

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
HÜQUQ FAKÜLTƏSİ
CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA KAFEDRASİ

ŞƏHLA SƏMƏDOVA

TRANSMİLLİ CİNAYƏT
HÜQUQUNUN
NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ
PROBLEMLƏRİ

*BDU-nun Hüquq fakültəsi Elmi Şurasının
10 may 2023-cü il tarixli qərarı ilə
çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)*

Bakı – 2023

Rəyçilər:

Kamran Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Nizami Səfərov

*Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,
hüquq üzrə elmlər doktoru*

Zaur Əliyev

*BDU-nun Hüquq fakültəsinin dekanı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Elmi redaktor:

Səkinəxanım Rzayeva

*BDU-nun Cinayət hüququ və kriminologiya
kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2023. – 304 s.

Monoqrafiya transmilli cinayət hüququnda mövcud olan nəzəri və praktiki problemlərə həsr edilib. Monoqrafiyada transmilli cinayət hüququnun anlayışı və xüsusiyyətləri, transmilli cinayətlərin anlayışı və təsnifatı, beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri tədqiq edilir, həmçinin Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə bağlı mövcud olan nəzəri və praktiki problemlər araşdırılaraq, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin transmilli cinayətlərlə bağlı normalarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş problemlə məsələlərin həlli ilə bağlı bir sıra təklilər irəli sürülür. Kitab transmilli cinayət hüququ üzrə ixtisaslaşan doktorantlar, magistrantlar və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur, habelə bu sahə ilə maraqlanan və elmi tədqiqat aparən hüquqşünas kadrlar və müəllimlər üçün maraq kəsb edə bilər.

UOT 343; 341.4; 341.64

ISBN: 978-9952-28-669-4

© Ş.T.Səmədova, 2023

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
---------------------	----------

FƏSİL I. TRANSMİLLİ CİNAYƏT HÜQUQUNUN ANLAYIŞI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	13
§1. Transmilli cinayət hüququnun formalaşması	13
§2. Beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanları	26
§3. Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemi	49
§4. Transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatı	66

FƏSİL II. BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏR	77
§1. Beynəlxalq cinayətlərin anlayışı, təsnifatı və ümumi xüsusiyyətləri	77
§2. Təcavüz cinayəti	87
§3. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər	91
§4. Soyqırım cinayəti	116
§5. Müharibə cinayətləri	126
§6. Azərbaycan cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin yeni növlərinin kriminallaşdırılması problemləri	154

FƏSİL III. BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ CİNAYƏTLƏR	178
§ 1. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışı və təsnifatı	178
§2. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemi	185

FƏSİL IV. TRANSMİLLİ CİNAYƏTLƏRƏ GÖRƏ	
MƏSULİYYƏT PROBLEMLƏRİ	211
§1. Transmilli cinayətlərin anlayışı və məsuliyyət məsələləri.....	211
§2. Beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə transformasiyasının problemləri.....	224
§3. Transmilli cinayət hüququnda qiyabi məhkəmə baxışına dair bəzi mülahizələr.....	245
NƏTİCƏ	257
BİBLİOQRAFİYA	280

*Monoqrafiya Azərbaycan xalqının
Ümummilli lideri Heydər Əliyevin
anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilib*

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş qanunlar müstəqil Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində hüquqi baza formalaşdırmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquq islahatlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı, o cümlədən cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu baxımdan qanunvericiliyə daxil edilmiş transmilli cinayətlərlə (həm beynəlxalq cinayətlər, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətlər) bağlı normaların təkmilləşdirilməsi və bu normaların həm məzmunu, həm də tətbiqi təcrübəsi ilə bağlı problemlərin araşdırılması günümüzdə böyük aktuallıq kəsb edir.

Müasir dövr, obrazlı desək, transmilli cinayət hüququnun ekspansiyası ilə səciyyələnir ki, bu da 1999-cu il Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi qəbul olunarkən qanuna çoxlu sayda beynəlxalq hüquqi normalar və müddəaların transformasiyası ilə nəticələndi.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn subyekti kimi bir çox müxtəlif səviyyəli (universal, regional, ikitərəfli) beynəlxalq müqavilələrə, ilk növbədə, beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizədə dövlətlər arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində qəbul olunmuş aktlara qoşulmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilatların tamhüquqlü üzvü olmaqla, bu təşkilatların Nizamnamələrinə uyğun olaraq dövlətdaxili qanunverici bazasını formalaşdırmış, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik bazasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmışdır. Ən əsası isə, 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi dövlətin bütün qanunvericilik bazasının dəyişməsinə şərtləndirmişdir.

Dövlətdaxili səviyyədə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətin müvafiq qanunvericilik aktlarına (Cinayət Məcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Mülki Məcəllə və s.) transformasiya yolu ilə həyata keçirilirdi. Aydındır ki, müxtəlif ictimai münasibətləri tənzimləyən və ilk növbədə, sülhün və bəşəriyyətin, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən qorumaq məqsədi daşıyan cinayət qanunvericiliyində geniş əsaslı dəyişiklikləri həyata keçirmək dövlətin hüquqi-normativ və hüquqi-təşkilati sistemində kompleks hüquqi islahatların aparılmasını tələb edirdi.

30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş və 2000-ci ilin sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (*daha sonra* – CM) ilk dəfə olaraq beynəlxalq cinayətlərə və bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar Xüsusi hissəyə daxil edilmişdir. CM-nin Ümumi hissəsinin müvafiq institut və normalarının tənzimlənməsi də beynəlxalq hüququn norma və ümumi prinsipləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.

Yaşadığımız dövrdə transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində daha geniş münasibətləri, o cümlədən milli cinayət qanunveri-

ciliyi əsasında tənzimləyən yeni bir hüquqi anlayışın meydana gəlməsi müşahidə olunur. Bu – transmilli cinayət hüququdur. Hər iki hüquq sahəsinə – beynəlxalq cinayət hüququ və milli cinayət hüququna yaxın olmasına baxmayaraq, hal-hazırda transmilli cinayət hüququ qeyd olunan hər iki hüquq sahəsinə özündə birləşdirən müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi qəbul olunur. Bu mənada, beynəlxalq cinayət hüququ və transmilli cinayət hüququnu eyniləşdirmək düzgün deyil.

Hər halda transmilli cinayət hüququ elm sahəsi kimi funksional xarakter daşıyır, milli cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ arasındakı əlaqələri nizamlayır, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərində cinayət hüququnun unifikasiyasını şərtləndirir.

Dünyanın müxtəlif regionlarında XX əsrin son on illiyindən (Azərbaycan, Yuqoslaviya, Ruanda, Sudan və s.) başlayan və bu gün də davam edən (Suriya, Ukrayna və s.) sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı əməllərin törədilməsi transmilli cinayət hüquq normalarının tətbiqi ətrafında mülahizələri xüsusilə aktuallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasında törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə məsələləri digər dövlətlərlə müqayisədə həmişə öz kəskinliyi ilə seçilib. Buna görə də transmilli cinayət hüququnun problemlə məsələləri Azərbaycan üçün həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayan Qarabağ münaqişəsinin gedişində, həmçinin 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində I Qarabağ müharibəsi dönməkdə, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20% hissəsinin işğalda olduğu 30 ilə yaxın müddətdə və nəhayət, II Qarabağ müharibəsində – müzəffər ordumuzun işğal altındakı əraziləri azad etmək üçün apardığı əks-hücum və antiterror əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı və sonralar ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycan dövlətinə və vətəndaşlarına qarşı beynəlxalq cinayət kimi tanınan çox sayda əməllər (təcavüzkar müharibə, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri) törədilmişdir. Bu cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri məhz transmilli cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi əsasında tənzim olunur.

Lakin təəssüflər olsun ki, silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq cinayətləri törədənlərin cəzasız qalması qədim ənənəyə söykənir. Ona görə də Ermənistanın işğalçı və beynəlxalq cinayətlər törətmiş bir dövlət kimi beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi və Azərbaycan ərazisində beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi hələ də həllini gözləyir.

30 ilə yaxın müddətdə müxtəlif səviyyəli beynəlxalq kürsülərdən Azərbaycan rəsmiləri və ictimai fəalları, alimləri, hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı beynəlxalq cinayətlərin bütün növlərinin törədilməsini faktlarla bəyan ediblər. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilən dörd Qətnaməsində (822, 853, 874 və 884 saylı), Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının 25 yanvar 2005-ci il tarixli “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki münaqişə” adlı Qətnaməsində (1416 saylı) və bəzi digər beynəlxalq aktlarda Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi və bu ərazilərdən yüz minlərlə insanın didərgin düşdüyü qeyd edilərək, hərbi əməliyyatlara son qoymağı və münaqişəni danışıqlar yolu ilə həll etməyə, işğal altında olan ərazilərdən erməni silahlı qüvvələrini çıxartmağa və məcburi köçkünlərin öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmaq hüququnu təmin etməyə çağırışlar edilmişdir. Lakin bütün bu tövsiyələr və çağırışlar kağız üzərində qalmış və beynəlxalq aləm bu münaqişənin faktiki olaraq donmuş konfliktlər sırasında qalması ilə barışmışdı. ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti (daha doğrusu, fəaliyyətsizliyi) bu fikri doğruldurdu. 24 sentyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT-nin Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında videoforamtada çıxış edərək bir daha bildirmişdi: “Dayanıqlı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün işğala son qoyulmalıdır. Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə riayət olunması və BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələrinin icrası təmin edilməlidir”. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan əks-hücum nəticəsində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının

və Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının məlum Qətnamələri yerinə yetirildi və “biz məsələni həll etdik. Biz ərazimizi işğaldan azad etdik”.¹

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində artıq 30 ildən artıq yuxarı Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı müxtəlif beynəlxalq cinayətləri törədən şəxslər barədə Azərbaycanın Baş Prokurorluğu tərəfindən kifayət qədər ciddi dəlil və sübutları özündə əks etdirən istintaq materialları hazırlanıb və cinayət işləri açılıb. Lakin təqsirkar şəxslərin İnterpol vasitəsilə tutularaq Azərbaycana təhvil verilməsi haqqında sorğular məlum səbəblərdən yerinə yetirilmir. Bundan başqa, nəzərə almalıyıq ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (*daha sonra* – BCM) yurisdiksiyası yalnız 1 iyul 2002-ci ildən sonra törədilən beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə və Roma Statutunun müddəaları onu ratifikasiya edən dövlətlərə şamil olunur, məlum beynəlxalq mexanizmlərin *ad hoc* qaydada və ya hibrid yurisdiksiyalı məhkəmənin yaradılması da reallıqdan kənardır. Fikrimizcə, Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı beynəlxalq cinayətləri törədən şəxslərin mühakiməsini də Azərbaycan Respublikası öz üzərinə götürməlidir.

Özümüzü aldatmayaq, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycana münasibətdə ikili standartların tətbiqi məlum məsələdir və bu mənada Xüsusi Beynəlxalq Tribunalın təsisini gözləmək utopik xəyaldən başqa bir şey deyildir. Eyni zamanda 30 ildə Xocalı soyqırımını, insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri üzrə toplanan istintaq materialları 1905, 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən qətlialmlar kimi yalnız arxiv sənədlərinə çevrilməməlidirlər. Nə qədər ki, bu cinayətlərin qurbanları, şahidləri sağdır, onların canlı ifadələri məhkəmə zallarında prosesual aktlarda öz əksini tapmalı və Azərbaycan ərazisində Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilən çox saylı beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli bilinən şəxslər barəsində Azərbaycan Respublikası adından məhkəmə hökmü çıxarılmalıdır. BMT-nin

¹ İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan və ABŞ-dan olan həmsədr-lərini 12.12.2020-ci ildə qəbul etdiyi çıxışından. URL: <https://President.Az/Az/Articles/View/48908>

Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli 4 Qətnaməsini özümüz yerinə yetirdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə məhkəmə baxışını da özümüz həyata keçirməliyik. Buna Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tam imkan verir.

Başla düşürük ki, cinayət prosesində hamılıqla qəbul edilmiş ümumi fikir bu yöndədir ki, təqsirləndirilən şəxsə qiyabi qaydada hökm oxunmasına yol verilmir, bu müasir beynəlxalq-hüquqi normalarda, həmçinin BCM-nin Roma Statutununun 29-cu maddəsində də öz təsbitini tapır. Lakin Nürnberq Tribunalının təcrübəsi (Martin Borman haqqında qiyabi icraatın aparılması və hökm çıxarılması), Livan üzrə Xüsusi Tribunalı tərəfindən 11 dekabr 2020-ci ildə qiyabi icraat üzrə çıxarılan hökm və ən əsası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırırdıqda, onun iştirakı olmadan məhkəmə baxışına yol verir (CPM-nin 311.2.1-ci maddəsi).

Müxtəlif sahələrdə beynəlxalq əlaqələrin və ümumən beynəlxalq birliyin qloballaşması təəssüf ki, cinayətkarlığın da qloballaşmasına gətirib çıxarır. Bu təhlükəli prosesə qarşı səmərəli mübarizə üçün dövlətlərin daha da sıx konsolidasiyası tələb olunur. Sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə, bir çox dövlətlərin ayrı-ayrı sahələrdə maraqlarına qəsd edən cinayətlərə qarşı dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlığın yeni mübarizə formalarını axtarıb tapmaqdadırlar. Bütün bunlar cinayət hüququnun inteqrasiyasına şərait yaradır. 1991-ci ildən sonra Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il tarixli CM-nə çox sayda dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi, habelə beynəlxalq cinayətlərə və bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə ilk dəfə olaraq məsuliyyət nəzərdə tutan 1999-cu il tarixli CM-nin qəbul edilməsi transmilli cinayət hüququ ilə dövlətdaxili cinayət hüququnun inteqrasiyasının bariz nümunəsidir. Lakin hər halda, transmilli cinayət hüququnun inteqrasiya təsiri yalnız kriminallaşdırma və ya dekriminallaşdırmaya, habelə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına dair tövsiyələrə aiddir. Reallıqda cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası yalnız milli qanunvericilik səviyyəsində həyata keçiri-

lir, çünki “cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsi cəzalandıran qanunlar yalnız CM-nə daxil edildikdən sonra tətbiq edilir (maddə 1.3)”.

Eyni zamanda, beynəlxalq normaların milli cinayət qanunvericiliyinə transformasiyası ona gətirib çıxarmışdır ki, indi Azərbaycan Respublikası cinayət hüququnun ən yeni problemlərindən biri də beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası məsələləri olmuşdur.

Belə ki, qüvvədə olan 1999-cu il CM-də beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə həm Ümumi, həm də Xüsusi hissələrin müvafiq normalarında məsuliyyət diferensiasılaşdırılmışdır. Lakin bu fərqləndirmənin səviyyəsi, fikrimizcə, kifayət qədər aydın deyil, çünki qanunverici beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tanınan əməllərin cinayət məsuliyyətini ardıcıl olaraq fərqləndirmir. Belə ki, Xüsusi hissənin sistemləşdirilməsində qanunvericinin yol verdiyi səhvlər Ümumi hissənin bəzi normalarında cinayət məsuliyyətinin diferensiasılaşdırılması səhvinə əvvəlcədən müəyyən edir ki, bu da ümumilikdə ədalət prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Qeyd edək ki, transmilli cinayət hüququnda məsuliyyət və cəza məsələləri cinayətlərə görə konkret sanksiyalar müəyyən etməklə deyil, müəyyən davranışı qadağan etməklə və dövlətlər tərəfindən bu cür pozuntuları milli qanunvericiliyə uyğun olaraq təqib etmək öhdəliyini tanımaqla müəyyən edilir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının CM-də beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normaların sanksiyalarının qurulması məsələləri elmi araşdırma tələb edir.

Transmilli cinayət hüququnun müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi nisbətən yaxın zamanlarda formalaşmasına baxmayaraq, həm müasir beynəlxalq hüquq, həm də cinayət hüquq elmində bu, ən mütərəqqi inkişaf edən elmi istiqamətdir. Transmilli cinayət hüququ məsələlərinin dövlətimiz üçün xüsusi aktuallığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında bu kompleks hüquq sahəsinin müxtəlif aspektlərini araşdıran tədqiqatlar aparılır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində “Hüquqşünaslıq” ixtisasının baka-

lavriat səviyyəsində “Transmilli cinayət hüququ” fənni tədris olunur. 2013-cü ildən isə magistratura təhsil səviyyəsində yeni – “Transmilli cinayət hüququ” ixtisaslaşması açılmışdır. Bu ixtisaslaşmanın açılmasına Maks Plank İnstitutu (Almaniya) ilə yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatlarının (*daha sonra* – ABŞ) Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID), ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi, Azərbaycan Baş Prokurorluğu yanında Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə İdarəsi tərəfindən də dəstək göstərilib. ”Transmilli cinayət hüququ” ixtisaslaşması üzrə magistraturada təhsil alan tələbələr üçün əsas fənlərdən biri kimi “Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri” nəzərdə tutulmuşdur.

Monoqrafiyada transmilli cinayət hüququnun anlayışı və müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi formalaşması və inkişaf etməsi, transmilli cinayətlərin anlayışı və təsnifatı, beynəlxalq normaların milli cinayət hüququna transformasiya məsələləri, Azərbaycan Respublikası CM-nin Xüsusi hissəsində beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və sanksiyaların qurulması problemləri tədqiq olunur.

Bu monoqrafiya müəllifin 2013-cü ildə rus dilində nəşr olunan “Дифференциация ответственности за международные преступления и преступления международного характера в уголовном праве Азербайджанской Республики” adlı monoqrafiyasına istinadən keçən müddət ərzində baş vermiş elmi və praktiki reallıqlar nəzərə alınaraq hazırlanıb.

Monoqrafiyada transmilli cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə dair mübahisəli elmi və praktiki müddəaların olmasını nəzərə alaraq, müəllif oxucuların fərqli şərh və təkliflərini minnətdarlıqla qəbul etməyə hazırdır.

FƏSİL I

TRANSMİLLİ CİNAYƏT HÜQUQUNUN ANLAYIŞI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§1. Transmilli cinayət hüququnun formalaşması

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən müəyyən qaydalar (normalar) qədim dövrlərdən məlum olsa da (məsələn, qaçan qulların ekstradisiyası, dəniz quldurlarının cəzalandırılması və s.), beynəlxalq ümumi hüquq sistemində yeni bir sahənin – beynəlxalq cinayət hüququnun yaradılması ideyası XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində yaranmışdır.¹ Amma o dövrdə beynəlxalq cinayət hüququnun tərifinin özü dar xarakter daşıyırdı, çünki bir çox müəlliflər hesab edirdilər ki, o, yalnız cinayət qanununu məkanda tənzimləyən qaydaları, cinayətkarların ekstradisiyası məsələlərini, habelə hüquqi yardımın digər məsələlərini əhatə etməlidir.²

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, hətta o dövrdə də bəzi alimlər beynəlxalq cinayət hüququ anlayışına daha geniş xarakter vermək ideyasını əsaslandırırdılar. Bu sırada İsveçrəli alim Yohanna Blünçlinin adını çəkmək lazımdır. O qeyd edirdi ki, ümumi təhlükə yarandıqda, təkcə zərərçəkmiş dövlət deyil, beynəlxalq hüququ qorumaq üçün kifayət qədər imkanları olan bütün digər dövlətlər müdaxilə etməli və hüquqi qayda-qanunu bərpa etməlidirlər.³

¹ Вах.: Трайнин А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / Состав. Н.Ф. Кузнецова. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004, 898 с.; Шаргородский М. Д. Избранные работы по уголовному праву / Составит. Б.В. Волженкин. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2003, 434 с.

² Костенко Н.И. Международный уголовный суд. М.: Приор, 2002, с.5

³ Блюнчли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса / Пер. со 2-го нем. изд. В. Ульяницкого / Под ред. Л. Камаровского. Вып. 1. М.: Тип. Индриха, 1877, 561 с.

Rus ədəbiyyatında beynəlxalq cinayət hüququ konsepsiyasını ilk dəfə əsaslandıranlardan biri N.M.Korkunovdur. O, bunu 1889-cu ildə “Cinayət və mülki hüquq jurnalı”nda dərc edilmiş “Beynəlxalq cinayət hüququnun konstruksiyasının təcrübəsi” məqaləsində göstərmişdir.¹ Digər rusiyalı beynəlxalq hüquqşünas F.F.Martens də bu fikri dəstəkləyərək hesab edirdi ki, beynəlxalq münasibətlər sahəsində cinayət hüququnun məsələləri bəzən yalnız bir ölkənin cinayət qanunları nöqtəyi-nəzərindən həll oluna bilməz.²

Birinci Dünya müharibəsi beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafı üçün əsas təkan rolunu oynasa da, beynəlxalq ümumi hüququn bu sahəsinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətli fundamental mənbələr və rəhbər prinsiplərin qəbul edilməsi İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı dövrə aiddir. Məhz bu dövrdən beynəlxalq cinayət hüququnun tənzimləmə predmetini daha geniş müəyyən edən alimlərin nöqtəyi-nəzəri üstünlük təşkil etməyə başladı.

1945-ci ildə BMT-nin Nizamnaməsinin və 1946-cı ildə Avropa ölkələrinin əsas müharibə cinayətkarlarını mühakimə etmək və cəzalandırmaq üçün Beynəlxalq Hərbi Tribunalının³ (*daha sonra* – Nürnbərg Tribunalı) və Uzaq Şərq üzrə Beynəlxalq Hərbi Tribunalının⁴ (*daha sonra* – Tokio Tribunalı) Nizamnamələrinin qəbul edilməsi beynəlxalq cinayət hüququnun institusional-hüquqi və normativ-hüquqi bazasını formalaşdırdı.

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq cinayətkarlığa (o cümlədən mütəşəkkil transmilli cinayətkarlığa) qarşı ardıcıl mübarizənin aparılması zərurəti beynəlxalq cinayət hüququ məsələlərin xüsusilə aktuallaşmasına və təbii ki, yeni formalaşan hüquq sahəsi ətrafında çoxlu konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bu dövrdə beynəlxalq cinayət hüququnun formalaşmasında sovet hüquqşünaslarının xüsusi

¹ Коркунов Н.М. Опыт конструкции международного уголовного права // Журнал уголовного и гражданского права. СПб., 1889, № 1, с.106-142

² Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В двух томах. СПб.: Типография А. Бенке, 1896, т. 2, с.379

³ 8 avqust 1945-ci il tarixli Sazişlə təsis olunub.

⁴ 19 yanvar 1946-cı il tarixdə təsis olunub.

xidmətləri olmuşdur. Bu fakt bəzi qərb alimlərinin xüsusi araşdırmalarında da qeyd edilmişdir.¹ Beynəlxalq cinayət hüququnun bir çox müddəaları (beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı, təcavüzkar müharibənin aparılmasına görə fiziki şəxsin fərdi məsuliyyəti, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə dövlət başçısının və yüksək vəzifəli şəxslərin toxunulmazlıqdan məhrum edilməsi və s.) sovet hüquqşünasları tərəfindən irəli sürülərək beynəlxalq ədalət mühakiməsinin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.²

Lakin buna baxmayaraq, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin və məhkəmə prosesinin müddəaları, o cümlədən beynəlxalq cinayətlərə görə digər məsuliyyət normaları SSRİ və sovet respublikalarında qüvvədə olan cinayət qanunlarına daxil edilməmişdir.³ Yalnız SSRİ-nin dağılmasından sonra postsovet məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərin qəbul etdikləri yeni cinayət qanunlarına beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar daxil edilmişdir.

Doktrinada beynəlxalq cinayət hüququ konsepsiyasını formalaşdırmaq cəhdləri aşağıdakı ideyalardan birinə əsaslanırdı:

– beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil bir sahəsidir (İ.İ.Lukaşuk, A.V.Naumov, V.P.Panov və s.);

– beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq ümumi hüququn və ya konkretləşdirilmiş haldan asılı olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn bir hissəsidir (M.D.Şarqorodski və başqaları);

– beynəlxalq cinayət hüququ milli (dövlətdaxili) cinayət hüququnun bir hissəsidir;

– beynəlxalq cinayət hüququ müstəqil kompleks hüquq sahəsidir (L.V.İnoqamova-Xeqay, İ.İ.Karpets: “Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüquqdan yaranmış və müstəqil olmuşdur”);

¹ Ginsburgs G. Moscow's Road to Nuremberg: The Soviet Background to the Trial // Law in Eastern Europe. № 43, Boston, 1996, 161 p.; Quigley J. Soviet Influence on International Criminal Law in the Nuremberg Era // Criminal Law Forum. 1996, № 2, p.447-45

² Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, с.12

³ Məsələn, nə o dövr qüvvədə olan Azərbaycan SSR-nin 1927-ci il CM-nə, nə də ki sonrakı 1960-cı il CM-nə.

– beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn bir sahəsi kimi mövcud deyil, yalnız beynəlxalq hüquq elminin kompleks hissəsi kimi mövcuddur (L.N.Qalenskaya, M.Ş.Bassioni, D.Derbi və s.).

Bu fikirlərin hər birinin müəyyən obyektiv müddəalara əsaslandığını və çoxsaylı ardıcılıqlarının olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, hazırda beynəlxalq cinayət hüququ doktrinasında əksər alimlər beynəlxalq cinayət hüququnun müstəqil kompleks sahə olması fikrini dəstəkləyirlər. Çünki o, beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq üçün beynəlxalq hüququn subyektləri (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar) arasında dövlətlərarası münasibətləri (obyektini) tənzipləyən xüsusi rola malik – 1998-ci ildə qəbul edilən universal kodlaşdırma aktı qüvvəsində olan BCM-nin Roma Statutuna (Nizamnaməsinə) aiddir. 2 iyul 2002-ci ildən qüvvəyə minən BCM-nin Roma Statutu əsasında bəşər tarixində ilk dəfə olaraq daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanı yaradılmışdır. BCM-nin Roma Statutunun qəbulu və qüvvəyə minməsi beynəlxalq cinayət hüququnun yeri, predmeti, subyektləri, mənbələri ilə bağlı mübahisələrə son qoydu.¹ Beynəlxalq cinayət hüququ isə əksər alimlər tərəfindən tək cə maddi hüququ deyil, həm də beynəlxalq prosessual hüququ, cəza-icra hüququnu özündə birləşdirən beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil kompleks sahəsi kimi qəbul olunur.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq cinayət hüququnun bir çox başqa tərifləri də vardır. Belə ki, İ.İ.Karpetsə görə, beynəlxalq cinayət hüququ dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq nəticəsində yaranan normalar sistemidir və onun məqsədi sülhü, xalqların təhlükəsizliyini, beynəlxalq hüquq qaydasını, həm sülh və bəşəriyyət əleyhinə olan ən ağır beynəlxalq cinayətlərdən, həm də

¹ Трайнин А.Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / Под ред. Р.А. Руденко. М.: Наука, 1969, с.37; Международное уголовное право / Под ред. И.И. Лукашука, А.В. Наумова, М.: Спарк, 1999, с.13; Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М.: Международные отношения, 1983, с.207; Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Международные отношения, 1979, с.30 и др.

beynəlxalq razılaşmalarda, konvensiyalarda və ya beynəlxalq xarakterli digər hüquqi aktlarda müəyyən edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən qorumaqdır. Bu cinayətlər xüsusi aktlar (nizamnamələr və ya konvensiyalar), yaxud dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq cəzalandırılır.¹

İ.İ.Лукашук beynəlxalq cinayət hüququna daha lakonik tərif verir: beynəlxalq cinayət hüququ cinayətlə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığını tənzimləyən prinsiplər və normalar məcmusudur.²

Azərbaycanlı alim L.H.Hüseynov isə bu cinayətlərə aşağıdakı tərifini verir: “Beynəlxalq cinayət hüququ ayrı-ayrı fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətini müəyyən etməklə, beynəlxalq hüquq qaydasını cinayətkar qəsdlərdən qorumaq üçün yaradılmış prinsiplər və normalar məcmusudur”.³

V.P.Panova görə, beynəlxalq cinayət hüququ dövlətlərin beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizədə fəaliyyətinin hüquqi əsasıdır.⁴

L.V.İnoqamova-Xeqay hesab edir ki, “Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin törədilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən və bu cinayətlərə qarşı mübarizədə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən hüquqi prinsiplər və normalar sistemidir”.⁵

Bənzər bir tərif də Y.N.Trikoza aiddir: “Beynəlxalq cinayət hüququ cinayətkarlığın qarşısının alınması, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan şəxslərin müəyyən edilməsi və məsuliyyətə cəlb edilməsi, təhqiqat, cinayət təqibi, cəzaların tətbiqi və icrası, qərarlardan şikayət etmə və onların yenidən baxılması, dövlətlərarası əməkdaşlıq və cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə

¹ Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Между-народные отношения, 1979, с.30

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. М.: БЕК, 1998, с.238

³ Hüseynov L. H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, s.214

⁴ Панов В.П. Международное уголовное право. М.: ИНФРА-М, 1997, с.5

⁵ Иногамова-Хегай Л.В. Международное уголовное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003, с.42

beynəlxalq hüququn subyektlərinin əməkdaşlığını tənzimləyən, hamılıqla tanınmış beynəlxalq hüquqi prinsiplər və normalar sistemidir”.¹

Beləliklə, əksəriyyət tərəfindən qəbul olunur ki, beynəlxalq cinayət hüququ geniş və çoxsəviyyəli mənbələr və prinsiplər sisteminə malik olmaqla yanaşı, xüsusi tənzimləmə predmetinə malik beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil bir sahəsidir. İ.İ.Lukaşukun obrazlı ifadəsinə görə, “Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn yetkinlik dövrünün başlamasının sübutudur”.²

Bununla belə, xüsusi ədəbiyyatda kifayət qədər tez-tez belə bir fikrə rast gəlinir ki, tədqiq olunan hüquq sahəsi daha geniş əhatəyə malikdir və beynəlxalq ədalət mühakiməsinin mövqeyinə görə, o yeni bir hüquq sahəsi olaraq, həmçinin bir neçə digər müstəqil hüquq sahələrinin (dövlətdaxili cinayət hüququ, cinayət-prosessual hüquq və cəza-icra hüququ, beynəlxalq ümumi hüquq) müvafiq institut və normalarını özündə birləşdirir.³ Bu fikri tam dəstəkləyərək, hesab edirik ki, *müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri həm də dövlətdaxili qanunvericiliklə tənzimlənilir və bu halda tədqiq edilən hüquq sahəsinin “beynəlxalq cinayət hüququ” əvəzinə daha geniş məna kəsb edən “transmilli cinayət hüququ” kimi adlandırılması daha məqsədmüvafiqdir.*

Göründüyü kimi, beynəlxalq cinayət hüququna verilən anlayışlardakı fərqlər, əsasən, tənzimləmə predmetinin fərqli müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu hüquq sahəsinin tənzimləmə predmeti müvafiq dövlətdaxili hüquq sahəsinin (yəni, cinayət hüququnun) tənzimləmə predmeti ilə sıx bağlıdır.

Odur ki, beynəlxalq cinayət hüququnun beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi kimi xüsusiyyətləri, onu həm beynəlxalq ümumi hüququn digər sahələri ilə, həm də dövlətdaxili cinayət hüququ ilə müqayisə etdikdə daha aydın üzə çıxır. Beləliklə, beynəlxalq cina-

¹ Трикоз Е.Н. Международное уголовное право. Практикум. М.: НОРМА, 2007, с.8-9

² Лукашук И.И., yuxarıda göstərilən əsərdə, s.238

³ Костенко Н.И. Международный уголовный суд. М.: Приор, 2002, с.12-13; Блищенко И.П., Фисенко И.В. Международный уголовный суд. М.: Юнити, 1994, с.7

yət hüququ özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan bəzilərini vurğulamaq lazımdır:

1) Əsas xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlətdaxili (milli) cinayət hüququ sisteminin təsiri altında formalaşan beynəlxalq cinayət hüququ sistemi bir çox ümumi əlamətlərə malikdir. Beynəlxalq cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququ kimi, cinayət kimi tanınan əməllərin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) tam dairəsini müəyyən edir. Hər iki hüquq sistemində cinayətin subyektləri fiziki şəxslərdir. Bu arada qeyd etməliyik ki, 2012-ci ildən Azərbaycan cinayət qanunvericiliyi bəzi əməllərə görə (maddə 99-4.5) cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi hüquqi şəxsləri müəyyən edir və onlara qarşı cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edir (maddə 99-5).

Təbii ki, beynəlxalq cinayət hüququ və dövlətdaxili cinayət hüququnun institutlarının və kateqoriyalarının ümumiliyi də mövcuddur: anlaşıqlıq, təqsir, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinin müəyyən edilməsi, cinayət tərkibinin elementləri, cinayətin törədilməsinin mərhələləri, cinayətdə iştirakçılıq və s.

2) Beynəlxalq cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququndan fərqli olaraq, təkcə maddi cinayət hüququnun normalarına deyil, həm prosessual (beynəlxalq cinayət prosesinin normaları, yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi, beynəlxalq məhkəmə sisteminin təşkili və idarə edilməsi, təhqiqat, məhkəmə icraatı, apellyasiya şikayəti və qərarlara baxılması və s.), həm də cəza-icra (beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarının icrası, məhkumların ekstradisiyası məsələləri və s.) və digər hüquq sahələrini ehtiva edir. Bir çox alimlər bunu onunla izah edirlər ki, yeni hüquq sahəsi kimi beynəlxalq cinayət hüququ hələ tam formalaşmayıb və buna görə də onu müşayiət edən norma və institutlar lazımi səviyyədə işlənib hazırlanmayıb və ona görə də beynəlxalq cinayət hüququndan fərqli olaraq, nə beynəlxalq cinayət prosessual hüquq, nə də ki, beynəlxalq penitensiar hüquq (cəza-icra hüququ) beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil sahələri kimi tanınmırlar. BCM-nin Roma Statutunda beynəlxalq cinayət-prosessual hüquq normalarının beynəlxalq cinayət hüququ normalarından ayrılıqda təsbiti, gələcəkdə dövlətdaxili hüquqda olduğu kimi bu sahələrin ayrılması ehtimallarını təsdiqləyir.

3) Beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər həm beynəlxalq məhkəmə orqanları (*ad hoc* qaydada təsis olanlar və ya BCM) tərəfindən, həm də milli məhkəmələr tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində qəbul olunan beynəlxalq konvensiyaların normaları milli qanunvericiliyə implementasiya olduqda, müvafiq cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinən şəxslər həm beynəlxalq normalar, həm də dövlətdaxili normalar üzrə mühakimə oluna bilərlər.

4) Beynəlxalq cinayət hüququnun məsuliyyət subyektləri təkcə fiziki şəxslər deyil, həm də hüquqi şəxslər (Azərbaycan Respublikasının 12 mart 2012-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nə edilən əlavələrə əsasən hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanınırlar) və dövlətlər ola bilər. BCM-nin Roma Statutundan fərqli olaraq, “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi” Layihəsinin 3-cü maddəsində deyilir ki, “şəxsin sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi dövləti məsuliyyətdən azad etmir”.¹ Burada sadəcə xatırlamaq lazımdır ki, eyni əmələ görə dövlət beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır, fiziki şəxs isə cinayət məsuliyyəti. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində hüquqi şəxslərin beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi yalnız Nürnberq Tribunalının hökmü ilə həyata keçirilib. Belə ki, nasional-sosialist Alman fəhlə partiyası, Gestapo (gizli dövlət polisi), SS (nasional sosialist partiyasının hərbi-ləşmiş hissələri), SD (nasional sosialist partiyasının təhlükəsizlik xidməti) cinayətkar qurum kimi mühakimə olunublar.

5) Beynəlxalq cinayət hüquq normalarında bir qayda olaraq konkret cəzalar nəzərdə tutulmur. Belə ki, beynəlxalq hüquq üzrə hansısa əməl cinayət kimi müəyyən edilsə də, bu cinayətlərə görə konkret cəza müəyyən edən sanksiyalar beynəlxalq aktlarda əks olunmur. İstisna kimi, bəzi hallarda müəyyən cəzanın tətbiqini nəzərdə tutan *ad hoc* tribunalların Nizamnamələrini və ümumi halda cəzaların sistemini müəyyən edən BCM-nin Roma Statutunu göstərmək olar. Dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyinin bu və digər əməlin cinayət olduğunu müəyyən edən norması mütləq qaydada sank-

¹ BMT-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.un.org/ru/documents/>

siyada bu cinayətə görə konkret cəzanın hədlərini və növlərini ehtiva edir. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də sanksiyalar əsas cəza növünün sayına görə alternativ və ya vahid¹ (yəni sanksiyada əsas cəza növünə münasibətdə təkəcəzalı mənasında) quruluşda müəyyən edilir.

Diqqət çəkmək istədiyimiz başqa bir məsələ, 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulduqdan sonra Avropaya fəal inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikası üçün kifayət qədər vacib olan “Avropa cinayət hüququ” konsepsiyasına münasibətdir.

Dövlətlərin hüquq sistemlərinin vahid Avropa strukturlarına, o cümlədən, transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə cinayət mühakiməsi sahəsində hüquqi inteqrasiyasının artması Avropa cinayət hüququnun vahid sisteminin formalaşmasını və daha da inkişafını şərtləndirdi. Transmilli cinayətkarlıq öz coğrafiyasını genişləndirdikcə, cinayətkar elementlər milli hakimiyətlərin və beynəlxalq təşkilatların² ali strukturlarında möhkəmləndikcə Avropa dövlətlərinin transmilli cinayətkarlığa qarşı hüquqi əsaslarla birgə mübarizəsini zəruri etdi.³

¹ Azərbaycan cinayət hüquq elmində sanksiyaların quruluşundan bəhs edərkən daha çox “vahid” əvəzinə “nisbi müəyyən” termini işlədilir. Bax: Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2018, s.51; Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslük. Bakı: Nurlar, 2010, s.27; Назарова К.О. Уголовное право Азербайджанской Республики. Учебник. Баку: Elm və təhsil, 2020, c.64. Fikrimizcə, “vahid” termini daha münasibdir, çünki sanksiyaların quruluşunu xarakterizə edən “nisbi müəyyən” termini qeyri-dəqiqdir, ona görə ki, bütün alternativ quruluşlu sanksiyalar da mahiyyəti üzrə nisbi müəyyəndilər. Daha ətraflı bax: Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O. Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərhli). Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2022, s.12; Самедова Ш.Т. Проблемы современного уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Eсorprint, 2017, c.338; Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, 1 том, с.24

² Daha ətraflı bax: URL: <https://apa.az/az/siyasi/avropa-parlamentinde-skandal-rusvetxorluq-ve-korrupsiya-avropa-institutlarinda-sistemli-hal-alib-tehlil-738296>

³ Жданов Ю.Н., Лаговская Е.С. Европейское уголовное право. Перспективы развития. М.: Международные отношения, 2001, с.7

Azərbaycan Respublikası iki əsas (Avropa İttifaqı və Avropa Şurası) Avropa inteqrasiya strukturlarından biri olan, Avropa Şurasının 25 yanvar 2001-ci il tarixdən tam hüquqlu üzvü olduğuna görə Azərbaycanın Avropa Şurası çərçivəsində ədalət mühakiməsi sahəsində əməkdaşlıq məsələlərini nəzərdən keçirək. Qeyd etməliyik ki, Avropada hüquqi əməkdaşlığın həyata keçirilməsində həlledici rol oynayan orqan Avropa Şurasıdır: bu günə qədər Avropa Şurası çərçivəsində 200-dən yuxarı Konvensiya və onlara əlavə olan Protokollar işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir.¹

Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatların həyata keçirilməsində beynəlxalq təşkilatlar arasında ən böyük yardımı Avropa Şurası göstərmişdir. Hələ Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olmadən əvvəl – yalnız assosiativ üzv kimi fəaliyyət göstərən zaman, Azərbaycan 1995-ci ildə Avropa Şurası ilə birlikdə milli qanunvericiliyin Avropa hüquq norma və standartları ilə unifikasiyası məqsədilə hüquqi islahatların həyata keçirilməsi üçün hökumətlərarası əməkdaşlıq Proqramı qəbul etmişdir. Bu baxımdan Avropa Şurasının Azərbaycan Respublikasının yenilənmiş qanunvericilik bazasının yaradılmasında köməyini qiymətləndirməmək olmaz. Məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində “Prokurorluq haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”, “Polis haqqında” və digər qanunların layihələri qüvvəyə minməzdən əvvəl Avropa Şurasının ekspertizasından keçirilib. Bu sıraya Azərbaycanın penitensiar sistemində keçirilən uğurlu islahatları da daxil etmək olar. Belə ki, təqsirləndirilən və məhkum edilmiş şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə Avropa standartlarına tam uyğun olaraq postsovet məkanında ilk dəfə olaraq Penitensiar sistem Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarətindən çıxarılaraq Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilib. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının penitensiar müəssisələrində cəza çəkmə şəraiti Müstəqil Dövlətlər Birliyi (*daha sonra* – MDB) məkanında ən təqdirəlayıqdır və Avropa standartlarına cavab verir. Bu fikri həm azadlıqdan məhrumətmə yerlərində monitoring apararı

¹ Bax: URL: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list>

Avropa strukturlarının nümayəndələri, həm də MDB ölkələrindən olan hüquq müdafiəçiləri müxtəlif tədbirlərdə dəfələrlə bildiriblər.

Avropa Şurası çərçivəsində 1957-ci ildə yaradılan Cinayət Problemləri üzrə Avropa Komitəsi kimi struktur Azərbaycan qanunvericiliyinin bilavasitə təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Cinayət Problemləri üzrə Avropa Komitəsinin funksiyalarına dövlətlərin milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə kömək etmək məqsədilə beynəlxalq müqavilə və qətnamə layihələrinin hazırlanması, Avropa Şurasının müvafiq konvensiyalarının müddələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət (bunun üçün müntəzəm monitorinq həyata keçirmək üçün xüsusi Ekspertlər Komitəsi yaradılır), cinayət hüququ, kriminologiya, cinayət-prosessual və penitensiar hüquq üzrə problemlərə dair nəşrlər və s. məsələlər daxildir.

Cinayət Problemləri üzrə Avropa Komitəsinin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri aşağıdakılardır: cinayət ədliyyə sistemində ictimai təqib; cinayətkar mühitə erkən psixoloji müdaxilə; cinayət hüququ sferasında vasitəçilik; penitensiar sistem; kibercinayətkarlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi; mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin cinayət-hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və kriminoloji aspektləri; korrupsiya; siyasi partiyaların qanunsuz maliyyələşdirilməsi.

Azərbaycan Avropa Şurası və onun alt strukturlarından başqa, Avropada regional əməkdaşlıq üzrə digər ixtisaslaşmış qurumlarla da əməkdaşlıq edir. Bunlara Vyana klubu (beynəlxalq terrorçuluqla mübarizə), Bern klubu (dövlət əleyhinə olan cinayətlərlə mübarizə), Berlin klubu (iqtisadi casusluğa qarşı mübarizə), “Pompidu” qrupu (narkomaniyaya nəzarət və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə) və s. qurumları misal göstərə bilərik.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, islahatlar və qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində Avropa strukturları ilə əməkdaşlıq heç də həmişə arzu olunan nəticələrə gətirib çıxarmır. Məsələn, Avropa Şurasının (2005-ci il) Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin hüquqi ekspertizası üçün Böyük Britaniyanın Qlazqo Universiteti və Vestminster Universitetinin professorlarının ekspert qismində təyin edilməsini uğur-

lu hesab etmək olmaz. Yüksək elmi potensiallı görkəmli ingilis alimlərin bizim cinayət qanunvericiliyimizin bəzi normalarını uğursuz şərh etməsi, həm ingilis dilinə edilmiş tərcümənin çəşqınlığından, həm də fərqli bir hüquq sisteminin (İngilis-Sakson/Common Law) nümayəndələrinin başqa hüquq sisteminə (Roman-German) mənsub olan bir ölkənin kodifikasiyalaşdırılan cinayət qanununu təhlil etməsinin daha çətin olmasından irəli gəlir.

Digər misal Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (*daha sonra* – CPM) qəbul olduğu vaxtdakı mürəkkəb vəziyyətlə əlaqəlidir. CM-dən fərqli olaraq,¹ Azərbaycan Respublikasının CPM-si 2000-ci il iyulun 14-də qəbul edilmiş və cəmi bir ay yarım sonra qüvvəyə minmişdir, yəni 2000-ci il sentyabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının CM-i ilə eyni vaxtda. Dövlətlərin hüquqi təcrübəsindən məlumdur ki, cinayət prosessual qanun maddi xarakterli cinayət qanunu qəbul edildikdən sonra, onun müddətdə olduğu müəyyən vaxt ərzində (adətən 3–5 il) yaranan problemlər nəzərə alınaraq qəbul edilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının (*daha sonra* – RF) CPM-si 2001-ci ildə qəbul edilmişdir, yəni 1996-cı ildə qəbul edilmiş RF-nın CM-nin qəbulundan 5 il sonra.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının göstərilən dövrdə tətbiq edilən CPM-nin müddələrinin natamamlığı daha çox onunla bağlıdır ki, müvafiq qanun layihəsi tələsik qəbul edilərək, cəmi ay yarım sonra maddi qanunla eyni vaxtda qüvvəyə minmişdir. Bu tələskənlik çox sadə izah edilirdi: Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv olmaq üçün bütövlükdə Avropa hüquq standartlarına uyğun gələn yeni CPM-nin qəbulu tələb olunurdu və əsas tələb kimi qəbul olunan CPM-in insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Avropa standartlarına uyğun gəlməyi idi. Bu nöqteyi nəzərdən Azərbaycan Respublikasının yeni CPM-si Avropa Şurasının ekspertlərinin imtahanından uğurla keçdi. Lakin bununla yanaşı, CPM-nin bir çox prosessual müddələrinin natamamlığı, uğursuz ifadələr və s. təcrübədə mübahisələrə səbəb oldu, istintaq və məhkəmə mülahizələri üçün həddən artıq geniş im-

¹ Sırr deyil ki, 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının CM-i 1996-cı ildə qəbul edilmiş RF-nın CM-nin normalarını 90% təkrarlamışdı.

kanlar yaratdı, bu da Azərbaycanda elmi və praktiki dairələr tərəfindən haqlı olaraq CPM-nin ciddi tənqidi ilə üzləşdi.¹

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının CPM-si ilə müqayisədə, 1999-cu il CM-ni beynəlxalq hüquq normalarının transformasiyasının uğurlu nümunəsi kimi adlandırmaq olar. Xüsusilə bu fikir CM-nin Xüsusu hissəsinin VII Bölməsinin sistemləşdirilməsində daha çox özünü doğruldur. Belə ki, CM-nin VII Bölməsinin quruluşu (16 və 17 fəsilləri) ümumilikdə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatını təkrarlayır və təsbit olunan normalar müvafiq beynəlxalq cinayətlərin təriflərinə əsaslanır. Məsələn, soyqırım, kələlik və s. cinayət əməllərinin anlayışları.

Bu monoqrafiyanın növbəti fəsillərində Azərbaycan Respublikasının CM-də təsbit olunan beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar daha ətraflı təhlil olunacaqdır.

Lakin yaşadığımız dövrdə beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini tənzimləməklə yanaşı, transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində daha geniş münasibətləri, o cümlədən milli cinayət qanunvericiliyi əsasında tənzimlənən yeni bir hüquqi anlayışın ortaya gəlməsi müşahidə olunur. Bu – transmilli cinayət hüququdur. Hər iki hüquq sahəsinə – beynəlxalq cinayət hüququ və milli cinayət hüququna yaxın olmasına baxmayaraq, hal-hazırda transmilli cinayət hüququ göstərilən hər iki hüquq sahəsinə özündə birləşdirən müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi qəbul olunur. Bu baxımdan, beynəlxalq cinayət hüququ və transmilli cinayət hüququnu eyniləşdirmək düzgün deyil.

Məsələn, Neil Boister hesab edir ki, beynəlxalq cinayət hüququ ilə transmilli cinayət hüququ arasındakı fərq dörd əsasa görə sabitdir: bu iki sistemin dolayı deyil, birbaşa xarakterli olması, eksterritorial yurisdiksiyanın daha məhdud formalarından fərqli olaraq mütləq universallığın tətbiqi, ümumi beynəlxalq maraqların və dəyərlərin müdafiəsi

¹ Ağazadə M. Cinayət və cinayət-prosessual qanunlar haqqında hakimin düşüncələri. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 200 s.; Сулейманов Д. И. Комментарий к парадоксам УПК Азербайджанской Республики. Баку: Тейфеккюр, 2004, 120 с.

ilə münasibətdə daha məhdud transmilli dəyərlərin və maraqların hüquqi müdafiəsi, beynəlxalq cinayət hüquq normalarını qəbul edən və tətbiq edən dövlətlərin (hüquq sistemlərinin) müxtəlifliyi.¹

Hər halda transmilli cinayət hüququ elm sahəsi kimi funksional xarakter daşıyır, milli cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ arasındakı əlaqələri nizamlayır, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərində cinayət hüququnun unifikasiyasını şərtləndirir.

Beləliklə, transmilli cinayət hüququ milli sərhədləri aşan və birdən çox ölkəyə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edən cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini tənzimləyən cinayət hüquq normalarının məcmusudur. Kompleks hüquq sahəsi olaraq, o özündə beynəlxalq cinayət hüququ və dövlətdaxili cinayət hüququ, o cümlədən cinayət-prosessual hüququn və cəza-icra hüququnun müvafiq normalarını əhatə edir. Onun tənzimlənmə obyektini transmilli cinayət-karlıqla mübarizəni tənzimləyən beynəlxalq münasibətlər, predmetini isə – transmilli cinayətlər² təşkil edir.

§2. Beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanları

Müasir dövrdə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi iki formada həyata keçirilir: milli məhkəmələr və beynəlxalq məhkəmə orqanları qarşısında.

Milli məhkəmə qarşısında məsuliyyət məsələsinin həlli zamanı dövlətlər öz cinayət qanunlarına uyğun olaraq cinayətkarları özləri mühakimə edə və ya mühakimə olunmaq üçün digər maraqlı dövlətlərə təhvil verə bilərlər.

Beynəlxalq məhkəmə orqanları transmilli cinayət hüququ normalarının həyata keçirilməsi üçün mühüm institusional mexanizmdir. Cinayət mühakiməsi üzrə yaradılan beynəlxalq məhkəmə orqanları müvəqqəti (*ad hoc*) və daimi olaraq fəaliyyət göstərirlər.

¹ Neil Boister. Transnational Criminal Law? // European Journal of International Law, 2003, Vol. 14, No. 5, 953–976

²Transmilli cinayətlərin anlayışı və məsuliyyət məsələləri bu monoqrafiyanın IV Fəslində (§1) verilir.

Daimi əsasla fəaliyyətdə olan BCM-nin Roma Statutu kimi adlanan Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Roma Statutu 17 iyul 1998-ci ildə qəbul edilmiş, 1 iyul 2002-ci ildə qüvvəyə minmişdir. 11 mart 2003-cü ildə Haaqada BCM-nin açılışı olub və orada hakimlərin ilk tərkibinin andı qəbul edilib. Müvəqqəti olaraq “*ad hoc*”¹ qaydada yaradılmış beynəlxalq cinayət məhkəmə sisteminə müxtəlif zamanlarda, müxtəlif əsaslarla və müxtəlif cinayət hadisələri üzrə yaradılan məhkəmə orqanları daxildir.

A.Q. və V.A.Volevodzlar tərəfindən beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının aşağıdakı institusional modelləri verilir:

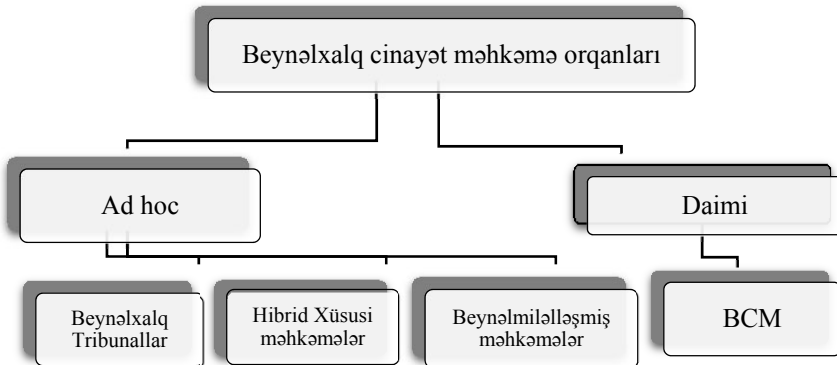
1.BMT-nin köməkçi orqanları kimi Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yaradılmış *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunalları;

2.Qarışıq (hibrid) tribunallar (məhkəmələr);

3.Beynəlxalq hakimlərin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının iştirakı ilə beynəlxalq cinayətlərə dair işlərə baxan milli məhkəmələr (beynəlmilləşmiş məhkəmələr);

4.Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi.²

Bizim tərəfimizdən beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının aşağıdakı təsnifatı sxem şəklində təklif olunur:

¹ *Latunca* – “yalnız bu iş üçün”. Вах: Темнов Е.И. Латинские юридические изречения. М.: Право и Закон, Экзамен, 2003, с.74

² Волеводз А.Г., Волеводз В.А. Современная система международной уголовной юстиции. М.: Юрлитинформ, 2009, 527 с.

Bu günə qədər xüsusiləşdirilmiş *ad hoc* qaydada yaradılan beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanları:

1) Nürnberq Tribunalı – Avropa ölkələrinin əsas müharibə cinayətkarlarını mühakimə etmək və cəzalandırmaq üçün Beynəlxalq Hərbi Tribunalı (1945–1946);

2) Tokio Tribunalı – Uzaq Şərqi üzrə Beynəlxalq Hərbi Tribunalı (1946–1948);

3) Yuqoslaviya üzrə Tribunal – 1991-ci ildən bəri keçmiş Yuqoslaviya ərazisində beynəlxalq humanitar hüququn ciddi şəkildə pozulmasına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin təqibi üzrə Beynəlxalq Tribunal (1993–2017);

4) Ruanda üzrə Tribunal – 1994-cü il yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək Ruandada törədilmiş və ya qonşu dövlətlərdə Ruanda vətəndaşları tərəfindən törədilmiş Ruanda soyqırımı və beynəlxalq hüququn digər ciddi pozuntularını mühakimə etmək məqsədilə yaradılmış Beynəlxalq Tribunal (1994–2015).

Ad hoc məhkəmə orqanlarının ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, onların yurisdiksiyası şəxsi, ərazi və müvəqqəti xarakter daşıyır (bu, hətta onların tam adından da aydın görünür). Burada cinayət məsuliyyəti və ədalət mühakiməsi milli qanunlarla deyil, beynəlxalq hüququn normaları əsasında həyata keçirilir. Bu mənbələrə əsasən aiddir: “Haaqa hüququ” və “Cenevrə hüququ” topluslarına daxil edilən müvafiq konvensiyalar, 1948-ci il “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya, BMT-nin 1968-ci il “Hərbi cinayətlərə¹ və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiya və s.

Bu məhkəmələrin (əsasən ilk iki tribunalın) Nizamnamələri və hökmləri də transmilli cinayət hüququnun mühüm mənbələri sırasında çıxış edir. Əgər transmilli cinayət hüququnun prinsip və normaları məhz əvvəlki ilk iki *ad hoc* tribunalın aktlarında formalaşdı-

¹ Konvensiyanın adının Azərbaycan dilinə rəsmi tərcüməsində terminoloji səhvlərə yol verilib. Bu halda daha dəqiq “müharibə cinayətləri” (“war crimes”) və “insanlığa əleyhinə cinayətlər” (“crimes against humanity”) terminlərindən istifadə olunmalı idi.

rılıbsa, sonrakı *ad hoc* tribunalların (məhkəmələrin) Nizamnamə və hökmlərində daha da inkişaf etdirilərək, müasir beynəlxalq ümumi hüququn elm və təcrübəsinin reallıqları ilə uyğunlaşdırılmışdır.

Eyni zamanda, qeyd edilən *ad hoc* məhkəmələri yaradılmalarının əsasları, məhkəmə tərkibinin strukturu və təşkili, cəzalar sistemi, məsuliyyət subyektləri, fəaliyyət müddəti, maliyyələşmə üsulları, habelə fəaliyyətlərinin səmərəliliyi ilə fərqlənirlər.

Tarixən Nürnberq və Tokio Tribunalları ilk *ad hoc* beynəlxalq məhkəmə orqanlarıdır. İkinci Dünya müharibəsinin nəticələri qalib ölkələri ilk beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarını yaratmağa sövq etdi və bununla da beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə şəxslərin fərdi məsuliyyəti prinsipinin əsasını qoydu. Müxtəlif iqtisadi və siyasi rejimə, hakim ideologiyaya mənsub olan qalib dövlətlərin razılığına əsasən bu beynəlxalq mühakimə *ad hoc* qaydada yaradıldı.

Beləliklə, Nürnberq və Tokio Tribunallarının yaradılması beynəlxalq hüququn müstəqil bir sahəsi kimi beynəlxalq cinayət hüququnun¹ formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 12 ölkənin hökumətlərinin “Nasist hakimiyyəti tərəfindən Avropanın yəhudi əhalisinin məhv edilməsinə dair” 18 dekabr 1942-ci il tarixli Bəyannaməsində, SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya hökumətlərinin “Hitlerçilərin törətdikləri vəhşiliklərə görə məsuliyyəti haqqında” 30 oktyabr 1943-cü il tarixli Bəyannaməsində ölkələrin birgə söyləri ilə bu cinayətlərdə günahkar olanlara “layiq olduqları cəzanın” qaçılmazlığının təmin edilməsi zərurəti qeyd edilmişdir. 1945-ci ilin fevralında yenə üç dövlətin (SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya) liderlərinin Kırım konfransında Almaniyanın hərbi cinayətkarlarının tez bir zamanda ədalətli cəzalandırılması məsələləri müzakirə edilmişdir.² Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dövlətlər (məsələn, Böyük Britaniya)

¹ Əvvəlki paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ortalarından beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil sahəsi kimi formalaşaraq, eyni zamanda yeni müasir zamanda (yəni XXI əsrin əvvəllərindən) dövlətdaxili cinayət və cinayət prosessual qanun aktları ilə birlikdə, ümumilikdə hüququn müstəqil kompleks sahəsi kimi tanınan transmilli cinayət hüququnun mənbələrini təşkil edirlər.

² Международное уголовное право / Под ред. И.И. Лукашука, А.В. Наумова, М.: Спарк, 1999, с.83

hətta cinayətkarlara qarşı məhkəmədən kənar repressiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı təkliflərlə çıxış etmişdilər. Lakin bu təkliflər beynəlxalq hüququn mahiyyətinə uyğun gəlmədiyi üçün digər ölkələr tərəfindən rədd edilmişdir.

Nürnberq Tribunalı (məhkəmə prosesləri Almaniyanın yarım-dağılmış Nürnberq şəhərində keçirildiyi üçün tarixdə bu cür adlandırılmışdır) 8 avqust 1945-ci ildə SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa arasında Londonda bağlanmış Saziş əsasında təsis edilmiş və 20 noyabr 1945-ci ildən 1946-cı il oktyabrın 1-dək davam etmişdir. Sazişlə birlikdə Nürnberq Tribunalının təşkilini və iş prinsiplərini müəyyən edən Nizamnamə qəbul edilmişdir. Sonradan bu Sazişə daha 19 dövlət qoşulmuşdur.¹

Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, o, ilk dəfə olaraq beynəlxalq cinayətlərin təsnifatını vermişdir. Nürnberq Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri (müharibə qaydaları və adətlərinə qarşı cinayətlər) və insanlıq əleyhinə cinayətlər təsnif edilirdi.

Nürnberq Tribunalının aşağıdakı qısa xronologiyasını təqdim edək:

20 noyabr 1945-ci il, Nürnberqdə, Ədliyyə Sarayının binasında Tribunalın ilk açıq iclası keçirildi. Məhkəmə iclasa sədrlik edən lord Lourensin açılış nitqi ilə başladı.

7 dekabr 1945-ci il, Britaniya prokurorları ittiham aktına uyğun sübutlar təqdim etdilər. “Danimarka və Norveçin işğalı”, “Belçika, Hollandiya və Lüksemburqa qarşı təcavüz”, “SSRİ-yə qarşı təcavüz” başlığı altında çıxışlar dinlənildi.

8 yanvar 1946-cı il, Böyük Britaniyadan olan prokurorluğun nümayəndəsi, mayor Elvin Consun “Təcavüz nasist ideologiyasının

¹ Рагимов И., Абдуллаев Ч., Джафаров А., Самедова Ш., Аликперов Х. Нюрнбергский процесс: торжество правосудия или суд победителей? (Размышления над книгой А.Н.Савенкова «Нюрнберг: приговор во имя Мира») // Государство и право. М., 2022, N 12, с.7-26; Нюрнбергский процесс. Право против войны и фашизма / Под ред. И.А.Ледяк, И.И.Лукашука. М.: ИГП РА, 1995, с.9

əsası kimi” mövzusunda çıxışına sübut kimi Adolf Hitlerin “Mayn Kampf” kitabını təqdim etdi.

24 yanvar 1946-cı il, Fransadan olan prokurorluğun nümayəndəsi ittiham tərəfinin “Müharibə qanunlarının və adətlərinin pozulması” qrupuna daxil edilən cinayətlər üzrə sübutlar təqdim etdi.

19 fevral 1946-cı il, sovet prokuroru L.N.Smirnov tərəfindən maddi sübutlar (insan piyindən hazırlanmış sabun, insan dərisindən hazırlanmış məmulatlar və s.) təqdim edildi və daha bir sübut kimi SSRİ-nin işğal olunmuş ərazilərində nasistlərin vəhşiliklərindən bəhs edən sənədli film nümayiş etdirildi.

25–27 fevral 1946-cı il, sovet prokuroru L.N.Smirnov “İnsanlıq əleyhinə cinayətlər” qrupuna daxil olan cinayətlər üzrə sübutları təqdim etdi.

22–28 avqust 1946-cı il, müdafiə tərəfindən olan vəkillərin çıxışları dinlənildi.

31 avqust 1946-cı il, müttəhimlərin son sözləri. Məhkəmə heyətinin hökm çıxarmaq üçün müşavirə otağına keçməsi.

30 sentyabr – 1 oktyabr 1946-cı il, hökmün elan edilməsi.

16 oktyabr 1946-cı il, ölüm cəzalarının icra edilməsi.

Tribunaldə 19 şəxs təqsirli bilinmiş, 3 nəfərə isə bəraət verilmişdir. Nəticədə müttəhimlərdən 12 nəfərə ölüm, 3 nəfərə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə, 4 nəfərə isə 10 ildən 20 ilədək müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmişdir.¹

Tokio Tribunalı 19 yanvar 1946-cı ildə SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Fransa, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, Hollandiya, İndoneziya və Filippin arasında Saziş əsasında yaradılmış və 3 may 1946-cı ildən 12 noyabr 1948-ci il tarixədək fəaliyyət göstərmişdir.²

Yaponiya tərəfindən kapitulyasiya aktının imzalanmasından sonra belə bir prosesin təşkil olunması qaçılmaz idi. Yaponiyanın

¹ Марусин И.С. Международные уголовные судебные учреждения: судостроительство и судопроизводство. СПб.: Издат. дом СПб. гос. ун-та, 2004, с.11

² Иногамова-Хегай Л.В. Международное уголовное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003; Марусин И.С. Международные уголовные судебные учреждения: судостроительство и судопроизводство. СПб.: СПб. гос. ун-т, 2004, с.12

hakimiyyət orqanları Potsdam Bəyannaməsinin qəbul edərək bu Bəyannamənin 10-cu bəndində “Bütün müharibə cinayətkarları, o cümlədən məhbuslara qarşı vəhşilik edənlər ciddi şəkildə cəzalandırılmalıdır” öhdəliyi ilə razılaşmalı oldular.

Tokio Tribunalı əvvəllər Yaponiya İmperator Ordusunun İtiqay dairəsinin qərargahı olan İtiqay sarayında keçirilirdi.

İttiham aktında bütün müttəhimlərin ümumi ittihamlarını və hər birinin ayrı-ayrılıqda təqsirini özündə əks etdirən 55 bənd tərtib edilmişdir. Nürnberq məhkəmə icraatında olduğu kimi, bütün ittihamlar üç kateqoriyaya bölünürdü: A, B və C. Birinci kateqoriyaya sülh əleyhinə cinayətlər – təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması və aparılması və beynəlxalq hüququn pozulması, ikinci kateqoriyaya – kütləvi qırğınlara dair ittihamlar daxil idi. Üçüncü kateqoriya müharibə cinayətlərini və insanlıq əleyhinə cinayətləri birləşdirirdi.

Bu arada belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, soyqırım cinayətinin adı xüsusi qeyd edilməsə də, faktiki olaraq ikinci kateqoriyada məhz bu cinayətin əlamətləri qeyd edilirdi və Nürnberq Tribunalından fərqli olaraq, soyqırım cinayətləri insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemindən ayrılaraq müstəqil kateqoriyada qeyd edilmişdir.

Belə ki, Havay Universitetinin professoru Rudolf Rummelin sözlərinə görə, 1937–1945-ci illərdə Yapon ordusu 3 milyondan 10 milyona qədər insanı məhv etmişdilər. 300 mindən 500 minə qədər insanın həyatına son qoyan Nankin qətliamı və 100 minə qədər insanın ölümünə səbəb olan Manila qətliamı kimi cinayətlər Yaponiya hərbcilərinin vəhşiliklərinin simvolu kimi tarixə düşdü. İşğal olunmuş ərazilərin sakinlərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi sistemli xarakter daşıyırdı.¹

Tokio Tribunalında 25 təqsirləndirilən şəxs barəsində hökm çıxarılmışdır, onlardan 7-nə ölüm cəzası, 16-na ömürlük azadlıqdan məhrum etmə, qalanlarına isə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmişdir. Ölümə məhkum edilən yeddi nəfərin hamısı 1948-ci il dekabrın 23-də Tokiodakı Suqamo həbsxanasının həyətində asıldı.

¹ Японский Нюрнберг. URL: <https://rt-online.ru/yaponskij-nyurnberg/>

Nürnberg və Tokio Tribunallarının Nizamnamələri transmilli cinayət hüququnun mühüm tərkib hissəsi olan beynəlxalq cinayət hüququnun kodifikasiyasının başlanğıcını qoydu və müxtəlif hüquq sistemlərindən (ingilis-sakson, roman-german və sosialist) cinayət mühakiməsinin sintezi əsasında aparılan məhkəmə prosesləri beynəlxalq cinayət prosesinin hüquqi əsasını təşkil etdi. Belə ki, məhkəmə proseslərində sovetlərin fəal məhkəmə prinsipindən, ingilis-amerikan hüququna xas olan çarpaz sorğulardan, fransız hüququnda hüquqi şəxsin cinayət məsuliyyəti anlayışından istifadə edilmişdir.

Nisbətən qısa zamanda başa çatan Nürnberg və Tokio Tribunalları tarixi bir presedent yaratdılar – milyonlarla qurbana səbəb olan təcavüzkar müharibəyə başlayan, həmçinin “natamam, qüsurlu” elan edilmiş xalqların məhvini gündəmə gətirən nasist dövlət rəhbərləri təqsirli bilinib açıq məhkəmə proseslərində törədilən əməllərinə görə layiqli cəzalarını aldılar.

Beləliklə, Nürnberg və Tokio Tribunallarının Nizamnamələrində təsbit edilmiş prinsipləri (məsələn, beynəlxalq cinayətlərə görə cəzanın labüdlüyü; şəxsin tabeçiliyində olduğu rəisin bilə-bilə cinayətkar əmrini icra etməsinə görə məsuliyyəti; beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətdə yüksək vəzifələr tutan şəxslərin məsuliyyəti və s.) və Tribunalların hökmləri sonradan beynəlxalq cinayət hüququnun ümumi normalarına çevrildi.

Heç bir halda ilk beynəlxalq Tribunalların təsisatına və çıxarılmış hökmlərin əhəmiyyətinə xələl gətirməyərək, qeyd etməliyik ki, hüquq elmində belə bir fikir var ki, bu məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində ikili standartlardan istifadə edilmiş və İkinci Dünya müharibəsində yalnız Almaniya və Yaponiya tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərə hüquqi qiymət verilmişdir. Halbuki, qalib dövlətlər tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətlər məhkəmə prosesində ittiham sənədlərinə daxil edilməmişdir. Məsələn, SSRİ-nin 1939-cü ildə Finlyandiya qarşı aparılan təcavüzkar müharibəsi, fransızların əsir götürülmüş alman hərbiçilərinə qarşı sistemik qəddar rəftarları, Xatında 11.000-dən çox hərbi əsirlikdə olan polşalı zabitlərin qətli, ABŞ-nin Yapon şəhərləri Naqasaki və Xiroşimaya atom bombardmanı və s. göstərə bilərik.

Tarixi və siyasi reallıqları nəzərə alaraq, sonrakı Tribunallar (Yuqoslaviya və Ruanda üzrə) artıq aidiyyəti dövlətlər arasında razılışma əsasında deyil, fəvqəladə qaydada BMT Təhlükəsizlik Şurasının¹ müvafiq olaraq 25 may 1993-cü il tarixli 827 sayılı və 8 noyabr 1994-cü il tarixli 955 sayılı Qətnamələri əsasında yaradılmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurası bu aktları qəbul edərkən BMT Nizamnaməsinin onun səlahiyyətlərinə aid olan “Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər” adlı VII Fəslinə istinad etmişdir. Amma sözün əsl mənasında BMT Nizamnaməsinin göstərilən normalarından çıxış etsək, o zaman Təhlükəsizlik Şurasının qərarları ayrı-ayrı fiziki şəxslərə qarşı deyil, qanun pozuntusuna yol vermiş delikvent dövlətlərə münasibətdə qəbul edilə bilər. Buna görə də, doktrinada bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, bu məhkəmələrin BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələri əsasında yaradılması yalnız Nizamnamənin geniş şərhinə əsaslanır və beynəlxalq hüquqa əsasən Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Tribunallar da Nürnberq və Tokio Tribunalları kimi dövlətlərin bağladığı Saziş əsasında yaradılmalı idi.

Bununla belə, XX əsrin 90-cı illərindəki beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq (Nürnberq və Tokio Tribunallarını təsis edən keçmiş müttəfiq dövlətlər artıq Yuqoslaviya münaqişəsində diametral şəkildə əks siyasi maraqları güdürdülər), beynəlxalq Saziş əsasında xüsusiləşmiş cinayət məhkəmələrinin yaradılması utopik məsələ olaraq sonda heç bir dövlətin qanunverici orqanı tərəfindən ratifikasiya olunmazdı. Buna sübut kimi, məsələn, V.V.Jirinovski, K.F.Zatulin kimi odioz deputatların daxil olduğu Rusiya Dumasını və ya qəbul edilmiş bir çox beynəlxalq konvensiyaları bloklayan ABŞ Konqresini gətirmək olar. Bununla da beynəlxalq məhkəmələrin *ad hoc* qaydada yaradılması artıq ümumiyyətlə mümkünsüz görünür.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələri əsasında Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Tribunalların yaradılması BMT-yə üzv olan bütün dövlətlərin səssizcə tanınması ilə qanuniləşdirilsə də, buna baxmayaraq, illər keçdikcə bəzi dövlətlər onların ilk iki Tribunallar-

¹ Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan 2012-2013-cü illərdə 193 dövlətdən 155-nin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olmuşdur.

dan fərqli olaraq, uzun illər boyunca fəaliyyət göstərmələrini əsas gətirərək bağlanmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Belə ki, ABŞ-nin müharibə cinayətləri məsələləri üzrə səfiri (Pierre-Richard Prosper) ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasının Xarici Əlaqələr Komitəsi qarşısında Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Tribunalların fəaliyyətini tənqid etmişdir. O, bu Tribunalların bağlanmasına və müharibə cinayətləri üzrə əhəmiyyəti ciddi olmayan işlərin milli məhkəmələrə verilməsini təklif etmişdir.¹

İşlərin Yuqoslaviya və Ruanda milli məhkəmələrinə verilməsinə gəlicə, çətin ki, bu ölkələr qərəzsiz məhkəmə araşdırması aparmaq ixtiyarında olardılar. Məhz bu səbəblərə görə Ruanda üzrə Tribunalın fəaliyyəti 2015-ci ilə qədər, Yuqoslaviya üzrə Tribunalın fəaliyyəti isə 2017-ci ilə qədər uzandı.

Ümumilikdə Yuqoslaviya üzrə Tribunalın fəaliyyəti dövründə 142 məhkəmə prosesi keçirilib (o cümlədən serblərə münasibətdə – 92, xorvatlara – 33, Kosovo albanlarına – 8, bosniyalı müsəlmanlara – 7 və makedoniyalılara – 2). Bu Tribunalın ittihamları ilə keçmiş Yuqoslaviya prezidenti Slobodan Miloşeviç (2006-cı ildə Haaqa həbsxanasında vəfat edib), Serbiyanın keçmiş daxili işlər naziri Miko Stanişiç və onun müavini Stoyan Juplyanin, Bosniya serblərinin liderləri Ratko Mladiç və Radovan Karaciç və s. məsuliyyətə cəlb ediləblər. Yuqoslaviya üzrə Tribunal 2009-cu ilə qədər bütün baxılan işləri və 2010-cu ilə qədər bütün apellyasiya şikayətlərini tamamlamağı planlaşdırırdı. Bununla belə, hələ 2015-ci ilin əvvəlində Ratko Mladiç, Radovan Karaciç, Vojislav Şeşel, Jadranko Prliçin və s. işləri üzrə apellyasiya şikayəti baxılmamış qalırdı. Bununla əlaqədar olaraq, Yuqoslaviya üzrə Tribunalın səlahiyyət müddəti 31 dekabr 2015-ci il tarixinədək və ya icraatında qalan işlər başa çatana qədər uzadıldı. 2017-ci ildə Yuqoslaviya üzrə Tribunal öz işini rəsmən bitirdi.²

¹ Meron T. War crimes in Yugoslavia and Development of International Law. // The American Journal of International Law, Vol. 100, No. 3 (Jul., 2006), p. 559

² Daha ətraflı bax: International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY). URL: <http://www.icty.org>

Qeyd etmək lazımdır ki, Slobodan Miloşeviç¹ Yuqoslaviya Tribunalı qarşısına çıxarılandan sonra, bu məhkəmə beynəlxalq cinayətlərə görə Nürnberq proseslərindən sonra ən mühümü sayıla bilər.

Ruanda üzrə Tribunalın fəaliyyəti dövründə 93 təqsirləndirilən şəxslə bağlı işə baxılıb, onlardan 12-nə bəraət verilib. Bu Tribunal keçmiş baş nazir Jean Kambanda, tanınmış siyasətçi Corc Rutaganda, maliyyə naziri Emmanuel Ndingabahi və digər dövlət rəsmiləri barəsində ömürlük və ya uzun müddətə (35 il) azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutan hökmlər çıxarıb. Məsələn, soyqırım cinayətinin törədilməsinə təhrik etməyə görə Ruanda üzrə Tribunal tərəfindən mühakimə olunan yeganə avropalı – belçikalı jurnalist Georges Ruju 12 il azadlıqdan məhrum edilib.

Nəzərdə tutulduğu kimi, 2010-cu ildə Ruanda üzrə Tribunalın ləğvi prosesinə başlanıldı. 2012-ci ilin sonuna qədər Aruşada işə baxılması ilə bağlı qərarların çıxarılmasına, Haaqadakı Apellyasiya Palatasında müraciətlərə baxılması üçün daha üç il vaxt verildi. 31 dekabr 2015-ci ildə Ruanda üzrə Tribunal öz işini rəsmən bitirdi.

Fəaliyyətləri başa çatan Ruanda üzrə Tribunalın (2015) və Yuqoslaviya üzrə Tribunalın (2017) qalan işlərə baxmaq üçün səlahiyyətləri xüsusi olaraq yaradılan yeni bir quruma – “Cinayət Tribunalı üçün Beynəlxalq Qalıq Mexanizm”ə (*International Residual Mechanism for Criminal Tribunals*) verildi.²

Təəssüflə qeyd edək ki, həmin dövrdə BMT Təhlükəsizlik Şurası digər eyni dərəcədə çətin vəziyyətlərdə – soyqırım, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərin qeydə alındığı digər yerlərdə, məsələn, Qvatemala, Somali, Çeçenistan, keçmiş Dağlıq Qarabağda və s. *ad hoc* tribunallar yarada bilmədi (daha düzünü desək, istəmədi).

Dünya təcrübəsində qarışıq (hibrid) məhkəmələrin (tribunalların) təsisi də mövcuddur. Hibrid məhkəmələr BMT ilə dövlətlər arasında bağlanan müqavilələr əsasında yaradılır və ya sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirildiyi dövlətlərin ərazilərində BMT-nin

¹ 1989-2000-ci illərdə Serbiyanın Prezidenti olub.

² Daha ətraflı bax: URL: <https://www.irmct.org/en>

müvəqqəti administrasiyaları tərəfindən formalaşırlar. Nümunə kimi, məsələn, Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəməni göstərmək olar.

2002-ci ildə təsis edilən Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmə (*ing. Special Court for Sierra Leone, SCSL*) bütün əvvəlki *ad hoc* qaydasında təsis edilmiş beynəlxalq məhkəmələrdən fərqlənir. Təsis formasına, tərkibinə və maliyyələşməsinə görə bu məhkəmə beynəlxalq məhkəmə orqanlarının yeni növüdür. O, əvvəlki *ad hoc* Tribunalı kimi beynəlxalq Sazişlə və ya BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnaməsi əsasında deyil, BMT Baş katibinin Qərarı ilə yaradılıb.

1999-cu ilin oktyabrında Qərbi Afrikanın ən yoxsul ölkəsi olan Syerra-Leoneni silkələyən Mende, Temne və Limba qəbilələri arasında baş verən daxili silahlı münaqişələrdən sonra BMT burada sülhməramlı missiya və sülhməramlı kontingentini yerləşdirmişdir. 16 yanvar 2002-ci ildə BMT-nin Baş katibi Kofi Annanın təşəbbüsü ilə BMT və Syerra-Leone hökuməti on illik vətəndaş müharibəsi zamanı törədilən müharibə cinayətlərinə (qətl, zorlama, uşaqların orduya zorla cəlb edilməsi, qadın və uşaqların hərbi birləşmələrin tərkibində zorla saxlanılaraq narkotiklərin aludəçisinə və cinsi kölələrə çevrilməsi, BMT-nin sülhməramlı kontingentinə basqınlar və s.) görə Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmənin yaradılması haqqında Saziş imzalanıb. Müharibə cinayətlərində iştirak etdiyinə görə Liberianın keçmiş prezidenti Çarlz Taylor mühakimə olunaraq, Afrika qitəsində beynəlxalq səviyyədə mühakimə olunan ilk dövlət başçısı olmuşdur.

Yuqoslaviya və Ruanda Tribunallarından fərqli olaraq, Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmə BMT-nin Baş Assambleyasının və Syerra-Leone hökuməti tərəfindən müvafiq olaraq təyin edilmiş həm beynəlxalq, həm də yerli personalı özündə birləşdirən “qarıxıq” (bu halda daha çox “hibrid” termini işlədilir) məhkəmə orqanının bir növüdür. Beynəlxalq təşkilatlar üçün hibrid məhkəmələrin təsisatı maliyyə cəhətdən daha sərfəlidir. Məsələn, Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmənin maliyyələşdirməsinin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, məhkəmənin büdcəsinə 15-20 donor dövlətdən könüllü ianələr yığılır. Bu ianələr cəmi üç il ərzində təxminən 60 milyon dollar təşkil edib ki, bu da BMT büdcəsindən Yuqoslaviya və Ruanda Tribunalınının fəaliyyəti üçün ayrılan məbləğdən xeyli azdır.

Monoqrafiyanın IV fəslində daha ətraflı bəhs etdiyimiz Livan üzrə Xüsusi Tribunal da hibrid beynəlxalq məhkəmə orqanıdır.

Digər hibrid məhkəmə nümunəsi kimi Kamboca üzrə Xüsusi Məhkəməni göstərə bilərik. O, Kamboca Krallığı və BMT arasında 2003-cü ildə imzalanmış Müqavilə əsasında 2006-cı ildə təsis edilmişdir. Bu hibrid məhkəmə 1975–1979-cu illərdə Pol Potun başçılıq etdiyi qırmızı kxmerlərin hakimiyyəti dönməndə törədilmiş soyqırım, bir sıra insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyanları təqib etmək və mühakimə etmək üçün yaradılmışdır. Cinayət icraatı Kamboca məhkəmələrində yaradılan Fövqəladə Məhkəmə Palataları (*Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, ECCC*)¹ tərəfindən həyata keçirilirdi.

S.Məcədovun fikrincə, hibrid məhkəmə mexanizminin bir sıra üstünlükləri var:

1) hibrid məhkəmələrin təşkili və ya milli məhkəmələrin beynəlxalq hüquqi status əldə etməsi beynəlxalq cinayət mühakimə icraatında yeni və unikal mexanizmdir;

2) hibrid məhkəmələrdə hakimlər həm beynəlxalq səviyyəli, həm də milli məhkəmələrin hakimlərindən təşkil olunur ki, bu da işin daha səmərəli və yerli şərait, habelə milli qanunvericilik nəzərə alınaraq aparılması imkanlarını artırmış olur;

3) hibrid məhkəmələr işin daha sürətli, effektiv həyata keçirilməsini, habelə qərarların daha çevik qəbul olunmasını şərtləndirir.²

Nəticə olaraq qeyd edək ki, fikrimizcə, beynəlxalq ədalət mühakiməsinin *ad hoc* məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi hüququn qanunçuluq və ədalət kimi ümumi prinsiplərinə tam uyğun gəlmir, çünki daimi məhkəmədən fərqli olaraq onların yurisdiksiyasının mahiyyəti Nizamnamələrinin qəbul edildiyi tarixi dövrün siyasi maraqlarına tabedir. Bunun bariz nümunəsi ümumiyyətlə birtərəfli (yalnız qalib ölkələrin mövqeyindən çıxış edən) olan Nürnberq və Tokio Tribunalarıdır. Həqiqətən, bunlar qalib dövlətlərin məhkəmə-

¹ Daha ətraflı bax: ECCC rəsmi saytı. URL: <https://www.eccc.gov.kh/en>

² Məcədov S. Qaliblər mühakimə edir: Xocalı soyqırımına görə beynəlxalq cinayət mühakiməsi // URL:<https://aggression.az/?p=1005> (26.02.2021)

ləri idi, ona görə də Tokio Tribunalında Yaponiyaya imkan verilmədi ki, ABŞ-ı Xiroşima və Naqasakiyə mənasız atom bombaları atmaqda, eləcə də SSRİ-ni 13 aprel 1941-ci il tarixli SSRİ ilə Yaponiya arasında bağlanmış neytrallıq haqqında sazişi pozmaqda günahlandır-sın. Təəssüflər olsun ki, Almanıyanı hərbi əsirlərin kütləvi edamında ittiham edən Nürnberq Tribunalı 1940-1941-ci illərdə SSRİ-nin Xatın yaxınlığında və başqa yerlərdə təxminən 20 min polşalı zabiti edam etməsinə məhəl qoymadı. Nə bu cinayətlər, nə də, müharibə bitdik-dən sonra SSRİ-də yarım milyondan çox alman hərbi əsirin məhv edilməsi sonradan beynəlxalq hüquqi qiymətini almadı.

Yalnız sosializm sisteminin süqutunun başlanğıcı onlara ən azı siyasi qiymət verməyə imkan verdi. 26 noyabr 2010-cu ildə RF-nın Dövlət Duması “Xatın faciəsi və onun qurbanları haqqında” Bəyanat qəbul etdi və bu Bəyanatda Xatında Polşa vətəndaşlarının kütləvi şə-kildə edam edilməsinin Stalinin və digər sovet liderlərinin birbaşa göstərişlərinə əsasən həyata keçirildiyi və bu faciənin cinayət olduğ-u nu etiraf etdi (kommunistlərin fraksiyası “əleyhinə” səs vermişdi).¹ Bundan sonra 2012-ci ilin aprelində Cinayət Problemləri üzrə Avropa Komitəsi Xatın qətliamını müharibə cinayəti kimi qiymətləndir-di. Xatın qətliamının 12 qurbanının qohumlarının Avropada Təhlü-kəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına müraciəti əsasında (Yanovets and başqaları Rusiyaya qarşı, 55508/07 və 29520/09 sayılı ərizələr) 13 fev-ral 2013-cü ildə açıq məhkəmə iclası keçirilib və Avropa İnsan Hü-quqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının “Yanovets və başqaları Ru-siyaya qarşı” işi üzrə Qərarı 21 oktyabr 2013-cü ildə elan olunmuşdur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi 1940-cı ildə Polşa əsgərlərinin Xatın yaxınlığında kütləvi şəkildə edam edilməsini müharibə cinayəti kimi tanıyıb. Eyni zamanda, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Qərarında deyilir ki, Rusiya hakimiyyətini istintaqı bərpa etməyə məc-bur edə biləcək heç bir yeni sübut və dəlil tapılmayıb.²

¹ Bax: URL: <http://katyn.ru/index.php?go=News&in=view&id=206>

² European Court of Human Right (ECHR). URL: <https://www.echr.coe.int/>; <https://ehrac.org.uk/ru/resources/right-to-life-janowiec-others-v-russia/>

Müasir dövrdə daha bir problemlı məsələ *ad hoc* məhkəmələrin fəaliyyətinin səmərəliliyi məsələsidir. Məlumdur ki, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi və deməli, beynəlxalq ədalət mühakiməsinin məqsədlərinə nail olunması dövlətlərin *ad hoc* məhkəmələrlə bu məhkəmələrin yurisdiksiyasına daxil olan cinayət əməllərini törətmiş şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və təqibi prosesində əməkdaşlığının səviyyəsindən çox asılıdır. Məsələn, bu problemin tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Yuqoslaviya üzrə Tribunalın işinin səmərəliliyi Ruanda üzrə Tribunalın daha yüksək idi. Bu Afrikadan fərqli olaraq Avropada dövlətlərlə məhkəmə arasında əməkdaşlığın daha sıx olması ilə izah olunurdu. BMT ekspertləri də eyni fikri bölüşərək qeyd edirdilər ki, Ruanda üzrə Tribunalın fəaliyyətinin ilk illəri qeyri-qənaətbəxş idi.¹

Fikrimizcə, müasir dövrdə hibrid beynəlxalq cinayət məhkəmələrinin təşkili maliyyə cəhətdən daha sərfəli hesab edilə bilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XXI əsrin əvvəlində daimi fəaliyyət göstərən BCM-nin yaradılması beynəlxalq birliyin əsas nailiyyətlərindən biri hesab edilməlidir.

1998-ci ilin 15 iyundan 17 iyulnadək İtaliyanın paytaxtı Romada BMT-nin çərçivəsində keçirilən diplomatik konfransda 160 dövlətin rəsmi təmsilçiləri (Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti də daxil olmaqla) və 250-yə qədər qeyri-hökumət təşkilatının birgə iştirakçılığı ilə BCM-ni təsis etmək üçün bir araya gəldilər.

Qızğın diskussiyalarda bəzi dövlətlərin BCM-nin təsis olunmasına mənfi münasibətinə və onun səlahiyyətləri ətrafında aparılan mübahisələrə baxmayaraq konfransın son günündə gözləntilərin əksinə olaraq 120 səs çoxluğu ilə (əleyhinə – 7, bitərəf – 21) BCM-nin Roma Statutu (Nizamnaməsi) qəbul edilmişdir.

Roma Statutunun ən böyük dəstəkçiləri qismində Avropa dövlətləri və Avropa Şurası xüsusilə seçilirdi. Bir sıra dövlətlər BCM-nin qeyri-müəyyən geniş səlahiyyətlərinin olmasını onların suverenliyini məhdudlaşdırdığını səbəb gətirirdilər. Onların arasında BMT

¹ Международное уголовное право / Под ред. И.И. Лукашука, А.В. Наумова, М.: Спарк, 1999, с.94

Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən ABŞ və Çin, həmçinin Hindistan, İsrail və İran kimi dövlətlər də var idi. Hindistanın etirazına səbəb kimi Roma Statutunda nüvə silahından istifadəni müharibə cinayəti kimi tanınmaması olmuşdur. Türkiyə – terrorçuluğun, Meksika, Sinqapur, Trinidad və Tobaqo – narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin BCM-nin yurisdiksiyasına daxil olmaması səbəbindən BCM-nin təsisinə münasibətləri neqativ idi. Konfransda BCM-nin təsisinin “əleyhinə” səs verən İsrail¹ dövləti əhalinin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsinin müharibə cinayətlərinin sırasına aid edilməsini qəbul etmədiklərini bəyan etmişdir. Müsəlman dövlətləri – Misir, İordaniya, Əlcəzair, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Mərakeş və s. Roma Statutunda ölüm cəzasının istisna edilməsinə narazı idilər. Daha sonra sənədi imzalayan dörd dövlət (İsrail, Rusiya, Sudan və ABŞ) BMT-nin Baş Katibinə bildirmişdir ki, onlar artıq Roma Statutuna tərəf olmaq niyyətində deyillər və bu səbəbdən onların BCM-nin Roma Statutunu imzalanmasından irəli gələn heç bir hüquqi öhdəlikləri yoxdur.

Bununla belə, nisbətən qısa zamanda BCM Roma Statutunun qüvvəyə minməsi şərti kimi (maddə 126) tələb olunan 60 dövlət əvəzinə Statut 66 ratifikasiya aktı ilə təsdiq olundu və 1 iyul 2002-ci ildən BCM Roma Statutu qüvvəyə mindi. 11 mart 2003-cü ildə isə Haaqada BCM-nin təntənəli şəkildə qeyd edilən açılışında, həmin ilin fevralında BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil-qərargahında BCM-nin iştirakçısı olan Dövlətlərin Assambleyasının sessiyası tərəfindən seçilmiş ilk hakimlər tərkibi and içdi.

BCM-nin ilk hakimlər heyətinə Fransa, Samoa, İtaliya, Boliiviya, Böyük Britaniya, Almaniya, Latviya, Finlandiya, Qana, Cənubi Koreya, Kipr, Kanada, Cənubi Afrika, Trinidad, İrlandiya, Mali, Braziliya və Kosta-Rikadan olan 18 hakim daxil idi. Rotasiya qaydalarına görə seçilmiş hakimlərdən altısı tam 9 il, altısı 6 il, qalanları 3 il müddətinə fəaliyyət göstərmişdir.

Hal-hazırda BCM-nin Roma Statutunun 123 iştirakçı dövləti var. Onlardan 43-ü Avropa, 33-ü Afrika, 19-u Asiya-Sakit Okean,

¹ Sonradan 2000-ci ilin dekabrında imzalamışdır.

28-i Latın Amerikası və Karib hövzəsi və s. dövlətlərdir. Daha 31 dövlət Roma Statutunu imzalasa da, hələ də ratifikasiya etməyib. İki dövlət (Burundi və Filippin) isə Roma Statutundan çıxmaq haqqında qərar qəbul edib.¹

ABŞ-nin bu təsisata mənfi mövqeyi BCM-nin maliyyələşdirilməsində küllü xərclərin ödənilməsini məhz Avropa dövlətlərinin üzünə qoyub.² ABŞ-nin Statutda üzv kimi yer almaması, təkcə xərclərlə bağlı bölgədə yox, həm də siyasi mövqedən də BCM üçün çətinliklər yaratmışdır. Belə ki, ABŞ prezidentləri Corc Buş dönəmindən başlayaraq, BCM-nin təsisatına birmənalı yanaşmamış, zaman-zaman onun fəaliyyətinə maneçilik törətmə meyillərində olmuş, hətta D.Tramp çıxışlarının birində BCM-nin fəaliyyətini sərt tənqid etmişdir. Siyasi-hüquqi ədəbiyyatların bir çoxunda beynəlxalq cinayət ədalət mühakiməsinə aktiv qarşı çıxan ABŞ-nin Statuta üzv olmamasını, həmin dövr Yaxın Şərqi və Əfqanıstan üçün hazırlanan siyasi planlarla əlaqələndirirlər.³

ABŞ ilə əlaqədar daha bir maraqlı paradoks ortaya çıxır. Birləşmiş Ştatlar digər ölkələrin vətəndaşlarının mühakimə olunması üçün *ad hoc* beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının (Nürnberg və Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Tribunal) yaradılmasında fəal iştirakına baxmayaraq, eyni zamanda öz vətəndaşlarını daimi fəaliyyət göstərən BCM-nin yurisdiksiyasından çıxarmaq məqsədi ilə digər dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr bağlamaq təcrübəsini həyata keçirib. Məsələn, ABŞ tərəfindən Avropanın aparıcı dövlətləri ilə bu kimi müqavilələr bağlanmışdır. Bu əsasda 2003-cü ilin fevralında Vaşinqtonda ABŞ və Azərbaycan Respublikası arasında da müvafiq Saziş imzalanıb.

¹ Bax: BCM-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.icc-cpi.int>

² Qeyd edək ki, bu günə qədər BCM-nin bütün istintaq və məhkəmə araşdırmaları Afrika dövlətləri ilə əlaqədar olmuşdur, bu da bəziləri tərəfindən ironiya ilə BCM-nə "Avropanın Afrika üzrə Cinayət Məhkəməsi" adının verilməsinə gətirib çıxarmışdır.

³ Tezcan D., Erdem M.R., Önok M. Uluslararası Ceza Hukuku. Ankara: Seçkin Hukuk, 2021, s.359

ABŞ vətəndaşlarının ölkə ərazisindən xeyli kənarda hərbi anti-terror əməliyyatlarında fəal iştirakını nəzərə alsaq, ABŞ-nin bu məntiqini başa düşmək tamamilə mümkündür. Belə ki, ABŞ vətəndaşları beynəlxalq cinayət törətdiyi halda cinayət məsuliyyətini BCM qarşısında deyil, yalnız milli məhkəmələr qarşısında daşıya bilərlər. Məsələn, 2004-cü ildə ABŞ vətəndaşları olan hərbiçilər Əbu Qreyb həbsxanasındakı (İraq) məhbuslara qarşı törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətə məhz ABŞ hərbi tribunalı tərəfindən məhkum olunmuşdular. İnsanlıq əleyhinə cinayətləri və müharibə cinayətlərini (həbs edilmiş və ya azadlığın başqa cür məhdudlaşdırılmasına məruz qalmış şəxslərə, o cümlədən hərbi əsirlərə qarşı şərəf və ləyaqəti alçaltmağa yönəlmiş hərəkətlər, zorlama, işgəncə və digər qeyri-insani rəftar, fiziki ağrı və mənəvi iztirablar) törətməkdə təqsirli bilinən şəxslər əməllərinə nisbətə yüngül cəza almışdılar. Bu həm İraqda, həm də bir çox başqa ölkələrdə haqlı hiddətə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, rus hüquq ədəbiyyatında BCM-nin fəaliyyətinin milli cinayət qanunvericiliyinə və məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyasına müdaxilə məqsədi daşdığına dair fikirlərə tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, O.N.Vedernikova hesab edir ki, BCM-nin Roma Statutunun 8-ci bəndində müharibə cinayətlərinin əhatə dairəsinin qeyri-beynəlxalq (dövlətdaxili) silahlı münaqişələrə, o cümlədən “hökumət qüvvələri ilə mütəşəkkil silahlı qruplar arasında qarşıdurmaya” qədər genişləndirilməsi, terrorçuluğa qarşı Çeçenistanda hərbi əməliyyatda iştirak edən hərbi qulluqçuları BCM qarşısında məsuliyyətə cəlb edə bilərdi.¹

Digər tənqidi mövqe bir neçə Afrika dövləti tərəfindən səsləndirilib. Onlar iddia edirlər ki, BCM daha güclü dövlətlərin törətdiyi cinayətlərə məhəl qoymadan yalnız kiçik, zəif dövlətlərin liderlərini cəzalandıran Qərbin təsir alətidir. Bu fikir, xüsusilə, BCM-ni Afri-

¹ Ведерникова О.Н. Система международного уголовного права и проблемы национальной безопасности России / Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники / Материалы Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова, 29-30 мая 2003г. М.: ЛексЭст, 2004, с.398

kaya qeyri-mütənasib diqqət yetirdiyinə görə, BCM-nin üzvü olan 34 Afrika dövlətləri tərəfindən ifadə edilmişdir. Həqiqətən, BCM tərəfindən araşdırılan on işdən doqquzu Afrika ölkələrinə aid olub.¹

BCM-nin yurisdiksiyası yalnız Roma Statutunun qüvvəyə minməsindən sonra törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə şamil edilir. Məhkəmənin geriyyə qüvvəsi yoxdur və yalnız 2002-ci il iyulun 1-dən sonra törədilmiş cinayətlərə baxa bilər.

Qeyd etməliyik ki, BCM-nin açılışı zamanı dünyada davam edən 40-dan çox münaqişə ilə bağlı materiallar artıq onun sərəncamında idi. BCM-də qarqüzarlıq işləri ingilis və ya fransız dillərində (işçi dillər) aparılır, bu dillərə əlavə olaraq ərəb, ispan, çin və rus dilləri də BCM-nin rəsmi dilləri kimi tanınır.

Roma Statutuna görə (maddə 5.1) BCM-nin yurisdiksiyası altına düşən cinayətlər:

- a) soyqırım cinayəti;
- b) insanlıq əleyhinə cinayətlər;
- c) müharibə cinayətləri;
- d) təcavüz cinayəti.

Bu cinayətlərin siyahısı tamdır və onlar beynəlxalq hüquqla müəyyən olunan xüsusi maddi və prosessual statusa malik olduğuna görə “beynəlxalq cinayətlər” kimi adlandırılır.

Beləliklə, BCM-nin yurisdiksiyasına bütövlükdə beynəlxalq aləmin maraqlarına, yəni sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini qoruyan beynəlxalq münasibətlərə qəsd edən əməllər daxildir və bu cinayətləri törətmiş fiziki şəxslər aşağıdakı hallarda BCM-nin yurisdiksiyası altına düşür:

1) cinayət Roma Statutunu ratifikasiya etmiş dövlətin ərazisində törədildikdə;

2) cinayət Roma Statutunu ratifikasiya etmiş dövlətin vətəndaşı tərəfindən törədildikdə;

¹ Africa and the International Criminal Court: A drag net that catches only small fish? Nehanda Radio, By William Muchayi, 24 September 2013. URL: <http://nehandaradio.com/2013/09/24/africa-and-the-international-criminal-court-a-drag-net-that-catches-only-small-fish/>

3) Roma Statutunu imzalamayan dövlət cinayətin BCM-nin yurisdiksiyasına aid olduğunu bəyan etmişsə;

4) cinayət sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə təhlükə yaranan vəziyyətdə törədildikdə və BMT Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 7-ci bölməsinə uyğun olaraq Məhkəməyə müraciət etdikdə.

BCM ilə paralel olaraq *ad hoc* qaydada yaradılan beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanları fəaliyyət göstərə bilər. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Yuqoslaviya üzrə və Ruanda üzrə Tribunallar, Syerra-Leone üzrə Beynəlxalq Xüsusi Məhkəmə BCM ilə xeyli illər bir vaxtda paralel fəaliyyət göstərmişlər.

BCM-nin Statutunun 77-ci maddəsinə əsasən, yeganə əsas cəza növü azadlıqdan məhrum etmə cəzasıdır. BCM-nin yurisdiksiyasına daxil edilən cinayətlərin müstəsna ağır ictimai təhlükəlilik xarakteri və dərəcəsinə görə, məhkumun şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla azadlıqdan məhrum etmə cəzası iki növdə ola bilər: ömürlük azadlıqdan məhrum etmə və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə (30 ili aşmamaqla). Məhkəmə əlavə cəza kimi azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, cərimə və cinayət nəticəsində birbaşa və ya dolayı yolla əldə edilmiş gəlirlər, əmlak və aktivlərin müsadirə edilməsini təyin edə bilər. Cəzanın icrası BCM-nin məhkumları qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirmiş dövlətlərin siyahısından müəyyən etdiyi dövlətdə həyata keçirilir. Eyni zamanda, məhkumun istəyi və vətəndaşlığı da nəzərə alın bilər. BCM bu dövlətlərdə məhkumların cəza çəkməsi ilə bağlı beynəlxalq standartlara riayət olunmasına nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1998-ci ildə təsis konfransında iştirak edən Azərbaycan Respublikası BCM-nin Roma Statutunu bir neçə səbəbdən bu günə qədər nəinki ratifikasiya etməyib, heç imzalama yıb da. Belə ki, Roma Statutunun 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, BCM öz funksiya və səlahiyyətlərini istənilən İştirakçı Dövlətin ərazisində həyata keçirə bilər, o bunu təkə İştirakçı Dövlətin tələbi ilə deyil, həm də əlavə olaraq öz təşəbbüsü ilə edə bilər. Beləliklə, bu normaya görə BCM milli yurisdiksiya sistemini tamamlama

ma funksiyasına malikdir. Lakin, belə bir əlavənin mümkünlüyü Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və məhkəmə sistemində nəzərdə tutulmayıb.

Azərbaycan Ermənistan tərəfindən hər iki Qarabağ müharibəsində, torpaqlarının işğalı dövründə təcavüzə, soyqırırma, çox sayda insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinə məruz qaldığına görə, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini müdafiə etmək üçün daimi əsaslarla fəaliyyətdə olan BCM-nə böyük əhəmiyyət verir. Lakin dövlətimiz BCM-nin yurisdiksiyasının yalnız 1 iyul 2002-ci tarixdən sonra törədilən beynəlxalq cinayətlərə şamil olmasını və onilliklərlə davam edən torpaqlarının işğal faktına əksər üzv dövlətlərin bigənəliyini, Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyini (daha doğrusu, həmsədrələr tərəfindən işğalcını gizli dəstəklənməsini) nəzərə alaraq BCM-nin Roma Statutunu imzalamağı və Milli Məclis tərəfindən ratifikasiyasını heç gündəliyə salmayıb.

Rəsmi olaraq hələ bu günə qədər BCM-nin öz üzərində yurisdiksiyasına razılıq verməsə də, Azərbaycan hələ 30 dekabr 1999-cu ildə (yəni hələ heç Roma Statutu qüvvəyə minməmiş) yeni cinayət qanunvericiliyini qəbul edərkən Roma Statutunda beynəlxalq cinayət kimi tanınan bütün əməlləri “Sülh və bəşəriyyətin əleyhinə olan cinayətlər”¹ kimi VII Bölməyə daxil etmişdir.

Qeyd edək ki, hələ 2002-ci ildə BCM-nin Roma Statutunun ratifikasiya məsələsinə dair keçirilən beynəlxalq konfransda professor Z.Əsgərov haqlı olaraq bildirmişdir: “beynəlxalq hüquq təşkilatlarının fəaliyyətində ikili standartlar mövcuddur. Bir sıra Avropa ölkələrinin parlamentləri uydurma erməni soyqırımını müzakirə etdikləri halda, beynəlxalq hüquq təşkilatlarından və ya demokratik ölkələrin parlamentlərindən heç biri ermənilərin on il bundan əvvəl Azərbaycanın Xocalı rayonunda dinc əhaliyə qarşı törətdikləri qırğını pisləməmişdir”.²

¹ 1999-cu il CM-nin VII Bölməsi 2 iyul 2001-ci ilə qədər bu cür adlandırılırdı.

² Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin problemlərinə dair konfrans. URL: https://azertag.az/xeber/Beynaxalq_Cinayat_Mahkamasinin_problemlarina_dair_konfrans-960023 (20.02.2002)

Prezident İlham Əliyev Azərbaycana qarşı ikili standartların mövcudluğunu dəfələrlə çıxışlarında vurğulayıb və bu hal müxtəlif səviyyəli beynəlxalq görüşlərdə konkret hadisələr üzrə sübuta yetirilib. Təəssüf ki, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə ikili yanaşma, o cümlədən BCM-nin fəaliyyətində günü bu gün də yaşanır. Biz bunu İkinci Qarabağ Vətən müharibəsi (2020) və 2022-ci ilin 24 fevralından RF-nin Ukraynaya qarşı başladığı müharibəyə fərqli münasibətdən də görürük.

Belə ki, BCM-nin Ukraynadakı vəziyyətlə bağlı araşdırmalara başlamaları, bu məqsədlə sözügedən məhkəmənin 40-dan artıq müstəntiqinin Ukraynaya gəlməsi, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayət faktlarının qeydə alınması, günahkarların cəzalanması istiqamətində müvafiq hüquqi prosedurların həyata keçirilməsi və təbii ki, ədalətin bərqərar olunması baxımından, beynəlxalq cinayətlərə görə təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi əhəmiyyətlidir.

Siyasi şərhçi E.Mirzəbəylinin fikrincə, BCM Ukraynada baş verən cinayətlərlə yanaşı, 44 günlük müharibə zamanı Gəncə, Bərdə, Tərtər və digər dinc şəhərlərin raket atəşinə məruz qalmasını, mülki əhəlinin, o cümlədən qadın, qoca və uşaqların qətlə yetirilməsini ciddi şəkildə araşdırmalı, bu cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin ədalət mühakiməsinə verilməsinin təmin olunması üçün müvafiq qərarlar qəbul etməlidir. Ədalət mühakiməsi isə obyektiv, qərəzsiz və ikili standartlardan uzaq olmalıdır.¹

Beləliklə, məhkəmənin yurisdiksiyasını və səlahiyyətlərini, dövlətlərin bu qurumla əməkdaşlıq formalarını və s.-ni dəqiq müəyyən edən çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə (Roma Statutu) əsasında daimi fəaliyyət göstərən BCM-nin yaradılması beynəlxalq hüquq qaydasına riayət edilməsinin zəruri təminatıdır. Yaradılan xüsusi (*ad hoc* və daimi əsaslarla) beynəlxalq məhkəmələrin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar transmilli cinayət hüququnun norma və prinsiplərinin, xüsusən də beynəlxalq ədalət mühakiməsinin həyata

¹ Mirzəbəyli E. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Azərbaycanın dinc şəhərlərinin raket atəşinə məruz qalmasını ciddi şəkildə araşdırmalıdır. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3596043.html>

keçirilməsinə yönəlmiş normaların formalaşmasına və daha da inkişafına töhfə vermişlər.

BCM-nin yaradılması öz əhəmiyyətinə görə BMT Nizamnaməsinin qəbulundan heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. BMT-nin baş katibi olan Kofi Annan (1997-2006) bunu “ümumbəşəri insan hüquqları və qanunun aliliyi istiqamətində irəliyə doğru atılmış nəhəng addım” kimi qiymətləndirib. BCM-nin daimi əsasda mövcud olması çəkindiricidir və ehtimal olunan cinayətkarlar üçün güclü xəbərdarlıq rolunu oynayacaqdır. BCM həmçinin dövlətləri öz ərazilərində və ya vətəndaşları tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətləri araşdırmağa və mühakimə etməyə təşviq edəcək.

Sonda aşağıdakı fikirləri nəzərinizə çatdırırıq: daimi fəaliyyət göstərən BCM-nin yurisdiksiyası yalnız 2002-ci il iyulun 1-dən sonra törədilmiş cinayətlərə şamil olunur və Azərbaycan Respublikası Roma Statutunu ratifikasiya etməyib (heç imzalamaıyb da); Azərbaycan ərazisində törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə *ad hoc* məhkəmə orqanlarının təsis edilməsi ilk növbədə BMT-nin əsas orqanlarının, həmçinin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin geosiyasi maraqlarına görə qeyri-mümkündür; digər dövlətlərin universallıq prinsipi əsasında Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə milli məhkəmələri tərəfindən mühakiməsi də reallıqdan uzaqdır.

Fikrimizcə, *Azərbaycan ərazilərində Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə mühakimə iki formada reallaşa bilər: 1) Azərbaycan Respublikasının mövcud məhkəmə sistemi daxilində¹ və ya 2) dövlət tərəfindən xüsusi təsis edilən beynəlmilləşdirilmiş məhkəmədə (bu halda yerli hakimlərlə birgə xarici dövlətlərdən dəvət oluna bilən hakimlərin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının iştirakı xüsusi qəbul olunan qanunla tənzimlənməlidir). İkinci halda həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, həm də digər normativ aktlara (CPM-nə, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanuna və s.) müvafiq əlavə və dəyişikliklərin daxil edilməsi labuddür.*

¹ Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın IV fəslində (§3) bəhs edilir.

§3. Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemi

Fikrimizcə mübahisəsizdir ki, beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil bir sahəsi kimi, transmilli cinayət hüququ isə tənziometmə dairəsinin həm beynəlxalq cinayət hüququ, həm də milli cinayət və cinayət-prosessual, cəza-icra qanunvericiliklərini əhatə edib daha geniş olduğuna görə ümumilikdə müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, transmilli cinayət hüququ özünəməxsus tənziometmə predmeti olan beynəlxalq cinayət hüquq normalarının (beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsini müəyyən edən, dövlətlərin beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığını tənzimləyən) və milli cinayət hüququ, cinayət prosesual hüquq və cəza-icra hüququnun müvafiq normalarının (dövlətin beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə mübarizədə hüquqi-normativ və hüquqi institusional mexanizmlərini tənzimləyən) məcmusudur.

Transmilli cinayət hüququ həm beynəlxalq cinayət hüququnun, həm də milli cinayət hüququnun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Transmilli cinayət hüququ müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi həmçinin bütövlükdə hüququn və beynəlxalq ümumi hüququn prinsiplərinə, həm də öz sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə malikdir. Cinayətkarlıqla mübarizədə transmilli cinayət hüququ, bir qayda olaraq, daha yetkin milli cinayət hüququna əsaslanır. Öz növbəsində milli cinayət hüququnun inkişaf istiqamətləri məhz beynəlxalq cinayət hüququnun təsiri altında formalaşır və yenilənir. Son illərin xüsusiyyətlərindən biri də məhz beynəlxalq cinayət-hüquqi normaların müxtəlif dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliklərinə transformasiyası nəticəsində cinayət hüququnun unifikasiya proseslərinin sürətlənməsidir.

Bu baxımdan dövlətlərin cinayət-hüquqi siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlər arasında əməkdaşlığın istiqamətini, əsaslarını və hüquqi tənzimlənməsinin əhatə dairəsini müəyyən edən fundamental ideyalar transmilli cinayət hüququnun prinsipləri kimi tanınır.

Fəlsəfədə prinsipə davranış qaydalarının əsasları haqqında ilkin rəhbər ideyalar kimi anlayış verilir. Professor Firudin Səməndərovun fikrincə, hüququn prinsipləri hüquq normalarında təsbit olunan, cinayət hüququnun və onun institutlarının təbiətini müəyyən edən, cinayətkarlıqla mübarizədə hüquq yaradıcılığının və hüququn tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətin əsas istiqamətləridir.¹ Məhz prinsiplər hüququn əsaslarını ifadə edir və bütün hüquqi tənzimləmə sahəsində fəaliyyət göstərən və bütün subyektlərə şamil olunan ümumi hüquqi müddəalar kimi çıxış edir.²

Hüquq elmində transmilli cinayət hüququnun anlayışı, məzmunu və tənzimlənmə mexanizmləri haqqında mübahisəli fikirlərə, həmçinin Azərbaycanda cinayət-hüquqi normaların tətbiqi təcrübəsinə aydınlıq gətirmək üçün transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemini müəyyən etmək gərəkdir.

Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin özünəməxsusluğu onda ifadə olunur ki, onların əksəriyyəti müvafiq hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir.³

Ən ümumi formada transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemi aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

1. Hüququn ümumi prinsipləri (qədim Roma hüququndan qaynaqlanan hüquqi aksiomlar və hüquqi postulatlar da daxil olmaqla).

Əsas mənbələr: BMT-nin 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Ümumdünya İnsan hüquqları” Bəyannaməsi; 16 dekabr 1966-cı il tarixli “Siyasi və mülki hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktlar (*daha sonra* – İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Paktlar); 4 noyabr 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası və s.

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, s.24

² Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова, М.: Инфра-М, 2002, с.242

³ Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003, с.63

2. Beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsipləri.

Əsas mənbələr: BMT-nin Nizamnaməsi; BMT-nin “Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 24 oktyabr 1970-ci il tarixli Bəyannaməsi; Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) 1 avqust 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun Aktı¹ və s.

3. Milli (dövlətdaxili) hüququn ümumi prinsipləri.

Dövlətlərin qanunverici bazası əsasında müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindəki əsas mənbələr: Konstitusiyaya (mad.25, 63, 71 və s.), CM (mad.4–9); CPM (mad.9–36), Cəzaların İcrası Məcəlləsi (maddə 7).

4. Transmilli cinayət hüququnun xüsusi prinsipləri.

Əsas mənbələr (beynəlxalq hüquq üzrə): 1945-ci il tarixli Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi; 1946-cı il tarixli Tokio Tribunalının Nizamnaməsi; BMT-nin Baş Assambleyasının 1946, 1950, 1973-cü il tarixli Qətnamələri; 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya; 1993-cü il tarixli Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Nizamnaməsi, 1994-cü il tarixli Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsi, 1998-ci il tarixli BCM-nin Roma Statutu və s.). Bəzi alimlər bu qrupa daxil edilən prinsipləri beynəlxalq cinayət hüququnun “xarakterik prinsipləri” kimi adlandırırlar.² Lakin, fikrimizcə, “xüsusi prinsiplər” termini qeyd edilən təsnifatda daha uğurlu hesab edilə bilər, çünki hüququn digər müstəqil sahələrində də bu termindən geniş istifadə olunur: cinayət prosesinin xüsusi prinsipləri, beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi prinsipləri və s.

Əsas mənbələr (dövlətdaxili hüquq üzrə): transmilli cinayət hüququnun bu qrupuna dövlətlərin cinayət hüququ, cinayət-proses-

¹ Ümumavropa müşavirəsinin iştirakçıları tərəfindən imzalanıb, beynəlxalq hüququn 10 əsas prinsipini əks etdirir, onlardan üçü (dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi; insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət prinsipi) beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi ilk dəfə bu aktda bəyan edilib.

² Международное уголовное право / Под ред. И.И. Лукашука, А.В. Наумова, М.: Спарк, 1999, с.29

sual hüququ və cəza-icra hüququnun sahəvi prinsiplərini daxil edirik. Məsələn, yalnız cəza-icra hüququna xas olan xüsusi prinsip kimi “məhkumlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi” prinsipini, cinayət hüququnda isə – “cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası prinsipini” və s. göstərmək olar.

Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin müəyyən edilməsində sistemli yanaşmanın əsas əhəmiyyəti müxtəlif beynəlxalq və dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlarda hüquqi konsolidasiya tapmış və müəyyən iyerarxik ardıcılıqla təqdim edilmiş dörd qrupda qruplaşdırılan prinsiplərin qarşılıqlı əlaqəsini və asılılığını vurğulamaqdan ibarətdir. Dövlətdaxili cinayət hüququnun prinsiplərinin müəyyən edilməsində sistemli yanaşmanın zəruriliyini F.Y.Səməndərov da xüsusi vurğulamışdır.¹

Transmilli cinayət hüququnun prinsipləri sisteminə daxil olan ayrı-ayrı prinsiplərin hər bir qrupunu daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Hüququn ümumi prinsipləri (hüquqi aksiomalar və hüquqi postulatlar da daxil olmaqla) transmilli cinayət hüququnun prinsipləri sistemində. Hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüquqa, o cümlədən beynəlxalq hüquqa və dövlətdaxili hüquqa xasdır. Ona görə də onlar ümumhüquqi prinsiplər kimi də adlandırılır.

Ümumhüquqi prinsiplər öz əhatə dairəsinə görə transmilli cinayət hüququnda xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar. Bu prinsiplər bütövlükdə ən mühüm beynəlxalq aktlara əsaslanır və əksər hallarda demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilir. Əgər öz növbəsində bütün bu prinsipləri ümumiləşdirsək (məsələn, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər; işgəncələr qadağandır; heç kim özbaşına həbsə, tutulmaya və ya sürgünə məruz qala bilməz; ölüm hökmünün məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi və s.) o zaman bunlar müvafiq olaraq qanunçuluq, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, humanizm, ədalət prinsipləri kimi müəyyən edilə bilər. Ən dolğun formada bu prinsiplər BMT-nin 1948-ci il tarixli “Ümumdünya İnsan hüquqları” Bəyannaməsində və İnsan hüquqları haqqın-

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüquq. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, s.24-25

da 16 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktlarda öz əksini tapmışdır. Məhz bu ümumhüquqi prinsiplər sistemli şəkildə ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-də təsbit edilmişdir.

Doktrinada hüququn ümumi prinsiplərinin ən qədimi, hüququn əsrlər boyu inkişafı nəticəsində formalaşmış bir hissəsi “hüquqi aksiomalar” və ya “hüquqi maksimumlar”, “hüquqi postulatlar” kimi də adlanır. Bunlar bütün milli hüquq sistemləri üçün ümumi olan prinsiplərdir. Bu prinsiplərə, misal olaraq, aşağıdakılar daxildir: heç kəs eyni cinayətə görə iki dəfə mühakimə oluna bilməz (“*non bis in idem*”); qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur (“*lex prospicit non respicit*”); heç kim öz işində hakim ola bilməz (“*nemo iudex in propria causa*”); xüsusi qanun ümumi qanunu əvəz edir (“*lex specialis derogat generali*”); sonrakı qanun əvvəlkinə ləğv edir (“*lex posterior derogat legi priori*”), ikinci tərəf də dinlənilməlidir (“*audiatur et altera pars*”) və s. Beynəlxalq hüquq üçün bu cür prinsiplər həm də onda prosesual normaların kifayət qədər inkişaf etmədiyini üçün olduqca vacibdir.¹

Eyni zamanda, transmilli cinayət hüququnun kompleks mahiyyətli hüquq sahəsi olduğunu nəzərə alsaq, o, beynəlxalq və dövlətdaxili maddi normalarla yanaşı, həm də beynəlxalq və dövlətdaxili prosesual və cəza-icra normaları (məsələn, ekstradişiya, beynəlxalq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, təqsirləndirilən şəxslərin məhkum olunan şəxslərdən ayrıca saxlanması və s.) özündə birləşdirir. Dünyanın müxtəlif regionlarında XX əsrin son on illiyindən (Azərbaycan, Yuqoslaviya, Ruanda, Sudan və s.) başlayan və bu günlər davam edən (Suriya, Ukrayna və s.) sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı əməllərin törədilməsi transmilli cinayət hüququnun normalarının tətbiqi ətrafında mülahizələri xüsusilə aktuallaşdırır. Bu baxımdan transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemli tədqiqi xüsusi elmi və təcrübi maraq kəsb edir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, transmilli cinayət hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin xüsusiyyətlərinə görə ümumi prinsiplə-

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М.: Волтерс Клувер, 2005, с.135

rin bəzilərinin tətbiqi baxımından özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, “*non bis in idem*” (heç kəs bir əmələ görə iki dəfə mühakimə oluna bilməz) prinsipi transmilli cinayət hüququnda (Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Nizamnaməsinin 10-cu maddəsi, BCM-nin Roma Statutunun 17-ci maddəsi)¹ öz əksini tapsa da, fiziki şəxsin beynəlxalq cinayətə görə milli məhkəmə tərəfindən təqib edildiyi halda, eyni əmələ görə beynəlxalq məhkəmə tərəfindən iki halda yenidən mühakimə oluna bilər:

1) Şəxsin əməli milli məhkəmə tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi tövsif edilməmişdirsə.

Məsələn, törədilən əmələ onun subyektiv cəhətini (cinayətkar niyyətini) düzgün qiymətləndirməyib soyqırım cinayəti (CM-nin 103-cü maddəsi) əvəzinə milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə (CM-nin 120.2.12-ci maddəsi) kimi hüquqi qiymət verildikdə. Bu halda yanlış tövsif qəsdin cinsi obyektinin düzgün seçilməməsi ilə nəticələnir. Soyqırım cinayəti (maddə 103) – sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini qoruyan (cinsi obyekt), insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipini təmin edən (növlük obyekt), milli, etnik, irqi və ya dini qrupun mövcudluğunu təmin edən (əsas bilavasitə obyekt), insan həyatını mühafizə edən (əlavə bilavasitə obyekt) ictimai münasibətlərə qəsd edir. Soyqırım cinayətini törətmiş şəxsin CM-nin 103-cü maddəsinin əvəzinə 120.2.12-ci maddəsi ilə mühakimə edilməsi faktiki olaraq cinsi, növlük və əsas bilavasitə qəsd obyektlərini nəzərə almayaraq əməli yalnız əlavə bilavasitə obyektlə (insan həyatı) əvəz edilməsinə gətirib çıxarır. Düzdür, biz Azərbaycan Respublikasının CM-nin 103-cü və 120.2-ci maddələrinin sanksiyalarını müqayisə etsək, görürük ki, onların hər ikisi ictimai təhlükəliliyin xarakterinə və dərəcəsinə görə² xüsusilə ağır ci-

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 64-cü maddəsində “heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz” kimi öz əksini tapıb.

² 1999-cu il CM-nin 15-ci (cinayətlərin təsnifatı) və bir sıra digər maddələrində, həmçinin cinayət hüququ üzrə bəzi dərslər və monoqrafiyalarda geniş istifadə edilən “cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi” ifadəsi RF-nin 1996-cı il CM-nin 15-ci maddəsindəki (cinayətlərin kateqoriyaları) “характер и степень общественной опасности преступления” termininin səhv tərcüməsindən irəli gəlir.

nayətlərin kateqoriyasına aiddirlər, saksiyaları alternativ quruluşlu-
du və ağırlığına görə eynidir (14 ildən 20 ilədək müddətə azadlıq-
dan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəza-
landırılır). Lakin buna baxmayaraq, soyqırım cinayəti beynəlxalq
cinayətlərin sırasına daxil olduğuna görə, bu cinayətin törədilməsi-
nin hüquqi nəticələri daha ağırdır və əməlin yanlış tövsifi nəticəsin-
də cəzanın törədilmiş əməlin ağırlığına mütənasibliyi prinsipi
(cinayət hüququnun xüsusi prinsipi) pozulmuş olur.

2) Beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsi beynəlxalq ədalət müha-
kiməsindən qorumaq məqsədi ilə milli məhkəmə icraatının qərəzli
və qeyri-müstəqil olduğu halda.

Göstərilən hər iki halda təkrar məhkəmə prosesi mümkündür
ki, bu da artıq beynəlxalq məhkəmə qarşısında məsuliyyət forması-
na dəlalət edəcəkdir. Lakin bunu təkrar mühakimə yox, təkrar məh-
kəmə baxışı kimi qəbul etmək lazımdır.

**Beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsipləri transmilli ci-
nayət hüququnun prinsipləri sistemində.** Beynəlxalq hüququn
əsas prinsipləri hamı tərəfindən tanınan ümumi normalardır.¹ Onla-
rın adlandırılmasında “beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip-
ləri” termini də istifadə olunur. Bu prinsiplər beynəlxalq hüququn
əsas məzmununu və xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bey-
nəlxalq hüququn əsas prinsipləri ən yüksək siyasi, mənəvi və hüqu-
qi səlahiyyətə malikdirlər və hamılıqla qəbul edilirlər.

Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri onun keyfiyyət, dərəcəsi isə kəmiyyət
göstəricisidir. Bizim bu mövqeyimiz Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin
“Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” 25
iyun 2003-cü il tarixli Plenum Qərarında aşağıdakı cümlə ilə təsdiqini tapır: “Əsa-
sən cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri qəsdin obyektindən, təqsirin forma-
sından və əməlin Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsi ilə hansı cinayətlər kateqori-
yasına aid edilməsindən asılıdır. Cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi isə onun
törədilmə hallarına (məsələn, cinayətkar niyyətin həyata keçirilmə dərəcəsi, üsulu,
vurulmuş zərərin həcmi və baş vermiş nəticələrin ağırlığı, iştirakçılıqla törədilmiş
cinayətlərdə təqsirli şəxslərin rolu və s.) əsasən müəyyən olunur”.

¹ Məhz buna görə də bəzi mənbələrdə bu prinsiplər ümumhüquqi prinsiplər kimi
adlandırılırlar.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri transmilli cinayət hüququnun həmçinin əsas mənbələri qismində çıxış edir. Beynəlxalq hüququn prinsipi bu halda norma (qayda) kimi tanınır. Təsadüfi deyil ki, latınca “norma” azərbaycan dilində “qayda”, “nümünə”, “rəhbər başlanğıc” kimi tərcümə olunur.¹ ABŞ və Kanadanın Men körfəzi və boğazı üzrə sərəhdin müəyyən edilməsi haqqında mübahisələrinə dair BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi 12 oktyabr 1984 il tarixli Qərarında göstərmişdir: “beynəlxalq hüququn prinsipləri” və “beynəlxalq hüquq normaları” eyni ideyanı ifadə edirlər.²

Transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq ümumi hüququn aşağıdakı əsas prinsipləri xüsusi rol oynayır:

- insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi,
- dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
- güc tətbiq etməmə və ya güclə hədələməmə prinsipi;
- sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi;
- ərazi bütövlüyü prinsipi;
- dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipi;
- öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.

Göründüyü kimi, hamılıqla tanınan beynəlxalq ümumi hüququn əsas on prinsipindən yeddisini transmilli cinayət hüququnun prinsiplər sisteminə daxil etmək olar.

Yuxarıda sadalanan beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsiplərinin hər hansı birinin kobud pozulması sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edir. Məhz bu prinsiplər beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığının əsasını təşkil edir və fundamental əhəmiyyətə malikdilər.

Beləliklə, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin ciddi şəkildə pozulması beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilir.

Əsas prinsiplər beynəlxalq ümumi hüququn hamılıqla tanınmış normaları kimi yüksək səviyyəli öhdəliklərdir (erga omnes). İmperativ qüvvəyə malik olan (jus cogens) bu prinsiplərdən hər hansı birinin

¹ Əliyev E., Hüseynova F. Beynəlxalq hüququn prinsipləri: anlayışı və sistemi. Bakı: Günəş-B, 2017, s.20-21

² Bax: ICJ. Reports, 1984, pp.288-290. URL: <http://www.icj-cij.org>

pozulması beynəlxalq hüququn subyektlərinin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə, fiziki şəxslərin, o cümlədən dövlət və hökumət başçıları və digər yüksək vəzifəli şəxslərin individual cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxs beynəlxalq cinayət törətdiyi halda, o, nə beynəlxalq hüququn, nə də ki transmilli cinayət hüququnun subyektini sayılmır. Belə halda, beynəlxalq cinayətin törədilməsində təqsirli bilinən anlaqlı, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşına çatmış fiziki şəxs beynəlxalq hüquq və həmçinin transmilli cinayət hüququ üzrə cinayət məsuliyyətinin subyektini kimi qəbul olunur.

Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemində milli (dövlətdaxili) hüququn ümumi prinsipləri. Dövlətdaxili hüquqi prinsiplərin transmilli cinayət hüququnun prinsipləri sisteminə daxil edilməsi onunla izah olunur ki, fiziki şəxslərin törətdikləri beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət iki formada yarana bilər:

- beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanları qarşısında (*ad hoc* və ya daimi əsaslarla təsis edilən);
- milli (dövlətdaxili) məhkəmələr qarşısında.

Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemində xüsusi prinsiplər.

Hər hüquq sahəsinin tənzimlənmə predmetinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan xüsusi prinsipləri var. Transmilli cinayət hüququnun prinsipləri sistemində başlıca əhəmiyyət kəsb edən xüsusi (sahəvi) prinsiplərin (təcavüzkar müharibələrin qadağan edilməsi, beynəlxalq hüquqa zidd olan əməllərə görə cinayət cəzasının labüdlüyü, fiziki şəxsin fərdi məsuliyyət prinsipi və s.) əsası Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin qəbulu (1945) ilə qoyulmuşdur. BCM-nin Roma Statutunun 3-cü hissəsində də onlardan bəziləri (məsələn, məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipi, “faktiki səhv və ya qanunun səhvi” prinsipi, “rəisin əmri və qanunun göstərişləri” prinsipi) əks olunub.

Qeyd etmək lazımdır ki, Roma Statutunun 3-cü hissəsi yuxarıda qeyd olunanlar da daxil olmaqla bütün prinsipləri “beynəlxalq cinayət hüququnun ümumi prinsipləri” adı altında birləşdirir və bu termində həm ümumi, həm də xüsusi (sahəvi) prinsiplər öz əksini tapmışdır.

Müasir ədəbiyyatda bu prinsiplərə “BCM-nin prinsipləri” də deyilir.¹ Bunlar aşağıdakı prinsiplərdir: qanunda göstərilməyən əməl cinayət deyil (“*nullum crimen sine lege*”, maddə 22); qanunda göstərilməyən heç bir cəza yoxdur (“*nullum poena sine lege*”, maddə 23); geriyə təsirin olmaması (“*ratione personae*”, maddə 24); fərdi cinayət məsuliyyəti (“*individual criminal responsibility*”, maddə 25); 18 yaşına çatmamış şəxslərin yurisdiksiyadan çıxarılması (“*exclusion of jurisdiction over persons under eighteen*”, maddə 26); xidməti vəzifəyə istinadların yolverilməzliyi (“*irrelevance of official capacity*”, maddə 27); komandirlərin və digər rəislərin məsuliyyəti (“*responsibility of commanders and other superiors*”, maddə 28); müddətin keçməsinin tətbiq edilməməsi (“*non-applicability of statute of limitations*”, maddə 29); subyektiv cəhət – təqsirlilik prinsipi (“*mental element*”, maddə 30); cinayət məsuliyyətindən azad edilmənin əsasları (“*grounds for excluding criminal responsibility*”, maddə 31); faktiki səhv və ya qanunun səhvi (“*mistake of fact or mistake of law*”, maddə 32); rəisin əmrləri və qanunun göstərişləri (“*superior orders and prescription of law*”, maddə 33).

Transmilli cinayət hüququnun xüsusi prinsipləri arasında beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti məsələsində həlledici əhəmiyyət kəsb edən mərkəzi (baza, təməl)² prinsipləri vurğulamaq lazımdır. Bunlar:

- 1) fiziki şəxsin fərdi məsuliyyət prinsipi;
- 2) transmilli cinayət hüququnun tətbiqinin universallıq prinsipi;
- 3) beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipi;
- 4) beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi prinsipi.

¹ Костенко Н.И. Международный уголовный суд. М.: Приор, 2002, с.26-29

² Rus dilində müəllif bu prinsipləri “стержневые принципы” kimi adlandıır: Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за международные преступления и преступления международного характера в уголовном праве Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 2013, с.45

Transmilli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsipləri həmçinin milli qanunvericilikdə də nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bəyan edəndən sonra transmilli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsiplərini öz qanunvericiliyində təsbit etmişdir. Sovet dövrünün cinayət hüququnda bu prinsiplər xüsusi olaraq normativ qaydada qanunda nəzərə alınmamışdı.

Transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət normalarının tətbiq edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mərkəzi prinsiplərin hər birinin üzərində daha ətraflı dayanaq.

Fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi müasir beynəlxalq hüququn bütün subyektləri tərəfindən qəbul edilmiş yeni prinsipdir. Müasir dövrdə bu prinsip həm beynəlxalq adətlərdə və universal səviyyəli konvensiyalarda, həm də *ad hoc* beynəlxalq cinayət orqanlarının və BCM-nin hökmlərində öz əksini tapmışdır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir beynəlxalq cinayət törətmiş və ya onun törədilməsində iştirak etmiş hər bir fiziki şəxs, cəmiyyətdə və ya dövlət orqanlarında tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq, törətdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyəti daşmalıdır. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti bilavasitə beynəlxalq hüquq normaları ilə tənziplənilir və dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyində belə əməlin cinayət hesab edilməsindən və ya cinayət hesab edilməməsindən asılı deyildir. İlk olaraq bu prinsip Nürnberq və Tokio Tribunallarının Nizamnamələrində əsas hərbi cinayətkarların cəzalandırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin fiziki şəxslərin fərdi beynəlxalq cinayət məsuliyyəti “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il tarixli Konvensiyada və “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarında¹ da vurğulanmışdır.

¹ “Silahlı Qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” I Cenevrə Konvensiyası; “Silahlı Qüvvələrin dənizdə yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair” II Cenevrə Konvensiyası; “Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında” III Cenevrə Konvensiyası; “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” IV Cenevrə Konvensiyası. Konvensi-

Fiziki şəxsin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti onun beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil edilmiş hər hansı bir əməlin törədilməsində iştirakı səviyyəsindən (iştirakçılıq institutu üzrə) asılı olmayaraq baş verir. Bu əməllərin obyektiv cəhəti bir xüsusiyyətə malikdir ki, onlar əksər hallarda başqa fiziki şəxslərin iştirakçılığı ilə və dövlət strukturlarının bilavasitə və ya dolayı himayəsi altında törədilir. Məsələn, 1990-cı il yanvarın 20-də Bakı şəhərinin mülki əhalisinə qarşı törədilmiş qətləmə beynəlxalq cinayət kimi tövsif etdikdə¹ cinayət məsuliyyətinə təkcə bilavasitə icraçılar – əsgər və zabitlər deyil, həm də bu əmri vermiş onların hərbi rəhbərləri – bölük və alay komandirləri, ən əsası isə qoşunların göndərilməsi barədə əmri imzalayan SSRİ-nin siyasi rəhbərliyi (M.Qorbaçovun başçılığı ilə sovet Kommunist partiyasının Siyasi bürosunun üzvləri) və Bakı və Azərbaycanın digər bölgələrinə hərbi müdaxilə planını hazırlayan SSRİ-nin Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahının ali hərbi rəhbərləri və SSRİ-nin digər güc nazirliklərinin rəhbərləri məsuliyyət daşmalıdır.

Fiziki şəxsin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti universal yurisdiksiya prinsipinə əsaslanır. Beynəlxalq cinayətin törədilməsində təqsirli olan şəxs təkcə özünün vətəndaşı olduğu dövlət tərəfindən və ya ərazisində və ya vətəndaşlarına qarşı cinayət əməlinin törədildiyi dövlətlər tərəfindən deyil, istənilən digər dövlət tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Bu prinsip ilk dəfə “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il tarixli Konvensiyada formalaşdırılaraq sonradan bütün beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli əksər cinayətlərə tətbiq olunmuşdur.

Universal yurisdiksiya prinsipi beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli bilinən şəxslərin heç bir ölkədə siyasi sığınacaq və qaçqın statusu ala bilməməsi meyarını da özündə ehtiva edir (BMT Baş Assambleyasının “Ərazi sığınacaqları haqqında” 14 dekabr 1967-ci il tarixli Bəyannaməsinin 2-ci maddəsi və “Qaçqınların statusu haqqında” 28 iyul 1951-ci il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsi).

yalar eyni vaxtda 12 avqust 1949-cu il tarixdə qəbul olunub (*daha sonra* – “Mühərribə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları).

¹ Bakıda 1990-cı ilin yanvar ayında törədilən əməllərin tövsifinə dair mülahizələr monoqrafiyinin II fəslində (§3) təqdim olunur.

Beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipinin formalaşmasının da maraqlı tarixçəsi var.

Nürnberq və Tokio Tribunalı təsis ediləndə nəzərə alınmışdır ki, bu proseslərdə müvafiq olaraq Almanıyanın və Yaponiyanın yalnız əsas cinayətkarları məsuliyyətə cəlb edilib mühakimə olunacaqlar. Belə də oldu. İkinci Dünya müharibəsində törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə digər təqsirli şəxslərin isə mühakiməsi dövlətlərin yurisdiksiyasına aid edildi. Ayrı-ayrı dövlətlər tədricən cinayətkarları tapdıqda öz qanunvericilikləri əsasında onları məsuliyyətə cəlb edirdilər. Lakin illər sonra, keçmiş müttəfiq dövlətlərin “soyuq müharibə” dövrü adlandırdıqları XX əsrin 60-cı illərinin siyasi mühitində bu proses ləngiməyə başladı. Bəzi dövlətlər cinayətkarları mühakimə edən dövlətlərə təhvil verməkdən imtina edərək, öz ölkələrinin qanunlarına uyğun olaraq İkinci Dünya müharibəsi zamanı törədilən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin bitməsinə bəhanə gətirirdilər.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı ən çox zərər çəkmiş dövlətlərin (SSRİ başda olmaqla digər sosializm quruluşunu yeni elan etmiş Şərqi Avropa dövlətləri) və bir sıra Afrika-Asiya dövlətlərinin (hansıqlar ki, XX əsrin 60-cı illərin dekolonizasiyasından sonra SSRİ-nin qeyri-rəsmi himayədarlığı altında kommunizm ideologiyasını rəhbər tutmuşdular) təşəbbüsü ilə 26 noyabr 1968-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasında “Hərbi cinayətlərə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiya qəbul edildi.¹

Regional səviyyədə isə bu prinsipi ehtiva edən Avropa Şurasının “Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında” 25 yanvar 1974-cü il tarixli Konvensiyası mövcuddur (27 iyun 2003-cü ildə qüvvəyə minib).² Bundan başqa BCM-in Roma Statutunun 29-cu maddəsində də (cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi) qeyd edilir ki, “məhkəmənin

¹ Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixdə qəbulmuşdur.

² URL: <http://conventions.coe.int/treaty/rus/Treaties/Html/082.htm>

yurisdiksiyası altına düşən cinayətlər üçün heç bir müddət müəyyən edilmir”¹.

Azərbaycan Respublikası göstərilən Konvensiyalar üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmiş, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipini 1999-cu il CM-nin 75.5 və 80.4-cü maddələrində tam həcmdə bütün beynəlxalq cinayətlərə, həmçinin terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirmə kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə² şamil etmişdir.

RF-nın 1996-cı il CM-nin və Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin ilkin redaksiyalarında müvafiq maddələrin təhlili iki dövlət arasında bu prinsipə yanaşma fərqi aydın göstərirdi. Belə ki, bizim milli qanunvericiliyimiz 1968-ci il tarixli Konvensiyada qeyd edilən prinsip üzrə daha sərt hüquqi mövqe tutmuşdur. Azərbaycan Respublikasının CM-nə əsasən (mad.75.5, 80.4) cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi sülh əleyhinə, soyqırım,³ insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinə, yəni məsuliyyəti VII Bölmədə (16 və 17 Fəsillər, mad. 100–119) müəyyən edilən bütün cinayətlərə aid edilir.

Qeyd etməliyə, qanunverici CM-nin VII Bölməsinə beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətləri də daxil edib. CM-nin 75.5 və 80.4-cü maddələrinə görə VII Bölməyə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə (mad.101, 102, 114, 118, 119.1), həmçinin terrorçuluq (maddə 214) və terrorçuluğu maliyyələşdirmə (maddə 214-1) kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə müddəaları tətbiq olunmur. Beləliklə, *milli cinayət qanunu ilə qeyd edilən prinsip daha geniş tətbiq olunur: həm bütün beynəlxalq cinayətlərə, həm də bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə.*

¹ URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

² Bununla da faktiki olaraq beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqi statusu bərabərləşdirilir.

³ CM-nin 75.5 və 80.4 maddələrində soyqırım cinayəti xüsusi olaraq vurqulanmasa da, hüquqi texnika cəhətdən 16-cı fəsilin adına müvafiq olaraq “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” anlayışı ilə əhatə olunur.

RF-nın CM-nin 78-ci maddəsinin yeni redaksiyasına görə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə müddələri müəyyən beynəlxalq cinayətlərlə (təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması, qadağan olunmuş müharibə vasitə və üsullarından istifadə, soyqırım və ekosid) yanaşı, 2014-cü ildən həmçinin, terrorçuluqla əlaqəli olan bəzi cinayətlərə (mad.205, 205.1, 205.3, 205.4, 205.5, 206 (hh.3 və 4), 211 (h.4), 277, 278, 279, 360) görə də tətbiq edilmir.

Beləliklə, transmilli cinayət hüququnun ümumi prinsipləri cinayət qanununun prinsipləri sistemində qanunçuluq prinsipi, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, ədalət prinsipi, humanizm prinsipi – CM-nin 4, 5, 6, 7, 8, 9-cu maddələrində, xüsusi mərkəzi prinsipləri isə CM-nin Ümumi hissəsinin digər müvafiq normalarında (mad.3, 12.3, 75.5 və s.) öz əksini tapmışdır.

Lakin cinayət hüququnun prinsiplər sistemində ümumi və xüsusi prinsiplərin mərkəzi prinsiplərilə yanaşı, CM-nin normalarında bilavasitə təsbit olunmayan digər xüsusi prinsiplər də daxildir. Bu xüsusi prinsiplər ümumi prinsiplərin inkişafı nəticəsində qəbul olunur və cinayət hüququnun ayrı-ayrı institutlarına münasibətdə tətbiq olunur. Məsələn, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi, cəzanın törədilmiş əmələ mütənəsbibliyi prinsipi, cəzaya qənaət prinsipi və s.

Monoqrafiyanın bu hissəsinin yekununda vurğulamaq istərdik ki, *transmilli cinayət hüququnun bütün prinsiplər sisteminin məzmunu bu müstəqil kompleks hüquq sahəsinin əsas vəzifəsinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş iki əsas funksiyasında – ümumdünya qanunqaydasının təmin edilməsində (ümumi-qabaqlayıcı funksiya) və beynəlxalq cinayət və ya beynəlxalq xarakterli cinayəti, və ya xarici elementli adi cinayəti törədən təqsirkar şəxsin cəzalandırılmasında (repressiv funksiya) ifadə olunur.*

Transmilli cinayət hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri ilkin olaraq inkişaf etmiş milli hüquq sistemləri əsasında formalaşan, sonra beynəlxalq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində beynəlxalq hüquq tərəfindən qəbul edilən və inkişaf etdirilən, ha-

belə yenidən dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə daha mütərəqqi formalarda daxil edilən hüquqi tənzimləmənin məzmununu və istiqamətlərini müəyyən edən rəhbər hüquq normalarıdır.

Xüsusi prinsiplərin sisteminə daxil olan mərkəzi prinsiplərin formalaşması əksinədir: onlar beynəlxalq hüquq norması kimi yaranaraq sonradan milli hüquq sistemlərinə transformasiya edirlər.

Transmilli cinayət hüququnun prinsiplərinin sistemi

Qruplar	Əsas normativ aktlar	Prinsiplər
Hüququn ümumi prinsipləri	1948 il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, 1966 il İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Paktlar, 1950 il İnsan hüquq və əsas azadlıqlar müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası	qanunçuluq; hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; məsuliyyətin labüdlüyü; humanizm, ədalət Hüquqi maksimalar: heç kəs eyni cinayətə görə iki dəfə mühakimə oluna bilməz; heç kim öz işində hakim ola bilməz; xüsusi qanun ümumi qanunu əvəz edir; sonrakı qanun əvvəlkini ləğv edir və s.
Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri	1945 il BMT Nizamnaməsi, 1970-ci il BMT-nin Beynəlx. hüququn prinsipləri haqqında Bəyannaməsi, ¹ ATƏT-in 1975 il Helsinki Yekun Aktı	Jus cogens: dövlətlərin suveren bərabərliyi; dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi öhdəliyi; insan hüquqlarına hörmət edilməsi; güc tətbiq etməmə və güclə hədələnməmək; dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı; ərazi bütövlüyü; öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipləri

¹ Cədvəl formatını nəzərə alaraq Konvensiyaların və normativ aktların adları qısdılmışdır.

<p>Milli (dövlətdaxili) hüququn prinsipləri</p>	<p>Dövlətlərin əsas qanunları (Konstitusiyaları), Konstitusion Qanunlar (məsələn, Azərbaycan Respublikasının 12 may 2006-cı il tarixli), cinayət, cinayət-prosessual, cəza-icra qanunvericilikləri</p>	<p>Ümumi prinsiplər: qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət, humanizm prinsipləri</p> <p>Xüsusi prinsiplər: cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və cəzanın fərdiləşdirilməsi; beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə qanunun retroaktiv qüvvəsi; analogiyadan istifadə etməmək; məhkəmə prosesində tərəflərin çəkişmə və s. prinsipləri</p>
<p>Transmilli cinayət hüququnun xüsusi prinsipləri</p>	<p>Beynəlxalq Tribunalın Nizamnamələri (1945, 1946, 1993, 1994), BMT-nin 1946, 1950, 1973, 1974-cü il tarixli Qətnamələri, Soyqırım Konvensiyası, BCM-nin Roma Statutu; 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsi; 1950 il Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsi</p>	<p>təcavüzkar müharibələrin qadağan edilməsi, beynəlxalq hüquqa zidd cinayətlərə görə cinayət cəzasının qaçılmazlığı; rəisin cinayət xarakterli əmrinin icrasına görə tabeliyində olan şəxsin məsuliyyəti; yüksək vəzifəli şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti; paralel yurisdiksiya və s.</p> <p>Mərkəzi prinsiplər: beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti; universal yurisdiksiya; beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi; beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi</p>

§4. Transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatı

Milli hüquqda olduğu kimi, beynəlxalq hüquqda da hüquqpozmalar cinayətlərə və deliktlərə təsnif edilir.

Beynəlxalq deliktlər – elə hüquqpozmalardır ki, əhəmiyyətli dərəcədə beynəlxalq təhlükəsizliyə qəsd etmir və ümumiyyətlə, beynəlxalq əməkdaşlığın əsaslarına təsir göstərmirlər, beynəlxalq hüququn subyektlərinin bir və ya bir neçəsinin maraqlarına az əhəmiyyətli zərər vururlar. Müvafiq hallarda, bu əməlləri törədən şəxslər milli qanunvericiliyə uyğun olaraq inzibati, mülki və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Sonuncu halda bu beynəlxalq hüquqpozmalar yalnız milli cinayət qanunvericiliyi üzrə cinayət hesab edilir və qanuna uyğun olaraq müxtəlif maddələrlə (məsələn, CM-nin 177 (oğurluq), 221-ci (xuliqanlıq) və s.) cinayət məsuliyyəti yaradır.

Beynəlxalq hüququn klassik doktrinası, bir qayda olaraq, beynəlxalq hüquqpozmaları beynəlxalq təhlükəliliyin ağırlığına görə müxtəlif kateqoriyalara ayırmaqdan çəkinirdi. Buna səbəb kimi köhnə beynəlxalq hüququn normativ məzmununda hüquqpozmaların təsnifatının uyğun meyarının tapılmaması göstərilirdi.¹

XX əsrin ortalarından başlayaraq beynəlxalq hüquq elmində beynəlxalq hüquqpozmaların bir neçə təsnifatı təklif edilmişdir. Belə ki, D.B.Levinin 1946-cı ildə beynəlxalq hüquqda məsuliyyət məsələlərinin müəyyən edilməsində beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatlaşdırılmasının zəruriliyi ideyası elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. O, “beynəlxalq hüququn sadə pozuntuları ilə beynəlxalq hüququn təməllərini və əsas prinsiplərini sarsıdan beynəlxalq cinayətləri” fərqləndirməyin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır.²

İ.İ.Karpets və V.P.Panov beynəlxalq cinayət hüququnun normaları ilə məsuliyyəti müəyyən edilən bütün əməllərin beynəlxalq

¹ Курс международного права. В 7-ми томах / Отв. ред. Н.А. Ушаков. М.: Наука, 1992, т.3, с. 219

² Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права. // Изд. АН СССР. Отделение экономики и права. М., 1946, № 2, с.105

cinayətlərə (bu sıraya sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətləri daxil edirdilər) və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə bölünməsinə təklif etmişdirlər. İ.İ.Karpets öz növbəsində beynəlxalq cinayətlərə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş ağır əməlləri, beynəlxalq xarakterli cinayətlərə isə beynəlxalq sazişlərdə, konvensiyalarda və digər beynəlxalq hüquqi aktlarda (nizamnamələrdə) cinayət kimi müəyyən edilmiş və dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq cəzalandırılan əməlləri aid etmişdir.¹

İ.İ.Lukaşuk və A.V.Naumov kimi alimlər beynəlxalq hüquq üzrə cinayətləri aşağıdakı kimi təsnif edirlər:

1) Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində ifadə olunan beynəlxalq ümumi hüquq üzrə cinayətlər: sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər;

2) konvension cinayətlər – məsuliyyəti beynəlxalq konvensiyalarla müəyyən edilən beynəlxalq ümumi hüquq üzrə digər cinayətlər.²

K.Saldana, N.Politis və bir sıra digər xarici müəlliflər beynəlxalq ümumi hüquq üzrə cinayətlərin yuxarıda qeyd edilən təsnifatında oxşar mövqedən çıxış edirlər.³

Müasir beynəlxalq hüquq üzrə cinayət əməli beynəlxalq hüquqi qaydanı pozan, hüquqaziddliyi və məsuliyyəti beynəlxalq cinayət-hüquqi normalarla müəyyən edilmiş və şəxs tərəfindən təqsirli olaraq törədilmiş əməl kimi səciyyələndirilir.⁴ Bu mövqedən çıxış edərək, transmilli cinayət hüququ üzrə cinayətin cinayət-hüquqi əlamətləri spesifik formada, ümumiyyətlə, cinayət əməllərində təzahür olunan və onlara xas olan əlamətlərdir: ictimai təhlükəlilik, hüquqaziddlilik, cəzalanmalı olan, təqsirlilik.

¹ Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Международные отношения, 1979, с.30

² Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, с.112

³ Международное уголовное право / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. М.: Наука, 1999, с.52

⁴ Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. СПб.: Юрид.центр Пресс, 2003, с.102-103

Məsələn, cinayət hüququnda cinayətin əsas maddi əlaməti kimi ictimai təhlükəlilik çıxış edir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi cinayətlərin ağırlığına görə müxtəlif kateqoriyalara təsnif edilməsində əsas meyar rolunu oynayır (CM-nin 15-ci maddəsi).¹ Transmilli cinayət hüququnda hüquqpozmalarının beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və beynəlxalq deliktlərə bölünməsinin təsnifat meyarı kimi əməllərin beynəlxalq təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi çıxış edir. Fikrimizcə, transmilli cinayət hüququna münasibətdə əməlin “ictimai təhlükəliliyi” deyil, “beynəlxalq təhlükəliliyi” ifadəsini işlətmək daha düzgündür.

A.Q.Kibalnik əməlin beynəlxalq təhlükəliliyini aşağıdakılarla müəyyən edir:

1) dövlətlər və bütövlükdə beynəlxalq birlik üçün bu əməlin təhlükəlilik dərəcəsi ilə;

2) bu əməllin törədilmə miqyası (əhatə dairəsi) ilə;

3) bu əməlin cinayətkar nəticələrinin miqyası ilə.²

Fikrimizcə, transmilli cinayət hüququnda əməllərin təsnifatının meyarı kimi beynəlxalq təhlükəliliyinin dərəcəsi və həmçinin qabaqcadan müəyyən edilən və qəsd obyektində özünü göstərən beynəlxalq təhlükəliliyin xarakteri çıxış edir.

Beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatında əsas meyar kimi qəsd obyektinin vurğulanması onların ümumi sırasından beynəlxalq hüquqi-qayda üçün ən təhlükəli və ağır əməlləri – bütövlükdə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən (cinsi obyekt) beynəlxalq cinayətləri ayırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə isə beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifat meyarı kimi onların beynəlxalq təhlükəliliyinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından xarakterizə edilən bütün əlamətləri çıxış edir. Dövlətdə

¹ Qeyd etdiyimiz kimi, 1999-cu il CM-i qəbul ediləndə 15-ci maddədə terminoloji səhvə yol verilib. Cinayətlərin təsnifat meyarı kimi “cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi” ifadəsi işlədilir. Halbuki, klassik cinayət hüququ doktrinasında cinayətin yox (çünki bu yanlışdır), ictimai təhlükəliliyin xarakteri və dərəcəsi müəyyən olunur.

² Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. СПб.: Юрид.центр Пресс, 2003, с.158

xili cinayət hüququnda da cinayətlərin təsnifatı eyni meyarlarla xarakterizə edilir (CM-nin 15-ci maddəsi).¹

Beləliklə, müasir transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq hüquqpozmalar onların beynəlxalq təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi ilə əsaslı olaraq adətən üç kateqoriyaya bölünür: beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və deliktlər.²

Qeyd etmək lazımdır ki, həm praktiki cəhətdən (təqsirkar şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün), həm də siyasi nöqteyi-nəzərdən transmilli cinayət hüququnda hüquqpozmaların üç kateqoriyaya bölgüsü olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin elmi ədəbiyyatda belə bir fikir də vardır ki, beynəlxalq hüquq üzrə ayrı-ayrı şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün törədilən əməlin beynəlxalq cinayət və ya beynəlxalq xarakterli cinayət kimi fərqləndirilməsi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu fikir sanki beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin statusunu bərabərləşdirir. Bu fikirdə olan bəzi alimlər beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatında üç kateqoriyaya bölgüsünü inkar edərək, təsifatın yalnız aşağıdakı iki kateqoriya üzrə aparılmasını təklif edirlər: beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq deliktlər.³

Yuxarıda qeyd edilən fikrin əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi”-nin Layihəsində (1996)⁴ və BCM-nin Roma Statutunda (1998) beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər fərqləndirilmir.

Fikrimizcə, göstərilən arqument düzgün sayıla bilməz. BCM-nin Roma Statutunun 5-ci maddəsində qeyd olunur ki, məhkəmənin yurisdiksiyasına “bütün beynəlxalq birliyin narahatlığına səbəb olan ən ciddi

¹ Вах: Сəмədova Ş.Т. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.27, 33

² Бекяшев К.А. Международное публичное право. М.: Проспект, 2009, 884 с.; Игнатенко Г.В., Тиунов О.И. Международное публичное право. М.: Норма, 2007, 624 с.; Каюмова А.Р. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Казань, 1996, 28 с.; Самедова Ш.Т. Проблемы современного международного уголовного права. Баку: Adiloğlu, 2006, s.19-22

³ Hüseyinov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, s.220

⁴ Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_4_1996.

di cinayətlər” kimi təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri aiddir. Nəticə etibarilə, BCM-nin yurisdikasiyasına yalnız əhatə dairəsi hələ Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində müəyyən edilmiş beynəlxalq cinayətlər aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi 1999-cu il CM-də beynəlxalq hüquq üzrə cinayətlərin təsnifatına uyğun olaraq aydın şəkildə beynəlxalq cinayətləri və beynəlxalq xarakterli cinayətləri fərqləndirir. Bütün beynəlxalq cinayətlərin cinsi obyektinin eyni olmasını (sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər) nəzərə alaraq onlar CM-nin yalnız VII Bölməsində, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin cinsi obyektlərinin müxtəlif olmasını nəzərə alaraq, onlar CM-nin Xüsusi hissəsinin müxtəlif Bölmələrində, o cümlədən VII Bölmədə, təsbit edilmişlər. Bunu milli cinayət qanunvericiliyimizdə beynəlxalq cinayətlərin beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən fərqləndirilməsinin 1-ci halı kimi qəbul edək. Bu fərq ona əsaslanır ki, beynəlxalq cinayətlərin obyektini ümumən sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi ehtiva etdiyi halda, beynəlxalq münasibətlərə real təhlükə yaradan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin qəsd obyektlərinin müxtəlifliyi dövlətlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə əməkdaşlıq maraqlarının olması ilə izah olunur.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bu cinayətlər arasında 2-ci fərq onların sanksiyalarını müqayisə edəndə aydın görünür. BCM-nin Roma Statutunda beynəlxalq cinayətlərin tərkib elementləri ilə yanaşı, bu cinayətlərə görə tətbiq olunan cəzalar da tənzimlənib. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışları və tərkib əlamətləri müvafiq beynəlxalq konvensiyalarda formalaşdırılır, lakin bu əməllərin törədilməsinə görə cəzalar yalnız milli cinayət qanunvericiliyinin normalarının sanksiyalarında öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsinin təhlili göstərir ki, alternativ olaraq ömürlük azadlıqdan məhrumetməni ehtiva edən 20 alternativ quruluşlu sanksiyadan 10-u beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə aiddir (VII Bölmə, 16 və 17-ci fəsil-lər). CM-nin beynəlxalq xarakterli cinayət əməllərinə münasibətdə cəzaların təhlili göstərir ki, qanunverici yalnız terror xarakterli bəzi

cinayətlərə görə (dəniz quldurluğunun xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkibində (maddə 219-1.3), terrorçuluğun ağırlaşdırıcı tərkibində (maddə 214.2) və s. əməllərə görə (mad.277, 279.3, 280) məsuliyyət normalarının sanksiyalarında alternativ qaydada ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyin edilməsi imkanını nəzərdə tutur. Beynəlxalq cinayətlərin (24) və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin (299) tərkiblərinin ümumi saylarını müqayisə etdikdə bu fərq daha aydın görünür.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin beynəlxalq cinayətlərdən növ-bəti 3-cü fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin törədilməsində adətən dövlət hakimiyyəti və ya hansı bir siyasi qurumlar iştirak etmir və bu cinayətlər onlar tərəfindən dəstəklənmir.

Beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq hüququn subyekt kimi dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti, təqsirkar fiziki şəxslərin isə beynəlxalq (BCM, yaxud *ad hoc* məhkəmə orqanları qarşısında) və ya milli yurisdiksiya çərçivəsində (Azərbaycan Respublikası CM-nin VII Bölməsi üzrə) fərdi cinayət məsuliyyəti yaranır. Beynəlxalq cinayətlərə görə yüksək vəzifəli şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi dövlətin həmin əmələ görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətdən azad olunmasına dəlalət etmir.

Beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə hüquqi şəxslər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar və bu cinayətlərə görə fiziki şəxslər məsuliyyət daşıyır. Habelə beynəlxalq xarakterli bəzi cinayətlərə görə Azərbaycan Respublikasının CM-də fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə yanaşı, hüquqi şəxslərin də cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur (maddə 99-4.5).¹

Beynəlxalq cinayətlər ilə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasında 4-cü fərq ondan ibarətdir ki, beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə müddəaları beynəlxalq xarakterli cinayətlərə münasibətdə tətbiq olunmur. Qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən müddəa BMT-nin “Hərbi cinayətlərə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında” 26 noyabr 1968-ci il tarixli Konvensiyasında ilk dəfə müəyyən olunduqdan sonra müasir dövrdə trans-

¹ Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın III (§2) və IV (§1) fəsillərində bəhs edilir.

milli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsipi kimi tanınır. BCM-in Roma Statutunun 29-cu maddəsində də müəyyən edilmişdir ki, Məhkəmənin yurisdiksiyasına daxil olan əməlləri (yəni beynəlxalq cinayətləri) törətmiş şəxslər müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad edilmirlər. Eyni zamanda, BCM-nin Roma Statutu BMT-nin qeyd edilən 1968-ci il tarixli Konvensiyası ilə müqayisədə müddətin tətbiq edilməməsi prinsipinin dairəsini xeyli genişləndirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Hərbi cinayətlərə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında 1968-ci il tarixli Konvensiya və BCM-in Roma Statutu ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi daha sərt mövqe tutmuşdur. Belə ki, sözükeçən konvension müddəa 1999-cu il CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş bütün cinayət əməllərinə (16-cı və 17-ci fəsilələr, mad.100–119), yəni beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, bu Bölməyə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də şamil edilir. CM-nin 75.5-ci maddəsində təsbit olunmuş bu konvensiyon müddəa habelə terrorçuluqda (maddə 214) və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində (maddə 214-1) təqsirli olan şəxslərə də tətbiq edilmişdir.

Beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasında 5-ci əhəmiyyətli fərq ondan ibarətdir ki, beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə cinayət qanunu geriyə qüvvəyə (retroaktiv) malikdir. Halbuki, “*nullum criminaln sine lege*” və “*nullum poena sine lege*” hüququn ümumi prinsiplərinə əsaslanan cinayət hüququnun fundamental müddəalarından biri əməli cinayət sayan cinayət qanununun geriyə qüvvəsini qadağan edir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası CM-nin 10.3-cü maddəsində (cinayət qanununun zamana görə qüvvəsi) və BCM-nin Roma Statutunun 22–24-cü maddələrində təsbit edilmiş müddəalar cinayət qanununun geriyə qüvvəsinə yalnız əməlin dekriminallaşdırılması və ya cinayəti törətmiş şəxsin vəziyyətinin başqa cür yaxşılaşdırılması halında yol verilir.

Lakin cinayət hüququnun bu fundamental müddəası transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə istisna ilə qəbul olunur. Belə ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin və “İn-

san hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin şərhinə belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, cinayət qanununun “sivil ölkələrin tanıdığı ümumi hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq”, “tərədilən zaman beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış və hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq cinayət hesab edilən hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə” geriyə qüvvəsi vardır.

Beynəlxalq mühakimə presedentinə (Nürnberq və Tokio Tribunalının Nizamnamələri və hökmləri əsasında) görə hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, sülh¹ və insanlıq əleyhinə cinayətlər (soyqırım cinayəti daxil olmaqla), müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlər hesab olunur. Bununla əlaqədar, onu da qeyd etməliyik ki, ilk dəfə beynəlxalq cinayətlərin anlayışını, təsnifatını və dairəsini müəyyən edən Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi əsasında keçirilən beynəlxalq məhkəmə icraatı İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dövründə tərədilən əməllərə görə keçirilirdi. Yada salaq ki, ilk dəfə beynəlxalq cinayətlərin anlayışı, təsnifatı və tərkib əlamətləri əks olunan bu Nizamnamə 8 avqust 1945-ci ildə, yəni İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra qəbul edilmişdir. Nürnberq Tribunalı prosesində mühakimə edilən təqsirkar şəxslər isə bu beynəlxalq cinayətləri əsasən 1939–1945-ci illərdə törətmişdilər.

Deməli, ilk dəfə beynəlxalq təcrübədə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi məhz Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi əsasında baş vermiş və beləliklə, məhkəmə presedenti yaranmışdır. Sonrakı dövrdə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi yuxarıda adları çəkilən Beynəlxalq Paktda və Avropa Konvensiyasında normalaşdırıldı.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı müxtəlif beynəlxalq cinayətlər, həmçinin soyqırım cinayəti hələ 1960-cı il CM qüvvədə olan müddətdə, yəni hələ milli cinayət qanunvericiliyinə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar daxil edilməyəndək tərədilmişdir, bu əməllərə görə tövsif məsələlərində müəyyən problemlər yaranırdı. 30

¹ BCM-nin terminologiyasına görə – təcavüz cinayəti.

dekabr 1999-cu ildə yeni CM-i qəbul edilərək Xüsusi hissə məhz sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, soyqırım, müharibə cinayətləri daxil edən VII Bölmə ilə açılsa da, CM-nin 10.3-cü maddəsinin müddələri beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun retroaktiv qüvvəsini istisna edirdi.

Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı XX əsrin 90-cı illərində törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət ya beynəlxalq məhkəmə orqanları qarşısında, ya da universallıq prinsipinə uyğun olaraq digər dövlətlərin milli qanunvericiliyi üzrə həll oluna bilərdi. Təbii ki, reallıqda BMT Təhlükəsizlik Şurası və ya Baş Assambleyası tərəfindən *ad hoc* xüsusi beynəlxalq məhkəmənin yaradılması utopik gözlənmə idi, BCM-nin Roma Statutunun normaları isə yalnız 2 iyul 2002-ci ildən sonra törədilən beynəlxalq cinayətlərə şamil olunurdu. Yaranmış vəziyyət yalnız Azərbaycan Respublikasının öz qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi hesabına həll oluna bilərdi.

Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın və 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının yuxarıda qeyd edilən normalarına əsaslanaraq, 12 may 2006-cı il tarixdə “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyyə şamil olunması” haqqında Konstitusiya Qanununu qəbul etdi.¹

Qeyd etdiyimiz ki, transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyyə qüvvəsi yoxdur. Lakin, milli qanunvericilikdə bu məsələ ilə əlaqədar bəzi fərqli hallar nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda 2006-cı il Konstitusiya Qanununa görə cinayət qanununun retroaktiv qüvvəsi beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirmə kimi transmilli cinayətlərə də tətbiq olunur.

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi saytı. URL: <http://www.president.az>

2006-cı il Konstitusiyaya Qanununa uyğun belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin 10.4-cü maddəsi¹ (cinayət qanununun zamana görə qüvvəsi) beynəlxalq cinayətlərə və terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirmə kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə şamil edilmir, çünki iyerarxik qüvvə baxımından² Konstitusiyaya Qanununun qüvvəsi cinayət qanunu normalarından yüksəkdə dayanır. Bununla belə, hesab edirik ki, CM-nin 1.3-cü maddəsinə³ (Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu) uyğun olaraq, 2006-cı il Konstitusiyaya Qanununun məzmununu nəzərə alaraq, cinayət qanununun geriyə qüvvəsinin verilməsi barədə müddəa qüvvədə olan CM-nə mütləq daxil edilməlidir. Ümidvarıq ki, sırf texniki xarakter daşıyan bu boşluq tezliklə aradan qaldırılacaq və qanunverici tərəfindən CM-nə 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanununa əsasən cinayət qanununun geriyə qüvvəsi ilə bağlı yeni 10.5-ci maddə əlavə olunacaqdır.

Beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasındakı 6-cı fərqi bu cinayətlərin cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının səviyyəsində görə bilərik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi beynəlxalq cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsini səciyyələndirərək, cinayətlərin təsnifatına görə (maddə 15) onları yalnız ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil etmişdir. Halbuki, beynəlxalq xarakterli cinayətlər, CM-nin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq bütün cinayət kateqoriyalarına daxildir. Məsələn, beynəlxalq uçuş qaydalarını pozma (maddə 270) böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdir; fahişəliyə cəlb etmə (maddə 243) az ağır cinayətdir; muzdluluq (maddə 114) ağır cinayətdir; dövlət və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (maddə 277) xüsusilə ağır cinayət-

¹ CM-nin 10.4-cü maddəsinin məzmunu: “Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza müəyyən edən, cəzanı ağırlaşdıran, yaxud cinayət törətmiş şəxsin vəziyyətini başqa cür ağırlaşdıran cinayət qanununun geriyə qüvvəsi yoxdur”.

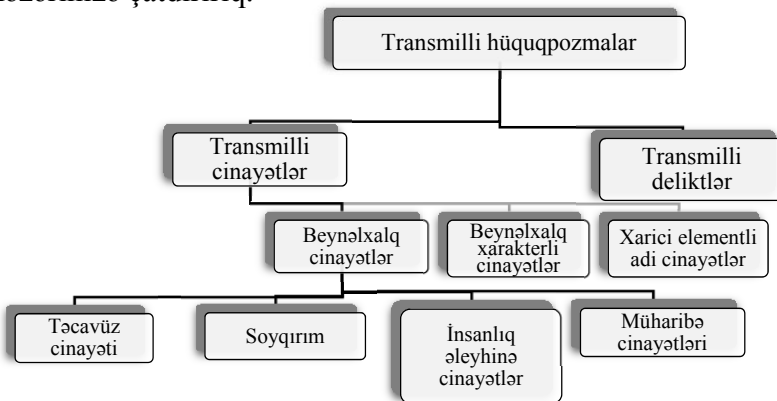
² Bax: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsində təsbit edilən normativ aktların sıra düzülüşünə.

³ CM-nin 1.3-cü maddəsinin məzmunu: “Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olduqdan sonra tətbiq edilə bilər”.

dir. Nəzərə alsaq ki, cinayətlərin ağırlığına görə müxtəlif kateqoriyalara aid edilməsi cinayət məsuliyyətinin və cəzanın diferensiasiyasında əsas meyar kimi qəbul olunur, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi üzrə beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin törədilməsinin fərqli hüquqi nəticələri aydın görünür.¹

Nəhayət, beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasındakı sonuncu (7-ci) fərq sırf prosesual xarakter daşıyır. Dairəsi BCM-nin Roma Statutunda müəyyən edilən beynəlxalq cinayətlərə görə təqsirli bilinən şəxslərin məsuliyyəti iki formada (beynəlxalq və ya dövlətdaxili məhkəmələr tərəfindən) keçirilə bilər. Dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində qəbul edilən müxtəlif Konvensiyalarda qeyd edilən çoxsaylı beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət və cəza tətbiqi məsələləri dövlətlərin yurisdiksiyasına daxildir və bu cinayətlərdə təqsirli bilinən şəxslər yalnız bir formada – milli məhkəmə orqanları qarşısında mühakimə oluna bilərlər.

Transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifat problemlərinin təhlilinin yekunu olaraq aşağıdakı sxemi nəzərinizə çatdırırıq.

¹ Daha ətraflı bax: Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.28-36; Самедова Ш.Т. Проблемы современного уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Ecorpint, 2017, s.580-595; Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, том 1, s.76-85

FƏSİL II

BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏR

§1. Beynəlxalq cinayətlərin anlayışı, təsnifatı və ümumi xüsusiyyətləri

Beynəlxalq cinayətlər dövlətlərin ən əhəmiyyətli mənafeələrinə qəsd edən, onların mövcudluğunun əsaslarını sarsıdan, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini kobud şəkildə pozan, beynəlxalq sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan xüsusilə təhlükəli hüquqpozmalardır. Bəzən doktrinada transmilli cinayətlərin bu qrupunu “sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər” və ya “ümumi beynəlxalq hüquq əleyhinə olan cinayətlər” kimi ifadə edirlər.

Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz ki, beynəlxalq cinayətlərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dövlətlər və ya dövlətlərin rəsmi nümayəndələri tərəfindən cinayətkar məqsədlər üçün dövlət mexanizmindən istifadə etməklə törədilir. Bu cinayətlər beynəlxalq ümumi hüququn subyekti kimi dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinə və beynəlxalq və ya milli yurisdiksiya çərçivəsində təqsirkar fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Beynəlxalq cinayətlər faktiki olaraq bütün beynəlxalq aləmə təsir göstərdiyindən, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər onların qarşısını almaq üçün hərbi güc tətbiqi də daxil olmaqla kollektiv tədbirlər görə bilər, həmçinin təqsirkarları məsuliyyətə cəlb etmək üçün beynəlxalq məhkəmə orqanları da yarada bilərlər.

Xarici dövlətlərin XX əsrin 90-cı illərində qəbul edilən cinayət qanunvericiliklərinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, onların əksəriyyəti beynəlxalq cinayətlərə dair normaları müstəqil fəsillərdə və bölmələrdə xüsusi olaraq sistemləşdirib. Məsələn, 1992-ci il Fransa CM-nin Xüsusi hissəsi iki fəsildən (“Soyqırım haqqında” və “Bəşəriyyətə qarşı digər cinayətlər haqqında”) ibarət olan “Bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlər haqqında” Bölmə ilə açılır. 1995-ci il İspa-

niya CM-nin XXIV Bölməsi “Beynəlxalq birliyə qarşı cinayətlər” adlanır. Bura bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər, soyqırım və müharibə cinayətləri ilə bağlı normalar daxil edilmişdir. 1998-ci ilin yanvarın 1-də qüvvəyə minmiş Polşa Respublikasının CM-nin Xüsusi hissəsi “Sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri” adlı XVI Bölmə ilə açılır.¹

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-də cinsi qəsd obyektinə görə (sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər) bütün beynəlxalq cinayətlər bir strukturda, yəni VII Bölmədə sistemləşdirilmişdir.

Beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı ilk dəfə olaraq Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində verilmiş və onlar aşağıdakı üç qrupa ayrılmışdır:

1) Sülh əleyhinə cinayətlər – bura beynəlxalq müqavilələri, sazişləri və sair razılaşmaları pozmaqla təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma, yaxud yuxarıda qeyd olunanlardan hər hansı birini həyata keçirmək üçün ümumi planda və ya gizli razılaşmada iştirak etmə daxil idi.

2) İnsanlıq əleyhinə olan cinayətlər – Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinin (c) bəndində insanlıq əleyhinə cinayətlər iki qrupa bölünürdü:

- a) qeyri-insani hərəkətlərlə bağlı olan cinayətlər;
- b) insan qrupunun təqibi ilə bağlı cinayətlər.²

Eyni zamanda, Nizamnamə insanlıq əleyhinə cinayətlərin ikinci (b) qrupunu siyasi, irqi və ya dini motivlə törədilmiş cinayətlər kimi müəyyən etmişdir.

Qeyd edək ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərin ikinci qrupuna daxil olan əməllər sonralar beynəlxalq hüquqda ümumi olaraq “soyqırım” cinayəti adı altında beynəlxalq cinayətlərin ayrıca növü kimi tanınmışdır. Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında hesab edilir ki, soyqırım beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növü kimi yox, insanlıq əleyhinə

¹ Курс уголовного права в 5-ти томах. Часть Особенная / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комисарова. М.: Зерцало, 2002, т.5, с.221

² Костенко Н.И. Международный уголовный суд. М.: Приор, 2002, с.49

cinayətlərin ayrıca bir növü kimi qəbul edilməlidir. Görünür, qanunverici Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin ilkin redaksiyasında 103-cü maddənin Qeyd hissəsində soyqırım cinayətini insanlıq əleyhinə cinayətlər sisteminə daxil edərək sonuncu mövqedən çıxış etmişdir.¹

3) Mühəribə qaydalarını və adətlərini pozma – Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində bu qrupa aid olunan əməllər aşağıdakı kimi sadalanmışdır: işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisini öldürmə, işgəncə vermə və ya köləliyə və ya digər məqsədlərlə aparma, hərbi əsirləri və ya dənizdə olan insanları öldürmə və ya işgəncə vermə, girovları öldürmə, ictimai və ya şəxsi mülkiyyəti qarət etmə, şəhərlərin və kəndlərin lüzumsuz dağıdılması, yaxud hərbi zərurət olmadan əsassız şəkildə xarabalığa çevrilməsi və digər bu kimi cinayətlər. Sonralar bu qrupa daxil olan əmələr “mühəribə cinayətləri” kimi adlandırıldı və bu ad altında birləşdirilən konkret əməllərin sayı xeyli genişləndirildi.

Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı və bu əməllərin ən dolğun siyahısı transmilli cinayət hüququnun ilk məcəllələşdirilmiş aktında – BCM-nin Roma Statutunda göstərilmişdir.

Lakin BCM-in Roma Statutunda lakonik və illər ərzində oturulmuş “beynəlxalq cinayətlər” (*international crimes*) termini əvəzinə, ən az işlənən və fikrimizcə, bir qədər də amorf olan “bütün beynəlxalq birliyi narahat edən ən ciddi cinayətlər” ifadəsi istifadə edilir.

Beləliklə, Roma Statutunda “bütün beynəlxalq birliyi narahat edən ən ciddi cinayətlər” kimi adlandırılan beynəlxalq cinayətlərin aşağıdakı təsnifatı verilir:

- 1) soyqırım cinayəti (maddə 6);
- 2) insanlıq əleyhinə cinayətlər (maddə 7);
- 3) mühəribə cinayətləri (maddə 8);
- 4) təcavüz cinayəti (maddə 8-bis).²

¹ Bax: Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, s.94

² BCM-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.icc-cpi.int>

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bütün beynəlxalq cinayətlər CM-nin Xüsusi hissəsini açan VII Bölmədə sistemləşdirilib. Postsovet məkanındakı bir çox dövlətlərdən, o cümlədən RF-dan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası CM-nin VII Bölməsində ilkin olaraq Nürnberq Tribunalının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş, sonra isə BCM-nin Roma Statutunda təsbit edilmiş beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı nəzərə alınmışdır. Belə ki, CM-nin VII Bölməsi iki fəsildən ibarətdir: “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan 16-cı fəsil (100–113-cü maddələr) və “Müharibə cinayətləri” adlanan 17-ci fəsil (114–119-cu maddələr). Göründüyü kimi, CM-nin VII Bölməsi Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə, o cümlədən BCM-nin Roma Statutuna uyğunluq təşkil etməkdədir.

Beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı ilə bağlı qeyd etməliyik ki, soyqırım cinayətinin yeri həm hüquq elmində, həm də Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də kifayət qədər mübahisəlidir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, soyqırım cinayətinin əlamətləri ilkin olaraq Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasında “siyasi, irqi və ya dini motivlə insan qrupunun təqibi ilə bağlı cinayətlər” kimi göstərilmişdir. 1999-cu il CM-nin ilkin redaksiyasında soyqırım (maddə 103) və soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə (maddə 104) 103-cü maddənin Qeyd hissəsinə əsasən insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemində daxil edilmişdir. Təbii ki, 103-cü maddənin Qeyd hissəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərə verilən anlayış da (“istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllər insanlıq əleyhinə cinayətlər hesab edilir”) həmçinin soyqırım cinayətinə şamil olunurdu. Lakin 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla CM-nin VII Bölməsinə edilən dəyişiklik və əlavələrə görə həmin Qeyd hissəsinin yeri 103-cü maddədən 105-ci maddənin sonuna dəyişdirilmiş və insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasına yalnız 105-113-cü maddələrdə göstərilmiş cinayət növləri daxil edilmişdir. Beləliklə, bu dəyişikliyin nəticəsində dövlətdaxili (milli) hüquq üzrə soyqırım cinayəti insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemindən kənar qalmışdır.

Nə beynəlxalq hüquqda, nə də Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində soyqırım cinayətinin mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumların tərkib hissəsi olması əlamətləri xüsusi olaraq göstərilməsə də, fikrimizcə, soyqırım (insanlığ əleyhinə cinayətlərin normativ tərifində verildiyi kimi) yalnız mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumların tərkib hissəsi kimi həyata keçirilə bilər. Bu halı və soyqırım cinayətilə insanlıq əleyhinə cinayətlərin növ obyektinin ümumi olmasını nəzərə alsaq, bəzi mənbələrdə soyqırım cinayətinin Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində olduğu kimi insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemində yerləşdirilməsi ciddi təəccüb doğurmur.

Lakin BCM-nin Roma Statutuna və Azərbaycan Respublikasının CM-nin 2 iyul 2001-ci ildən sonrakı redaksiyasına uyğun olaraq müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatında soyqırım cinayəti insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemindən kənar olaraq müstəqil yer tutur. Fikrimizcə, beynəlxalq cinayətlərin sistemində soyqırım cinayətinə müstəqil cinayət-hüquqi statusun verilməsi beynəlxalq birliyin bu əməlin həddindən artıq təhlükəli olduğuna diqqət çəkmək istəməsindən irəli gəlir. Təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, soyqırım cinayətinin xüsusi təhlükəliliyinin bir səbəbi də bu əməlin nisbətən geniş yayılmasındadır. Təsadüfi deyildir ki, *ad hoc* qaydasında təsis edilmiş bütün beynəlxalq məhkəmə orqanları tərəfindən çıxarılan hökmlərin əksəriyyəti soyqırım cinayəti ilə bağlıdır.

Eyni zamanda, cinayət hüququ üzrə ədəbiyyatlarda bəzi müəlliflər, fikrimizcə, soyqırım cinayətinin qəsd obyektini və bu cinayətin beynəlxalq cinayətlərin təsnifatında yerini müəyyən edərkən bir qədər təhrifə yol verirlər. Belə ki, İ.B.Ağayev soyqırım cinayətinin sülhə və dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına qəsd edən cinayətlərin sistemə aid olduğunu hesab edir.¹ Soyqırımın bilavasitə obyektini kimi “müharibənin aparılmasını şərtləndirən ictimai münasibətlərin məcmusunu” göstərən bir qrup müəlliflərin mövqeyi daha da mübahisəli-

¹ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2010, s.464-465

dir.¹ Belə ki, onlar bu fikirlərlə faktiki olaraq soyqırım cinayətinin yerini yalnız olaraq, müharibə cinayətlərinin sistemində müəyyən edirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq cinayətlərin ilkin təsnifatında soyqırım cinayətinin əlamətləri insanlıq əleyhinə cinayətlər qrupuna daxil edilsə də, Nürnberq beynəlxalq məhkəmə icraatında və çıxarılan hökmlərdə hərbi cinayətkarların adları “soyqırım törədən cinayətkarlar” kimi çəkilməsə də, faktiki olaraq əməllərində məhz bu cinayətin əlamətləri olduğuna görə məhkum edilmişdirlər.

Soyqırım hüquqi cəhətdən müstəqil cinayət növü kimi ilk dəfə 9 dekabr 1948-ci ildə “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında” BMT-nin Konvensiyası qəbul edilərkən tanınmışdır. Bununla belə, hətta BMT-nin sonrakı beynəlxalq aktında – “Hərbi cinayətlərə² və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında” 26 noyabr 1968-ci il tarixli Konvensiyada soyqırım cinayəti yənə də insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemində daxil edilmişdir (1-ci maddə).

Beləliklə, soyqırım cinayətinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin növ obyektinin ümumiliyi, o cümlədən soyqırım cinayətinin həyata keçirilməsinin yalnız genişmiqyaslı və ya sistemli hücumlar çərçivəsində mümkün olması L.V.İnoqamova-Xeqayın aşağıdakı fikri ilə razılaşmağa imkan verir: “soyqırım insanlıq əleyhinə cinayətlərin xüsusi növüdür”. Daha bir maraqlı məsələ ondan ibarətdir ki, cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ üzrə ən mötəbər araşdırmaların müəlliflərindən biri olan L.V.İnoqamova-Xeqay terrorçuluq cinayətini də beynəlxalq cinayət kimi təsnif edir.³ Lakin biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki bəzi dövlətlərin (məsələn, Türkiyənin) ciddi tələblərinə baxmayaraq, beynəlxalq xarakterli cinayət olan terrorçuluq BCM-nin yurisdiksiyasına daxil edilməmişdir. L.V.İnoqamova-

¹ Комиссаров В.С., Самандаров Ф.Ю., Кузнецов В.П. и др. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть (в схемах и определениях): учебное пособие. Баку: Юридическая литература, 2012, с.45

² Bir daha qeyd edirik ki, Konvensiyanın rəsmi adında “müharibə cinayətləri” səhv olaraq azərbaycan dilinə “hərbi cinayətlər” kimi tərcümə edilib.

³ Иногамова-Хегай Л.В. Международное уголовное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003, с.37

Xeqayın sonuncu fikri Azərbaycan cinayət hüququnda qanunvericilik səviyyəsində öz təsdiqini tapsa da, transmilli cinayət hüququnda terrorçuluq beynəlxalq cinayət statusuna malik deyil.

Azərbaycan Respublikası CM-nin VII Bölməsinin hazırkı redaksiyasında cinayətlərin aşağıdakı təsnifatı müəyyən olunur:

- 1) sülh əleyhinə cinayətlər – 100, 101 və 102-ci maddələr;
- 2) soyqırım – 103 və 104-cü maddələr;
- 3) insanlıq əleyhinə cinayətlər – 105–113-cü maddələr;
- 4) müharibə cinayətləri – 114–119 maddələr.

Vurğulamaq istərdik ki, 1999-cu il CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş bütün əməllər (mad.100–119) həm milli cinayət qanunvericiliyində, həm də transmilli cinayət hüququnda cinayət əməli kimi tanınmaqdadır. Ümumilikdə, CM-nin VII Bölməsində cəmi 32 cinayət tərkibi üzrə məsuliyyət müəyyən edilmişdir ki, onların da böyük əksəriyyəti ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdir (87,8%). Bununla belə, CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş əməllərin heç də hər biri beynəlxalq cinayət sayıla bilməz. Belə ki, CM-nin VII Bölməsində təsbit edilən 32 cinayət tərkibindən yalnız 24-ü beynəlxalq cinayətdir (75%), qalanları isə beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir.

Beynəlxalq cinayətlərin tərkiblərinin¹ strukturu olduqca mürəkkəbdir. Onların hamısı mürəkkəb tərkibli (iki obyektli, obyektiv cəhətləri alternativ hərəkətlər və ya bir necə nəticədən ibarət olan və s.), davam edən və ya uzanan cinayətdir. CM-nin VII Bölməsinin bütün normalarının dispozişiyaları blanket xarakterlidir və buna görə də bu və digər tərkibin obyektiv cəhətini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə transmilli cinayət hüququnun müvafiq normalarına istinad etmək gərəkdir. Bu baxımdan bəzən doktrinada belə fikirlərə rast gəlinir ki, beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə

¹ Cinayət hüquq nəzəriyyəsində “maddə”, “cinayət tərkibi”, “cinayət-hüquqi norma” bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da, eyni bir hüquqi kateqoriya deyildirlər və müxtəlif hüquqi məna daşıyırlar. Bax: Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslük. Bakı: Nurlar, 2010, s.51-53; Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, том 1, с.22-25 və s.

tutan hər bir maddənin sonunda müvafiq beynəlxalq akt mənbə kimi göstərilməlidir. Bu fikir cinayət qanunvericiliyinin hüquqi-texniki konstruksiyası baxımından məqbul sayıla bilməz. Qüvvədə olan CM-nin Xüsusi hissəsində beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normalarla yanaşı, dispozisiyaları blanket quruluşda olan xeyli başqa normalar da mövcuddur. Belə olan halda, dispozisiyaları blanket quruluşda olan bütün normalar CM-nin Xüsusi hissəsinin hüquqi texniki konstruksiyasının vəhdətinə uyğun olaraq konkret cinayətin əlamətlərini əks etdirən müvafiq normativ aktlarla müşayiət olunmalıdır. Belə olduqda, cinayət qanunvericiliyinin lüzumsuz artan həcmi və kazuistliyini təsəvvür etmək çətin deyildir. Fikrimizcə, cinayət hüququ üzrə çoxlu sayda dərsliklərdə və kommentariyalarda bu və digər blanket quruluşlu cinayət-hüquqi normanın təhlili ilə bağlı zəruri beynəlxalq və dövlətdaxili normativ aktların göstərilməsi kifayətedicidir. Bu baxımdan professor F.Y.Səməndərovun elmi redaktorluğu ilə dəfələrlə yenidən dərc edilən “Azərbaycan Respublikasının CM-nin Kommentariyası” böyük elmi və praktiki maraq kəsb edir. Qeyd edilən kommentariyada blanket normaların bütün istinad mənbələri dolğun şəkildə qeyd olunmuşdur.¹

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində məsuliyyəti müəyyən edilmiş beynəlxalq cinayətlərin böyük əksəriyyəti obyektiv cəhətin quruluşuna görə, formal tərkibliidir. BCM-nin Roma Statutunun tələbindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə bu cinayətlərin subyektləri 16 yaşına çatmış anlaqlı şəxslər ola bilər (CM-nin 20-ci maddəsi). Bəzi hallarda isə beynəlxalq cinayətlərin subyektivi xüsusi əlamətlərnən səciyyələndirilir (xüsusi subyekt kimi). CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan bütün əməllər subyektiv cəhətdən təqsirin qəsd forması ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq cinayətlərin 95,9%-i ağır və xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir. Beynəlxalq cinayətlərin digər xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunverici onlara görə

¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y. Səməndərovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, iki hissədə

cinayət məsuliyyətini fərqləndirərkən bu əməllərin ictimai təhlükəlilik xarakterini əsas götürür. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərin 22-i (91,7%) əsas tərkiblərin, yalnız 2-i (8,3%) tövsifedici (ağırlaşdırıcı) tərkiblərin payına düşür. Beynəlxalq cinayətlərin böyük əksəriyyətinin ağır (41,7%) və xüsusilə ağır (54,2%) cinayətlərə aid edilməsi bu cinayətlərə görə sanksiyaların quruluşuna da ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərə görə sanksiyaların 14-ü (58,3%) tək cəzalılı, yəni vahid sanksiyadır və yeganə əsas cəza növü kimi müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tuturlar. Sanksiyaların 10-u (41,7%) isə alternativ quruluşda iki əsas cəza növünü ehtiva edir: müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının alternativini kimi ən ağır cəza növü olan ömürlük azadlıqdan məhrum etməni.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin 16-cı fəslə "Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər" kimi adlandırılarkən Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində təsbit edilmiş hüquqi terminologiyadan istifadə edilmişdir. Hal-hazırda CM-nin 16-cı fəslinə 100–113-ü maddələr daxildir. Ümumilikdə, bu fəsildə 19 cinayət tərkibinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulub və onlardan 16-sı beynəlxalq cinayətdir. Bütün beynəlxalq cinayətlər ağır (8 tərkib) və xüsusilə ağır (8 tərkib) cinayət kateqoriyalarına daxildir. Yeddi xüsusilə ağır cinayətin (mad.100.2, 103, 105, 108, 108-1, 110, 111) sanksiyaları alternativ quruluşdadır: müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə yanaşı, alternativ olaraq ömürlük azadlıqdan məhrum etmə kimi cəza növünü də ehtiva edir. CM-nin 101-ci (təcavüzkar müharibənin başlanmasına açıq çağırışlar) və 102-ci (beynəlxalq himayə altında olan şəxslərə və ya qurumlara hücum) maddələrində cinayət hesab edilən əməllər BCM-nin Roma Statutu üzrə beynəlxalq cinayətlər statusuna daxil edilmədiyindən, onlar beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi səciyyələndirilir.

CM-nin 16-cı fəslində təsbit olunan cinayətlərin cinsi obyektini sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Baxmayaraq ki, bu fəslin (sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) adlandırılmasında qanunverici beynəlxalq cinayətlə-

rin cəmi iki növünə işarə edir, CM-nin 16-cı fəslində yer alan bütün əməllər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- 1) sülh əleyhinə cinayətlər¹ (mad.100–102);
- 2) soyqırım cinayəti (mad.103, 104);
- 3) insanlıq əleyhinə cinayətlər (mad.105–113).

Azərbaycan Respublikası 1999-cu il CM-də beynəlxalq cinayətlərin sistemi (1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətdə)

CM-nin Xüsusi hissəsi	Cinayət tərkibləri		Cinayətlərin kateqoriyaları				Tərkiblərin növləri			Sanksiyanın növləri	
	Ümumi sayı	Beynəlxalq cinayətlər	I	II	III	IV	əsas	ağırlaşdırıcı	xüsusi ilə ağırlaşdırıcı	vahid (tək cəza)	alternativ
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
VII											
Bölmə	32	24	-	1	10	13	22	2	-	14	10
mütləq faizlə	<i>100</i>	<i>75</i>		<i>4,1</i>	<i>41,7</i>	<i>54,2</i>	<i>91,7</i>	<i>8,3</i>		<i>58,3</i>	<i>41,7</i>
Fəsil 16	19	16	-	-	7	9	15	1	-	9	7
Fəsil 17	13	8	-	1	3	4	7	1	-	5	3
Cəmi:											
mütləq faizlə	766	24									
	<i>100</i>	<i>3,1</i>									

Qeyd: 3-cü sütunda, 2-ci sütunda göstərilən cinayət tərkiblərinin sayına nisbətə faizi göstərilir; 4–12-ci sütunlar 3-cü sütunda verilmiş beynəlxalq cinayətlərin sayına nisbətə faizi verilir.

¹ Müasir transmilli cinayət hüququnun mənbələrində “təcavüz” kimi adlanır.

§2. *Təcavüz cinayəti*

“Təcavüz cinayəti” və “sülh əleyhinə cinayətlər” terminləri müasir hüquq elmində sinonim kimi qəbul edilirlər. Bunlardan birincisi 1974-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyasının “Təcavüzün tərifinə dair” Qətnaməsi və 1998-ci ildə BCM-nin Roma Statutu qəbul edildikdən sonra beynəlxalq səviyyədə daha çox istifadə edilərsə də, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də ilk dəfə Nürnberq Tribunalinin Nizamnaməsində qeyd edilən “sülh əleyhinə cinayətlər” termini bu günə kimi istifadə edilir.

Sülh əleyhinə törədilən cinayətlər dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına qəsd edən və bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə təhdid yaradan ictimai təhlükəli əməllərdir. Bu əməllərin növ obyektini dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər təşkil edir.

Bütün beynəlxalq cinayətlər arasında təcavüzkar müharibələr bəşəriyyətə ən əhəmiyyətli zərbə vurmuş əməllərdən sayılır. Məhz ona görə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsi təcavüzkar müharibəyə görə məsuliyyət müəyyən edən maddə ilə başlayır (maddə 100). Bu maddədə iki əsas cinayət tərkibinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur:

1) təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama və ya başlama (maddə 100.1);

2) təcavüzkar müharibəni aparma (maddə 100.2).

Beynəlxalq hüquq, eləcə də milli hüquq təcavüzkar müharibəni başlanmanı və aparmanı fərqləndirir. Xüsusi vurğulamalıyıq ki, milli qanunvericiliyimizdə təcavüzkar müharibənin aparılması 100.2-ci maddənin sanksiyasına görə daha ciddi cəzalandırılır. Çünki təcavüzkar müharibənin aparılması özgə ərazilərinin işğalı və ya müxtəlif geosiyasi məqsədlərlə digər dövlətin ərazisinə silahlı basqın edib genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların aparılması deməkdir. Təcavüzkar müharibənin aparılması beynəlxalq təhlükəsizliyin əsaslarını pozur, digər dövlətin ərazisinə silahlı hərbi müdaxilə nəticəsində onun suverenliyini, ərazi bütövlüyünü pozaraq çoxsaylı iqtisadi, ekoloji və fiziki itkilərə səbəb olur.

Təcavüzkar müharibənin aparılması ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə görə xüsusilə ağır cinayətdir, həmçinin cinayətkar nəticəsinə görə uzanan cinayətdir. Obyektiv cəhətinin konstruksiyasına görə formal tərkibli, təcavüzkar müharibənin nəticəsindən asılı olmayaraq əməllərin törədildiyi andan cinayət bitmiş sayılır.

CM-nin 100.1 və 100.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayət tərkiblərinin subyekti 16 yaşa çatan, müəyyən əlamətlərə malik şəxs ola bilər. Bu cinayətlərin xüsusi subyekti qismində təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması barədə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan ali dövlət, siyasi, hərbi və müdafiə sənayesi orqanlarının nümayəndələri çıxış edirlər. Təcavüzkar müharibənin adi iştirakçıları (döyüşlərdə iştirak edən sırayı əsgərlər, zabitlər) cinayət məsuliyyətinə yalnız onlar tərəfindən törədilən konkret müharibə cinayətini (114–119-cu maddələr üzrə) və ya insanlıq əleyhinə cinayəti (103–113-cü maddələr üzrə) törətdikdə yaranır.¹

Tədqiq olunan cinayət tərkibinin açar sözü “təcavüzkar müharibə” anlayışıdır. Bir çox ölkələrin cinayət qanunvericiliyində mün-təzəm istifadə edilməsinə, müxtəlif beynəlxalq aktlarda tez-tez rast gəlinməsinə, habelə ayr-ayrı alimlər tərəfindən bu anlayışın məzmununu açıqlamağa yönəlmiş çoxsaylı cəhdlərin edilməsinə baxmayaraq, beynəlxalq aləmdə təcavüzün ümumqəbul edilmiş vahid normativ tərfi yalnız 2010-cu ildə qəbul edilmişdir.

Təcavüzkar müharibəyə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüquqi əsasları qismində BMT-nin Nizamnaməsi, *ad hoc* beynəlxalq məhkəmə orqanlarının Nizamnamələri (Nürnberg və Tokio Tribunal-ları), BMT-nin Baş Assambleyasının “Təcavüzün tərifinə dair” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Qətnaməsi, Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcələsinin 1996-cı il tarixli Layihəsi (maddə 16) və BCM-nin 17 iyun 1998-ci il tarixli Roma Statutu (mad.5, 8-bis, 15-bis) çıxış edirlər.

¹ Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, 1 том, с.104

Təcavüzkar müharibənin tərifı ilk dəfə BMT-nin Baş Assambleyasının “Təcavüzün tərifinə dair” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Qətnaməsində ifadə edilmişdir. Bu Qətnaməyə və BMT-nin Nizamnaməsinin Preampulasına uyğun olaraq təcavüzün aşağıdakı beynəlxalq hüquqi tərifı verilib: “Təcavüz bir dövlət tərəfindən başqa bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı silahlı qüvvədən istifadə edilməsidir”. Təcavüz BMT-nin Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan davranış qismində tanınır. Təcavüzün bənzər tərifı BCM-nin Roma Statutunun 8-bis maddəsində də verilib.

Əməlin təcavüz kimi qiymətləndirilməsində başlıca amil kimi silahlı qüvvədən BMT-nin Nizamnaməsini pozaraq birinci istifadə edilməsi nəzərə alınır. “Təcavüzün tərifinə dair” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Qətnamənin 3-cü maddəsində təcavüz aktı kimi xarakterizə edilən hərəkətlər sadalanmışdır. Onlardan bəziləri BCM-nin Roma Statutunun 8-bis maddəsində dəqiqləşdirilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, təcavüzkar müharibəni beynəlxalq cinayət kimi yekdilliklə qəbul edən dövlətlər uzun müddət təcavüzün konkret normativ anlayışına və hansı hərəkətlərin təcavüz aktı kimi qiymətləndirilməsinə dair ümumi bir fikrə gələ bilmirdilər. BMT-nin Baş Assambleyasının yuxarıda qeyd edilən 1974-cü il Qətnaməsi “yumşaq” hüquq mənbəyi olduğundan heç bir məcburi qüvvəyə malik deyildi. Roma Statutu qəbul edilərkən də təcavüzün anlayışı verilməmişdi. Dövlətlər razılaşmışdılar ki, müvafiq anlayışla bağlı yekdil bir qərara gəldikdən sonra Roma Statutuna düzəlişlər edərək BCM-nin bu cinayət üzərində öz yurisdiksiyasını həyata keçirməsinə razı olacaqlar.

Nəhayət, 2010-cu ilin may ayının 31-dən iyunun 11-dək Kampalada (Uqanda Respublikası) BCM-nin Roma Statutu üzrə Birinci İcmal Konfransda üzv dövlətlər konsensus (ümumi razılıq) əldə edərək təcavüzün beynəlxalq normativ-hüquqi tərifı ilə bağlı razılığa gəldilər. Konfransın yekunu olaraq Roma Statutuna əlavə və düzəlişlər qəbul edilərək 8-ci maddədən sonra təcavüzün anlayışını və təcavüz aktlarını təsbit edən 8-bis maddəsi (təcavüz cinayəti) əlavə

olundu. Habelə Roma Statutuna 15-bis maddəsi də (təcavüz cinayəti üzrə yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi / Vəziyyətin dövlət tərəfindən ötürülməsi, *proprio motu*¹¹) əlavə edildi. 15-bis maddənin 3-cü bəndində göstərilir ki, BCM bu maddəyə uyğun olaraq təcavüz cinayəti üzrə yurisdiksiyasını 1 yanvar 2017-ci il tarixdən sonra iştirakçı dövlətlərin əksəriyyətinin razılığı ilə həyata keçirəcəkdir.²

Bununla belə təcavüz cinayəti ilə əlaqədar ən mübahisəli məqamlardan biri bu cinayətə görə məsuliyyət məsələsidir.³ BCM təcavüz cinayəti ilə bağlı müstəsna yurisdiksiyaya malikdir. Belə ki, bu cinayətin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, fiziki şəxs yalnız müvafiq təcavüz aktı rəsmən tanındıqdan sonra təcavüzkar müharibənin planlaşdırılmasında, hazırlanmasında, başlanmasında və ya aparılmasında təqsirli bilinə bilər. Bu və ya digər dövlətin təcavüzkar kimi tanınması məsələsi isə BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətindədir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Bir dövlətin məhkəməsinin digər dövlət tərəfindən edilən təcavüz faktının mövcudluğunun tanınması beynəlxalq hüquqda bir dövlətin digər xarici dövlət üzərində öz cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq hüquqda bir dövlətin digər dövlətə qarşı silahlı qüvvə tətbiq etməsinə qadağa qoyulması heç də silahlı qüvvələrdən istifadənin qeyd-şərtsiz qadağan edilməsi demək deyil. *BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, hər bir dövlət özünü müdafiə hüququndan istifadə edərək (maddə 51) ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək üçün istənilən anda fərdi qaydada və ya kollektiv (başqa dövlətlərlə birgə) halda hərbi yoldan istifadə edə bilər.* Habelə, dövlətlər BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə koalisiya silahlı qüvvələrinin tərkibində beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması və ya bərpası üçün hava, dəniz və ya quru qoşunları vəsi-təsi ilə zəruri olan tədbirləri görə bilərlər (maddə 42).

¹ *Latınca* - özünün istəyi ilə; şəxsi təşəbbüsü ilə.

² BCM-nin Roma Statutunun şərhinə dair Birinci Konfransa Əlavə (Kampala, 31 may-11 iyun, 2010-cu il). URL: <http://www.icc-cpi.int>

³ Məcidi S. Təcavüz cinayətinə görə cinayət məsuliyyəti // Qanun, 2010, №2, s.39

Təcavüz aktı hər bir halda yalnız iki və ya daha çox dövlətin silahlı mübarizəsinə şamil edilir. Belə ki, dövlət ərazi bütövlüyünü və konstitusion quruluşunu qorumaq məqsədilə öz ərazisi sərhədlərində qeyri-qanuni silahlı birləşmələrə qarşı (bu, onların özünü müəyyən etməsi ilə bağlı olsa belə) silahlı qüvvələrindən istifadə edirsə, bu təcavüz aktı kimi qəbul edilmir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası məhz BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi əsasında 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan və 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı ilə¹ Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 30 ilə yaxın işğal altında olan ərazilərini azad etmişdir.

§3. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər

BCM-nin Roma Statutunun 7-ci maddəsi insanlıq əleyhinə cinayətləri istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumun tərkib hissəsi kimi törədilmiş müxtəlif qeyri-insani hərəkətlər kimi müəyyən edir.

İnsanlıq əleyhinə cinayət sayılan əməllərin siyahısı ilk dəfə olaraq Nürnberq Tribunalının, eləcə də Tokio Tribunalının Nizamnamələrinin 6-cı maddələrində təsbit edilmişdir. Sonra Yuqoslaviya üzrə (maddə 5) və Ruanda üzrə (maddə 3) Tribunalların Nizamnamələrində insanlıq əleyhinə cinayətlərin dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir.

Müasir dövrdə insanlıq əleyhinə cinayətlərin ən dolğun siyahısı BCM-nin Roma Statutunun 7-ci maddəsində göstərilmişdir. Roma Statutunda insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərifli altı komponentdən ibarətdir, onlardan bəziləri bu cinayətlərin əvvəlki təriflərindən bir qədər fərqlənir. Onları nəzərdən keçirək:

1) Genişmiqyaslı və ya sistematik hücum. Genişmiqyaslı hücum əhəmiyyətli sayda qurbanların olmasını nəzərdə tutur. Hücumun sistematik xarakteri isə müvafiq plan və ya siyasətin metodik

¹ Bax: URL: <https://mod.gov.az/az/news/butun-cebhe-boyu-qosunlarimiz-aks-hucum-ameliyatina-baslayib-32316.html>

şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan yüksək təşkilatlanma səviyyəsini xarakterizə edir. İzahı verilən hər iki söz arasında söz birliyi kimi “və ya”-nın istifadəsi o deməkdir ki, hər iki şərtin bir arada olması mütləq deyil. Belə ki, hətta bir mülki şəxsin öldürülməsində cinayətin sistemli hücumun tərkib hissəsi kimi törədildiyi sübuta yetirilərsə, bu əməl insanlıq əleyhinə cinayət hesab oluna bilər. Bundan əlavə, cinayətin genişmiqyaslı və ya sistemli hücum çərçivəsində törədilməsi onu deməyə əsas verir ki, insanlıq əleyhinə cinayət təkbaşına törədilə bilməz. Bütün digər beynəlxalq cinayətlər kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlər də hökumətin, siyasi təşkilatın və ya hər hansı digər təşkilati mexanizmin təhriki və dəstəyi ilə həyata keçirilir.

2) Mülki əhalinin hədəf seçilməsi. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərdə həm cinayət törətmiş, həm də zərərçəkmiş şəxslər eyni dövlətin vətəndaşları ola bilər və ya xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyən hər hansı digər ümumi xüsusiyyətlərə (o cümlədən irqi, dini, milli və ya etnik) malik fərdlər ola bilərlər.

3) Qeyri-insani hərəkətlər etmək. BCM-nin Roma Statutu genişmiqyaslı və ya sistemli hücum kontekstində aşağıdakı əməlləri insanlıq əleyhinə cinayət kimi sadalayır:

- qətl;
- əhalini məhv etmə;
- köləlik;
- əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi;
- beynəlxalq hüququn əsaslı normalarını pozmaqla həbs etmə və ya qəddarcasına başqa cür fiziki azadlıqdan məhrum etmə;
- işgəncə;
- zorlama, cinsi köləlik, məcburi fahişəlik, məcburi hamiləlik, məcburi sterilizasiya və ya münasib ağırlığı olan cinsi zorakılığın hər hansı digər forması;
- hər hansı identifikasiya edilə bilən qrup və ya icmanın siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, gender və ya hamılıqla qəbul edilməz digər motivlərlə təqib edilməsi;
- insanların zorla yoxa çıxarma;
- aparteid cinayəti;

- qəsdən güclü iztirablara və ya ağır bədən xəsarətlərinə, psixi və ya fiziki sağlamlığa zərərə səbəb olan digər qeyri-insani hərəkətlər (maddə 7).¹

4) Mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumun həyata keçirildiyini dərk etmək.

5) Təqib aktlarına gəldikdə, onların törədilməsində siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, gender və ya hamiləliklə qəbul edilməz hesab edilən digər motivlərin mövcudluğunu sübut etmək tələb olunur.

6) Avtonom xarakter. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər həm sülh, həm də müharibə zamanı törədilə bilər. Müvafiq motivlərlə identifikasiya edilə bilən qrupun və ya icmanın təqib edilməsi, istisna olaraq insanlıq əleyhinə cinayətlər, hər hansı bir digər cinayətlərlə əlaqəsiz törədilə bilər. İstisna təşkil edən təqib cinayəti isə ya insanlıq əleyhinə cinayət kimi müəyyən edilən başqa əməllə və ya BCM-nin yurisdiksiyasına daxil olan digər cinayətlərlə əlaqəli törədildikdə beynəlxalq cinayət sayılır.²

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-dən fərqli olaraq,³ BCM-in Roma Statutunda bəzi terminlərin hüquqi izahı verilmişdir. Məsələn, BCM-nin Roma Statutunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndində 1-ci bənddə istifadə olunan əsas terminlərin tərifləri təsbit edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi müasir dövrdə insanlıq əleyhinə cinayətlər avtonom statusa malikdir, yəni bu əməllər həm sülh, həm də müharibə zamanı törədilə bildiyindən onlar mütləq təcavüz və ya müharibə cinayətləri ilə əlaqəli deyillər. Lakin əvvəllər insanlıq əleyhinə cinayətlərə münasibətdə belə bir əlaqənin olması mütləq sayılırdı. Məsələn, bu hal Nürnberq Tribunalının sənədlərində xüsusi vur-

¹ Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

² Международный уголовный суд. Пособие для ратификации и имплементации Римского статута URL: <http://www.femida.info/12/>

³ Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR-in ilk iki CM-nin (1922 və 1927-ci il) sonluğunda xüsusi olaraq, bəzi hüquqi terminlərin qanunverici izahı verilirdi. Müasir dövrdə postsovet məkanında yalnız Özbəkistan Respublikasının 1994-cü il CM-də bu üsuldən istifadə olunur. Fikrimizcə, bu müsbət təcrübə kimi qiymətləndirilə bilər.

ğulanırdı. Yuqoslaviya üzrə (5-ci maddə) və Ruanda üzrə (3-cü maddə) Tribunalların Nizamnamələrində isə bu halla bağlı göstəriş qeyd olunmurdu. Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsi hətta açıq şəkildə bildirirdi ki, insanlıq əleyhinə cinayətlər həm sülh, həm də müharibə zamanı törədilə bilər.

İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhətinə müxtəlif zorakılıq hərəkətləri daxildir, bu hərəkətlər ayrı-ayrılıqda, həm də şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin müstəqil növləri kimi CM-nin müxtəlif fəsiləri üzrə cinayət məsuliyyətinə səbəb olurlar. Bu halda insanlıq əleyhinə cinayətlər zorakılıq xarakterli adi cinayətlərdən (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, işgəncə, zorlama və s.) onların mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olması ilə fərqlənilir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Macarıstan vətəndaşlarınının 1956-cı il hadisələri ilə bağlı iddialarını nəzərdən keçirərək qeyd edir ki, kombatant olmayan çoxlu sayda insanın öldürülməsi insanlıq əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilməlidir.¹

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin 16-cı fəslində BCM-in Roma Statutunun 7-ci maddəsinə tam uyğun olaraq aşağıdakı insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir: əhalini məhv etmə (maddə 105); köləlik (maddə 106); əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə (maddə 107); cinsi zorakılıq (maddə 108); məcburi hamiləlik (maddə 108-1); təqib (maddə 109); insanları zorakılıqla yoxa çıxarma (maddə 110); irqi ayrı-seçkilik (aparteid) (maddə 111); beynəlxalq hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə (maddə 112); işgəncə (maddə 113).

Onu da qeyd edək ki, obyektiv cəhətinə görə insanlıq əleyhinə cinayətlərin əksər növlərinin əsas tərkibləri formal quruluşdadır.

İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin subyektivi 16 yaşına çatmış, anlaqlı fiziki (həm vəzifəli, həm də vəzifəsi olmayan) şəxs ola bilər. Subyektiv cəhətdən əksər hallarda bu əməllər birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur.

¹ Harris D.Y., O'Boyle M., Bates E.P., Buckley C.M. Law of the European Convention of Human Rights. N.Y., 2009, p.339.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində təsbit olunan insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib elementlərinin xüsusiyyətlərini, bəzi hallarda milli və beynəlxalq hüquqda fərqliliyini təhlil edək.

Əhalini məhv etmə (maddə 105). Maddənin dispozisiyası soyqırım əlamətləri olmadan əhalinin bütövlükdə və ya qismən məhv edilməsinə görə məsuliyyət müəyyən edir. Göründüyü kimi, bu dispozisiya quruluşuna görə göndəricidir və buna görə də əhalini məhv etmə cinayət tərkibinin cinayət-hüquqi təhlili soyqırım cinayətinin tərkibi ilə (maddə 103) müqayisəli şəkildə aparılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bu əməllərin tövsif edilməsində bəzi hallarda müəyyən çətinliklər yarana bilər. Məsələn burasındadır ki, bu cinayətlərin (soyqırım və əhalini məhv etmə) növ obyekt, obyektiv cəhətin əlamətlərinin bir qismi, subyektiv və subyektiv cəhəti demək olar ki, üst-üstə düşür. Belə olan halda, əməlin tövsifi çox zaman tərkibin fakültativ əlamətləri üzrə aparılır.

Əhalini məhv etmə cinayətinin əsas bilavasitə obyekt – müəyyən yaşayış məntəqəsinin (kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, əyalət və s.) əhalisinin bir toplum kimi yaşama hüququnu təmin edən ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyekt qismində isə – hər bir insanın həyatının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər çıxış edir. Əgər soyqırım cinayətinin zərərçəkmişləri (qurbanları) müəyyən milli, etnik, irqi və ya dini qrupun nümayəndələrdirsə, əhalini məhv etmə cinayətinin zərərçəkmişləri (qurbanları) müəyyən yaşayış məntəqəsinin əhalisidir (sakinləridir). Burada əhali dedikdə, müəyyən vaxt ərzində müəyyən ərazidə daimi və ya müvəqqəti yaşayan insanların məcmusu başa düşülür. Bu insanlar (əhali toplusunda) milli, etnik, dini, irqi, siyasi, sosial və s. ölçülərinə görə, həmçinin hüquqi statuslarına görə (vətəndaşlığı olanlar, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayanlar) müxtəlif tərkibli ola bilərlər.

Soyqırım cinayətinin və əhalini məhv etmə cinayət tərkiblərinin obyektiv cəhətinə daxil olan zorakı hərəkət mahiyyətə eynidir: çoxlu sayda insanların tam və ya qismən məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərin edilməsi. Azərbaycan Respublikasının CM-də soyqırım

cinayəti ilə əhalini məhv etmə cinayəti arasındakı əsas fərq obyektiv cəhətlərin konstruksiyasındadır: soyqırım – formal, əhalini məhv etmə isə – maddi tərkiblidir. Bundan başqa, soyqırım cinayətində müəyyən milli, etnik, dini və ya irqi qrupa mənsub olan insanları tam və ya qismən məhv etmənin qanunla bir neçə üsulu müəyyən olunur.

Qeyd etməliyik ki, CM-nin 105-ci maddəsində əhalini məhv etmə maddi tərkibli cinayət kimi ifadə olunub. Lakin BCM-nin Roma Statunun 7-ci maddəsində bu cinayət də soyqırım kimi formal tərkibdə təsbit edilmişdir: “əhalinin tam və ya qismən məhvinə yönəlmiş hərəkətlər”. Hesab edirik ki, bu, daha düzgün yanaşmadır, 105-ci maddənin dispozisiyası isə beynəlxalq normaya uyğunlaşdırılmalıdır.

Bu cinayətin maddi tərkibli olduğunu nəzərə alsaq, subyektiv cəhəti həm birbaşa, həm də dolayı qəsdlə xarakterizə oluna bilər. Subyektiv cəhətdən soyqırım ilə əhalini məhv etmə arasındakı əsas fərq soyqırımın konkret məqsədində (niyyətində) ehtiva olunur. Belə ki, soyqırım cinayətinin subyektivi qismində çıxış edən şəxs milli, irqi, etnik və ya dini qrupu məhv etmək məqsədini güdür. Ancaq qrupun bu kimi və ya digər xüsusiyyətləri əhalini məhv etmə cinayətində heç bir əhəmiyyət daşımır, çünki əhalinin diferensial tərkibi bu cinayətin subyektivi üçün heç bir xüsusi maraq kəsb etmir. Əhalini məhv etmə cinayətinin motivləri müxtəlif ola bilər.

Lakin etnik, milli, irqi və ya dini xüsusiyyətlərinə görə eyni bir (homogen) olan hər hansı kəndin, rayonun və ya kiçik şəhərin əhalisi məhv edildikdə, əməlin tövsifi zamanı iki maddə – 103 (soyqırım) və 105 (əhalini məhv etmə), arasında rəqabət yarana bilər. Nümunə kimi, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda baş vermiş qanlı hadisələrin tövsifini təhlil etmək olar.

Xocalı çox mühüm strateji əhəmiyyətli, tam əksəriyyəti azərbaycanlılar olan yaşayış məntəqəsi idi: azərbaycanlıların zorla qovulmasından sonra yalnız ermənilərin yaşadığı Xankəndi şəhəri və Əsgəran rayonu arasında yerləşən, keçmiş Dağlıq Qarabağda yeganə hava limanının olduğu məkan idi. Buna görə də Xocalını işğal edərək yerli əhalinin məhv edilməsi Ermənistanın strateji işğalçı planlarına uyğun gəlirdi. 1989-1992-ci illərdə Xankəndində sovet

dövründən dislokasiya olan 366-cı motoatıcı alayın birbaşa hərbi köməyi ilə separatçılar və Ermənistanın silahlı birləşmələri Qarabağın dinc əhalisinə qarşı sistematik lokal silahlı basqınlar həyata keçirirdi. Xocalı şəhərinin tutulmasından sonra mülki əhaliyə qarşı hücumların genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrilməsi nəticəsində Azərbaycanın 20% ərazisi (keçmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayon) zəbt olundu və 30 ilə yaxın işğal altında qaldı.

Həmçinin yalnız azərbaycanlılardan, eləcə də yeni köçürülmüş bir neçə Ahıska türklərindən ibarət olan Xocalının əhalisi milliyəti, etnik mənsubiyyəti və din baxımından eyni qrupa məxsus idi. Ona görə də Xocalı şəhərində törədilən qətləmə həm soyqırım, həm də əhalini məhv etmə kimi tövsif edilə bilər. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 105-ci maddəsini (əhalini məhv etmə) ümumi, 103-cü maddəsini (soyqırım) isə xüsusi norma kimi səciyyələndirə bilərik. Cinayətlərin tövsifi qaydalarına uyğun olaraq ümumi və xüsusi normaların rəqabəti olanda törədilmiş əməl xüsusi norma üzrə tövsif olunur.¹ Bu mövqedən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları Xocalıda baş vermiş hadisələri soyqırım kimi tövsif etmişdir.

Köləlik (maddə 106). Azərbaycan Respublikası küləliyə qarşı mübarizə sahəsində bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlara və ən əsası hələ Millətlər Liqası çərçivəsində qəbul edilən “Köləlik haqqında” 25 sentyabr 1926-cı il tarixli Konvensiyaya, habelə “Köləliyin, qul ticarətinin və küləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğvi haqqında” 7 sentyabr 1956-cı il tarixli Əlavə Konvensiyaya tərəfdar çıxması ilə əlaqədar² 30 dekabr 1999-cu ildə yeni CM qəbul edilərkən küləliyə və onun bütün formalarına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normanı qanunvericiliyə daxil etmişdir (maddə 106).

¹ Qarayev T.E., Şəmsizadə R.Ə. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, s.62-64; Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, 1 том, с.67-68

² Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi hər iki Konvensiyanı 31 may 1996-cı ildə ratifikasiya edib.

CM-nin 106-cı maddəsi struktur baxımdan üç tərkibdən ibarətdir, bunlardan ikisi – 106.1 və 106.3-cü maddələr əsas tərkib, biri isə – 106.2-ci maddə ağırlaşdırıcı tərkibdir. İctimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə görə hər üç cinayət tərkibi ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilir.

Cinayətin əsas bilavasitə obyektı beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn şəxsi azadlıq hüququnu təmin edən ictimai münasibətlərdir. Əlavə bilavasitə obyekt qismində isə zərərçəkmiş fiziki azadlığı, şərəf və ləyaqəti çıxışı edir.

CM-nin 106.1-ci maddəsində köləliyin beynəlxalq-hüquqi tərifinə tam uyğun gələn anlayışı verilmişdir: “köləlik, yəni şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətləri tam və ya qismən həyata keçirmə”.¹ Bu cinayətin obyektiv cəhəti mülkiyyət hüquqlarının bir şəxsin digəri üzərində tam və ya qismən həyata keçirməsində ifadə olunur. Mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətlərin şəxsə münasibətdə həyata keçirilməsi həmin şəxsə (qul edilmişə) münasibətdə mülkiyyət hüquqlarının – sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi deməkdir.

Sahiblik hüququ faktiki sahiblik etmə hərəkətləri ilə xarakterizə olunur, istifadə hüququ zərərçəkmiş şəxsin əqli və ya fiziki əməyini istismar etməklə ondan faydalanmağı, sərəncam hüququ isə, zərərçəkmiş şəxsin müqəddəratını (satılması, dəyişdirilməsi, bağışlanması və s.) təyin etməyi nəzərdə tutur. Şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətlərin tam keçirilməsi mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətlərin hər birinin (sahiblik, istifadə, sərəncam), qismən keçirilməsi isə yalnız birinin və ya ikisinin həyata keçirilməsi deməkdir.

Milli qanunvericiliyimiz CM-nin 106.2-ci maddəsində köləliyin aşağıdakı tövsifedici hallarını müəyyən edir:

- yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə qarşı törədilməsi;
- şəxsin xarici dövlətə köçürülməsi məqsədilə törədilməsi.

¹ “Köləlik haqqında” 1926-cı il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsi.

CM-nin 106.3-cü maddəsində müstəqil cinayət əməli olan – kölə ticarətinə (qul alverinə) görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Kölə ticarətinin anlayışı maddənin dispozisiyasında “şəxsi köləliyə yönəltmək və ya kölə kimi istifadə etmək, satmaq və ya dəyişdirmək məqsədi ilə saxlama, onun barəsində sərəncam vermə, habelə kölə ticarəti və kölələrin daşınması ilə bağlı hər hansı bir əməl, eləcə də cinsi köləlik və ya köləlik əsasında cinsi azadlığa qəsd edən əməl” kimi müəyyən olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, köləliyə görə məsuliyyət CM-nin 106-cı maddəsi ilə yalnız o halda yaranır ki, bu əməl mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olur. Əks halda, cinayət məsuliyyəti CM-nin müvafiq maddələri üzrə yaranan bilər (mad.144-1, 144-2, 243 və s.). BMT-nin xüsusi ekspertləri tərəfindən insan alveri, məcburi əmək, borc əsarəti “köləliyin müasir formaları” kimi adlandırılrsa da, hüquqi statuslarına görə sadalanan əməllər beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir.

Əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə (maddə 107). Bu cinayətin əsas bilavasitə obyektini qismində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn yaşayış yerini seçmək azadlığını, hərəkət azadlığını təmin edən ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyektini qismində isə mülkiyyət hüququ və s. çıxış edir.

Qeyd edək ki, 107-ci maddənin adı normanın dispozisiyasında təsbit olunan əməldən daha genişdir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda bu iki anlayış – əhalinin deportasiyası və əhalinin məcburi köçürülməsi bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirilir.

Deportasiya əhalinin iradəsinə zidd olaraq başqa dövlətə qanuni yerləşdiyi yerdən qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma deməkdir. Əhalinin məcburi köçürülməsi isə dövlət daxilində qanuni yerləşdiyi yerdən qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma deməkdir.

“Milliyyətinə, irqi və vətəndaşlıq əlamətinə, dini etiqadına, dilinə, habelə siyasi əqidəsinə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə təqibə məruz qalması, həyatına, ailəsinə, əmlakına real təhlükə

yaranması ilə əlaqədar daimi yaşadığı dövlətin onu müdafiə etməsindən istifadə edə bilməməsi, yaxud təhlükəyə görə bu müdafiədən istifadə etmək istəməməsi üzündən yaşadığı ölkənin hüduqlarından kənar olən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası ərazisində “qaçqın”, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yerini tərək etməyə məcbur olub başqa yerə köçən şəxslər və ya başqa ölkədə daimi yaşayış yerini tərək etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları “məcburi köçkün” sayılır”.¹

Beləliklə, digər dövlətdən deportasiya olunan şəxslər – qaçqın, dövlət daxilində məcbur olub başqa yerə köçən şəxslər isə məcburi köçkün statusu daşıyırlar. Lakin terminoloji adlarda, daimi yaşayış yerlərini tərək etmə səbəblərində əks olunan fərqlərə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” 29 sentyabr 1992-ci il tarixli Qanununda deportasiya və məcburi köçürmə anlayışları, qaçqın və məcburi köçürülmüş şəxslərin statusları arasında fərq qoyulmamışdır. Bununla Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquqdan fərqli olaraq milli cinayət qanunvericiliyində hər iki statusu bərabərləşdirmişdir. Azərbaycanda XX əsrin sonunda Ermənistan tərəfindən yerli əhali olan azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə nəticəsində 200 mindən çox qaçqın və keçmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların işğalı nəticəsində 700 minə yaxın məcburi köçkün qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin 107-ci maddəsinin dispozisiyasında yalnız deportasiya anlayışına daxil olən hərəkətlər qeyd edilmişdir.

Cinayətin obyektiv cəhəti aşağıdakı hərəkətlərdə ifadə olunur:

- 1) insanların iradəsinə zidd olaraq onları qanuni yerləşdiyi yerlərdən başqa dövlətə qovma,
- 2) digər məcburi hərəkətlərlə onların qanuni yerləşdiyi yerlərdən başqa dövlətə didərgin salma.

¹ Azərbaycan Respublikasının “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” 29 sentyabr 1992-ci il tarixli Qanun, maddə 1. URL: <https://e-qanun.az/framework/7750>

Digər məcburiyyət hərəkətləri dedikdə, müxtəlif zorakılıq hərəkətləri, hədə-qorxu, əhalinin qanuni yerlərdə qalmasına təhlükəli şəraitin yaradılması və s. başa düşülür.

CM-nin 107-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti yalnız o halda yaranır ki, əhalini qanuni yerləşdiyi yerdən qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan həyata keçirilsin.

Belə ki, “Hansısa dövlətin ərazisində olan hər bir kəs bu ərazinin hüduqları daxilində sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququna malikdir. Hər bir insan, öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək hüququna malikdir”.¹ “Qanuni əsaslarla dövlətin ərazisində yaşayan əcnəbi, qanuna müvafiq qəbul edilmiş qərarların icrası istisna olmaqla, oradan çıxarıla bilməz”.²

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarıla bilməz (maddə 53, his.II). Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin isə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarılması CM-nin (maddə 52), İnzibati Xətalər Məcəlləsinin (maddə 29), Miqrasiya Məcəlləsinin (fəsil 13) normaları ilə tənzimlənir.

Son olaraq yuxarıdakı təhlilə əsasən deyə bilərik ki, CM-nin 107-ci maddəsinin dispozisiyası bu cinayətin təsbit olunduğu maddənin adından daha dardır. Odur ki, CM-nin 107-ci maddəsinin adından ya “və ya məcburi köçürmə” sözləri çıxarılmalı, yaxud CM-nin 107-ci maddəsinin dispozisiyası bu maddədəki cinayətin mövcud adına uyğunlaşdırılmalıdır.

Cinsi zorakılıq (maddə 108). Bu cinayətin əsas bilavasitə obyekti kimi beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn cinsi azadlıq və toxunulmazlıq hüququnu müdafiə edən ictimai münasibətlər çıxış

¹ “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 1966-cı il Beynəlxalq Pakt, maddə 12

² “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Komissiyasının 7 saylı Protokolu, maddə 1

edir. Əlavə bilavasitə obyekt qismində isə zərərçəkmişin cinsi azadlığı və cinsi təhlükəsizliyi, sağlamlığı çıxış edir.

Cinayətin obyektiv cəhəti 108.1-ci maddənin dispozisiyasında alternativ qaydada sadalanan hərəkətlərdə ehtiva olunur: zorlama, fahişəliyə məcbur etmə, məcburi sterilizasiya və ya cinsi zorakılıqla əlaqədar digər hərəkətləri etmə. Bu hərəkətlərdən hər biri CM-nin Xüsusi hissəsinin digər fəsilərində müstəqil cinayət növləri kimi məsuliyyət yaradır və onların anlayışları müvafiq maddələrdə verilir. Məsələn, maddə 149 (zorlama), maddə 136.2 (məcburi sterilizasiya), maddə 171 və 243 (fahişəliyə cəlb etmə), maddə 150 (seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri) və s.

Cinsi zorakılıqla bağlı digər hərəkətlər dedikdə, istənilən hərəkət başa düşülə bilər. Lakin bizim tərəfimizdən cinsi zorakılıq cinayətinin obyektiv cəhətinə dair verilən hüquqi şərh¹ bəzi müəlliflərimizin mövqeyindən bir qədər fərqlidir.² Fikrimizcə, bu cinayətin obyektiv tərəfinin, xüsusən də “zorlama” və “seksual zorakılıqla bağlı digər hərəkətlər” kimi hərəkətlərin şərhli beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının təcrübəsi əsasında həyata keçirilməlidir. Məsələn, Yuqoslaviya üzrə Tribunal konsentrasiya düşərgələrində saxlanılan kişi və qadın məhbusların tam çılpaq vəziyyətdə birgə bədən tərbiyəsinə məcbur edilməsini cinsi zorakılıqla bağlı digər hərəkətlər kimi qiymətləndirib.³

Əgər CM-nin 108-ci maddəsində göstərilən hərəkətlər silahlı münaqişə zamanı törədilsə, bu zaman əməl CM-nin 116.0.17-ci maddəsi ilə müharibə cinayətləri kimi tövsif edilməlidir.

CM-nin 105-ci maddəsinin qeydinə uyğun olaraq, 108-ci maddə ilə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün bu əməllərin sülh zamanı (qeyd etdiyimiz kimi, müharibə zamanı məsuliyyət 116.0.17-

¹ Daha ətraflı bax: Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Баку: Адильоглы, 2020, том 1, с.139-140

² Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə / F.Y Səməndərovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, I hissə, s.377-378

³ Bax: International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY). URL: <http://www.icty.org>

ci maddə üzrə yaranır) hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumların tərkib hissəsi olması vacibdir. CM-nin 105-ci maddəsində sadalanan əməllər genişmiqyaslı və ya sistemativ xarakterli basqınlarla müşayiət olunmadıqda, bu hərəkətlər CM-nin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələri ilə şəxsin cinsi toxunulmazlığına və cinsi azadlığına, sağlamlığına və ya ictimai mənafehiyə zərər verən cinayətlər kimi təsvir edilməlidir.

Məcburi hamiləlik (maddə 108-1).¹ Bu cinayətin əsas bilavasitə obyektini beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn qadınların şəxsi azadlıq, cinsi azadlıq və toxunulmazlıq hüquqlarını müdafiə edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Əlavə bilavasitə obyekt – zərərçəkmiş qadının azadlığı, o cümlədən cinsi azadlığı və cinsi toxunulmazlığıdır.

Cinayətdən zərərçəkmiş qismində zorakılıqla hamilə edilmiş qadın çıxış edir. Zorakılıqla hamilə edilmiş qadın dedikdə, iradəsinə zidd, fiziki və ya psixi zor tətbiq etməklə təbii və ya süni üsulla hamilə edilmiş qadın başa düşülür. Beynəlxalq hüquq üzrə zərərçəkmişin yaşından asılı (yetkinlik yaşına çatmış və ya çatmamış qadın) olaraq cinayət məsuliyyətini diferensiasiya etməməsi, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının CM-də bu əmələ görə fərqli yanaşmanı tələb edir.²

CM-nin 108-1-ci maddənin dispozisiyasına əsasən, bu cinayətin obyektiv cəhəti aşağıdakı hərəkətlərdən (108-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hərəkətlərdən fərqli olaraq alternativ olmayan) ibarətdir: 1) qadını qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə və 2) qadını hamilə qalmağa məcbur etmə. Hər iki hərəkət zəruridir və bir-biri ilə əlaqəlidir.

Qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə dedikdə, qadının qanuna zidd tutulması, həbsdə saxlanması, onun hərəkət azadlığının məh-

¹ CM-nə Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla əlavə olunub.

² Məsələn, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 20-ci fəslində şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyətin diferensiasiyasının səviyyəsi yetkinlik yaşına çatmayan zərərçəkmişlərə münasibətdə fərqləndirilir.

dudlaşdırılması və s. başa düşülə bilər.¹ Qadını hamilə qalmağa məcbur etmək, həm zorlama, həm də qadının razılığı olmadan süni mayalanma və ya embrionun implantasiyası ilə baş tuta bilər.

Subyektiv cəhətin fakültativ əlaməti sayılan xüsusi məqsəd tərkibin zəruri əlamətidir. Məcburi hamiləlik hər hansı əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi ilə törədilir. Digər zəruri əlamət məcburi hamiləlik cinayətinin beynəlxalq hüququn digər ciddi pozuntuları ilə müşayiət olunmasıdır. Tərkibin bu iki zəruri əlaməti alternativdirlər. Digər obyektiv əlamətlər üst-üstə düşdükdə (zorlama nəticəsində hamiləliyin baş verməsi) xüsusi məqsədin (hər hansı əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi) olması cinsi zorakılıqla (maddə 108) məcburi hamiləlik (maddə 108-1) cinayətlərini fərqləndirməyə kömək edir.

Cinayət əməlinin 108-1-ci maddəsi ilə təvsiif edilməsi üçün məcburi hamiləlik mütləq istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olmalıdır. Əks halda məsuliyyət CM-nin 145-ci (qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə) və 149 (zorlama) və ya 136.1-ci (qanunsuz süni mayalanma və embrionu implantasiya etmə, tibbi sterilizasiya) maddələrinin məcmusu üzrə yaranır.

Qeyd etməliyik ki, BCM-nin Roma Statutununun 7-ci maddəsində məcburi hamiləlik müstəqil əməl kimi yox, yalnız cinsi zorakılığın obyektiv cəhətinə daxil olan hərəkətlərdən biri kimi müəyyən olunub. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi məcburi hamiləlik cinayətinin yüksək ictimai təhlükəliliyini nəzərə alaraq, bu cinayəti insanlıq əleyhinə cinayətlərin müstəqil növü kimi müəyyən edir.

Təqib (maddə 109). Təqib müəyyən qrupa və ya təşkilata mənsub olan şəxslərin siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi və ya beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş digər əsaslara görə bu və digər qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasında ifadə olunur.

¹ 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində azadlıqdan məhrum etmənin qanuni əsasları qeyd edilir.

Təqib, CM-nin 109-cu maddəsinin dispozisiyasında xüsusi olaraq qeyd olunduğu kimi, yalnız insanlığa qarşı başqa cinayətlərin törədilməsi ilə əlaqəli olduqda, bu maddə ilə tövsif edilə bilər.

İnsanların fundamental hüquqları və azadlıqları beynəlxalq müqavilələrdə (BMT-nin “Ümumdünya İnsan hüquqları” 10 dekabr 1948-ci il tarixli Bəyannaməsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 16 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktlar, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 4 noyabr 1950-cı il tarixli Avropa Konvensiyası və s.) təsbit olunmuş və bu hüquqların əksəriyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əskini tapmışdır: bərabərlik hüququ, yaşamaq hüququ, mülkiyyət hüququ, azadlıq hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.

Şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması zorakılığın tətbiqi, zorakılıqla hədələmə, müəyyən qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə şəxslərin hüquqlarının inkar edilməsi ilə ifadə oluna bilər.

İnsanları zorakılıqla yoxa çıxarma (maddə 110) – insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasına nisbətən sonra daxil edilib. Belə ki, nə Nürnberq, nə də ki Tokio Tribunalının Nizamnamələrində beynəlxalq cinayətlərin sistemində insanları zorakılıqla yoxa çıxarma əməli qeyd edilmirdi.

Latın Amerikasının bəzi ölkələrində 1970 və 1980-ci illərdə baş vermiş bir sıra hərbi çevrilişlərdən sonra diktator rejimlər (“hərbi xuntalar”) öz siyasi opponentlərinə qarşı məhkəmə və istintaq olmadan gizli qanunsuz kütləvi həbslər və adam oğurluqlarını tətbiq edirdilər. Məsələn, təkcə Argentinada 1980-ci illərdə bu əməlin qurbanları haqqında məlumat əldə edilmədiyinə görə on minlərlə insan itkin sayılıb.

BMT-nin Baş Assambleyası “Bütün şəxslərin zorakılıqla yoxa çıxarmadan müdafiəsi haqqında” 18 dekabr 1992-ci il tarixli Bəyannaməsini qəbul etdikdən sonra, insanları zorakılıqla yoxa çıxarma cinayəti 1998-ci ildə BCM-nin Roma Statutunda insanlıq əleyhinə

cinayətlərin sistemində (maddə 7) təsbit olundu. Qeyd edək ki, keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada insanları zorakılıqla yoxa çıxarma əməli genişmiqyasda törədilsə də, bu cinayət nə Yuqoslaviya üzrə Tribunalın (1993), nə də ki Ruanda üzrə Tribunalın (1994) Nizamnamələrinə daxil edilməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası BCM-nin Roma Statutunu imzalamasa da, digər bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin nisbətən yeni növü olan insanları zorakılıqla yoxa çıxarma cinayətini 1999-cu il CM-də əks etmişdir. Bu cinayətin də əsas bilavasitə obyekt qismində beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn şəxsi azadlıq, məhkəmə müdafiəsi hüquqlarını təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir. Əlavə bilavasitə obyekt – zərərçəkmiş şəxsin azadlığı, məhkəmə müdafiəsi hüququdur.

İnsanları zorakılıqla yoxa çıxarma cinayətinin obyektiv cəhəti mürəkkəbdir və iki bir birilə bağlı müxtəlif hərəkətlərlə ehtiva oluna bilər:

- 1) zərərçəkmiş şəxsi tutma, həbs etmə və ya oğurlama,
- 2) sonradan şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsini danma və ya onun aqibəti və ya yeri barədə məlumat verməkdən imtina etmə.

Yuxarıda sadalanan hərəkətlər və hərəkətsizliklər dövlətin və ya siyasi təşkilatın göstərişi, dəstəyi və ya razılığı ilə törədilməlidir.

Cinayətin xüsusi məqsədlə – uzun müddət ərzində qanuni müdafiədən kənarlaşdırmaq məqsədilə törədilməsi tərkibin zəruri əlamətidir. Bu məqsəd olmadıqda, əməl CM-nin 112-ci maddəsi ilə tövsif oluna bilər.

İrqi ayrı-seçkilik (aparteid) (maddə 111). Cinayətin beynəlxalq-hüquqi əsaslarını “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 21 dekabr 1965-ci il tarixli Konvensiya və “Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 30 noyabr 1973-cü il tarixli Konvensiya¹ təşkil edir.

¹ Göstərilən Konvensiyalar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 31 may 1996-cı il tarixdə ratifikasiya edilmişdir.

CM-nin 111-ci maddəsinin adının qrammatik şərhinə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, “ırqi ayrı-seçkilik” və mörtəzədə qeyd edilən “aparteid” eyni anlayışlardır. Lakin ırqi ayrı-seçkilik dedikdə, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ya ictimai həyatın hər hansı digər sahələrində insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının bərabər əsaslarla həyata keçirilməsi, istifadə edilməsi və tanınmasını ləğv etmək məqsədi ilə irqinə, dərisinin rənginə, milli və ya etnik mənsubiyyətinə görə insanlar arasında hər hansı fərq qoymaq, istisna etmək, məhdudiyət və ya üstünlük müəyyən etmək başa düşülür.

Aparteid isə bir irqi qrupa mənsub olan insanların hər hansı başqa irqi qrupa mənsub olan insanlar üzərində hökmranlığının müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsi və onların müntəzəm şəkildə əsarət altında saxlanması məqsədi ilə törədilən qeyri-insani hərəkətlərdir.

Bələliklə, irqi ayrı-seçkilik aparteid siyasətini həyata keçirmək üçün bir vasitə, bir üsul kimi çıxış edir. İ.İ.Lukaşuk və A.V.Naumovun obrazlı ifadəsinə istinad etsək, “aparteid soyqırımın xüsusi bir növüdür”.¹

İrqi ayrı-seçkilik (aparteid) cinayətinin əsas bilavasitə obyektini irqindən, dərisinin rəngindən və s. irsi fərqləndirici əlamətlərdən asılı olmayaraq millətlər və dövlətlər arasında dinc yanaşı yaşamanın əsaslarını təşkil edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Əlavə bilavasitə obyekt qismində isə, hər hansı irqi qrupun üzvlərinin hüquqları və əsas azadlıqları çıxış edir.

CM-nin 111-ci maddəsinin altı bəndində irqi ayrı-seçkilik və ya aparteid cinayətinin obyektiv cəhətini xarakterizə edən müxtəlif çoxsaylı hərəkətlər sadalanmışdır, quruluşuna görə maddi-formal tərkibliidir.

Hər bir halda nəzərə almaq lazımdır ki, təsbit edilən əməllər yalnız irimiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olduqda 111-ci maddə ilə məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur.

¹ Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, с.124

Tərkibin zəruri əlaməti olaraq bu cinayət xüsusi məqsədlə törədilir: hər hansı bir irqi qrupu əsarət altında saxlamaq üçün, yəni bir irqi qrupun digər irqi qrupa təzyiq göstərməsinin təşkili və üstünlüyünün təmin edilməsi ilə. Cinayət törədilərkən göstərilən məqsəd müəyyən edilməyibsə, əməl obyektiv cəhətinə daxil olan hərəkətləri nəzərə alaraq şəxsiyyət əleyhinə müvafiq cinayət kimi tövsif edilir. Məsələn, milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə qəsdən adam öldürmə kimi (maddə 120.2.12).

CM-nin 111.0.1-ci və 111.0.2-ci maddələrdə göstərilən hərəkətlər soyqırımın törədilmə üsulları ilə üst-üstə düşərsə, əməl soyqırım kimi 103-cü maddə ilə tövsif edilməlidir.

Beynəlxalq hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə (maddə 112). BMT-nin “Ümumdünya İnsan hüquqları” 10 dekabr 1948-ci il tarixli Bəyannaməsinə (maddə 3) və “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 16 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta (maddə 9) əsasən, “heç kim qanunla müəyyən edilən əsaslardan başqa və qanuni prosedura uyğun olmadan heç bir halda azadlıqdan məhrum edilməməlidir”. Belə ki, azadlıqdan məhrum etmə həm həbs qətimkan tədbiri, həm də cəza kimi yalnız məhkəmə qaydasında təyin edilə bilər.

Hər hansı digər insanlıq əleyhinə cinayət kimi bu cinayətin də obyektiv cəhəti genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi kimi ehtiva olunur. Məhz elə buna görə də cinayət-hüquqi normada zərərçəkmiş cəm şəklində “şəxslər” kimi göstərilir. Bütün insanlıq əleyhinə cinayətlər üçün zəruri olan mülki əhaliyə qarşı “genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi” kimi əlamət olmadığı təqdirdə, bu əməl şəxsiyyət əleyhinə cinayət kimi CM-nin 145-ci (qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə) maddəsi ilə tövsif edilir.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinə (azadlıq və toxunulmazlıq hüququ) müvafiq olaraq, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanununun 4-cü

maddəsində (şəxsin tutulmasına, həbsə alınmasına və ya azadlıqdan məhrum edilməsinə qoyulan məhdudiyətlər) azadlıqdan məhrum etmənin aşağıdakı əsasları müəyyən edilir:

“4.1.1. şəxsin səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra azadlıqdan məhrum edilməsi;

4.1.2. şəxsin məhkəmənin qanuni qərarına əməl etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulan hər hansı öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qanuni tutulması və ya həbs edilməsi;

4.1.3. şəxsin cinayət törətmiş olduğuna əsaslı şübhələr olduqda və ya onun hüquq pozuntusu törətməsinin və yaxud bu əməli törətdikdən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısını almağa əsaslı zərurət olduqda, səlahiyyətli məhkəmə orqanına gətirilməsi məqsədi ilə onun qanuni tutulması və ya həbs edilməsi;

4.1.4. yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyəvi nəzarət məqsədi ilə qanuni qərar əsasında azadlıqdan məhrum edilməsi və ya səlahiyyətli məhkəmə orqanına gətirilməsi üçün qanuni tutulması;

4.1.5. yoluxucu xəstəlikləri yaymasının qarşısını almaq məqsədi ilə şəxslərin, habelə ruhi xəstələrin, alkoqolizm və narkomanlığa düşmüş şəxslərin və ya avaralıqla məşğul olanların qanuni tutulması;

4.1.6. şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qanuni tutulması və ya həbs edilməsi, yaxud barəsində məcburi çıxarılma və ya ekstradisiya tədbirləri görülməsinə şəxsin qanuni tutulması və ya həbs edilməsi”¹.

İşgəncə (maddə 113). Milli cinayət qanunvericiliyimizdə (maddə 113) işgəncə cinayətinin anlayışı BCM-nin Roma Statunun 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin “e” bəndində işgəncənin insanlıq əleyhinə cinayət kimi tərifinə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir: “tutulmuş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış şəxslərə fiziki ağrılar və ya psixi iztirablar vermə” kimi.

Qeyd edək ki, BMT-nin “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı” 10 de-

¹ “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/1881>

kabr 1984-cü il tarixli Konvensiyasının¹ 1-ci maddəsindəki müvafiq anlayış Azərbaycan Respublikası CM-nin 113-cü maddəsinin dispozisiyasında göstərilən “işgəncə” anlayışından daha genişdir.² Belə ki, BMT-nin Konvensiyasında işgəncə “hər hansı bir şəxsə ondan və ya başqa şəxsdən məlumat almaq, yaxud onun etirafına nail olmaq, onu və ya başqa şəxsi törətdiyi, yaxud törədilməsində şübhələnilən hərəkətə görə cəzalandırmaq, həmçinin onu və ya başqa şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək, yaxud dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs kimi çıxış edən başqa bir şəxs tərəfindən, yaxud da onların təhriki və ya onlardan xəbərsiz, yaxud göz yumması ilə hər hansı xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan istənilən səbəbə görə qəsdən güclü, fiziki, yaxud mənəvi ağrı və əzab yetirən hərəkətlər deməkdir.”³

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, işgəncənin beynəlxalq cinayət kimi (Roma Statutu üzrə) tərfi işgəncənin beynəlxalq xarakterli cinayət kimi (yuxarıda qeyd edilən BMT-nin 1984-cü il Konvensiyası üzrə) tərifindən daha dardır. Azərbaycan Respublikasının CM-də bu hal nəzərə alınaraq, işgəncə cinayətinə görə məsuliyyət həm insanlıq əleyhinə cinayət kimi 113-cü maddədə (işgəncə), həm də beynəlxalq xarakterli cinayət kimi 293-cü maddədə (işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza) müəyyən olunur.

Beynəlxalq cinayət kimi işgəncəyə görə məsuliyyət iki formada (beynəlxalq və milli məhkəmələr qarşısında), beynəlxalq xarakterli cinayət kimi işgəncəyə görə məsuliyyət yalnız milli məhkəmələrin yurisdiksiyası əsasında yaranır.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin ilkin redaksiyasında beynəlxalq xarakterli cinayət kimi işgəncəyə görə cinayət məsuliyyəti 133.3-cü maddədə (əzab vermə) nəzərdə tutulmuşdu.

¹ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 31 may 1996-cı il tarixdə ratifikasiya edilib.

² Daha ətraflı bax: İbayev V.Ə. İşgəncələr qadağandır (hüquq, nəzarət mexanizmləri və təcrübə). Bakı: Elm, 2002, 322 s.

³ Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 10 December 1984, General Assembly Resolution 39/46. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention>

Bu halda qanunverici işgəncəni beynəlxalq xarakterli cinayət kimi müstəqil bir növ kimi təsbit etməmiş və şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin sisteminə (VIII Bölmə, fəsil 18, maddə 133.3) yerləşdirərək işgəncəni əzab vermənin xüsusilə tövsifedici (xüsusilə ağırlaşdırıcı) tərkibi kimi müəyyən etmişdi. Bu isə işgəncə cinayətinin mahiyyətə nə cinsi, nə növ, nə də əsas bilavasitə obyektləri ilə uyğun gəlmirdi. Elmi ədəbiyyatlarda işgəncə cinayətinin müstəqil cinayət növü kimi müəyyən edilməsi və həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərin (18-ci fəsil) əvəzinə, ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin (32-ci fəsil) sisteminə daxil olması məsələsi dəfələrlə qaldırılmışdır. Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi 23 iyun 2012-ci il tarixli Qanunla CM-nin 133.3-cü maddəsini ləğv etmiş, işgəncəyə görə məsuliyyət ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin sistemində 293-cü maddənin yeni redaksiyasında müəyyən edilmişdir.¹ Bununla əlaqədar adı da dəyişdirilərək, “işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza” kimi verilmişdir. 293-cü maddənin Qeyd hissəsində işgəncənin BMT-nin 1984-cü il tarixli Konvensiyasına uyğun tərifini verilmişdir.²

İnsanlığ əleyhinə cinayət kimi işgəncənin əsas bilavasitə obyekti qismində beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gələn azadlığı məhdudlaşdırılan insanlara qarşı humanist rəftar, əhalinin sağlamlığını təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir. Əlavə bilavasitə obyekti – tutulmuş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış zərərçəkmiş şəxslərin sağlamlığını, ləyaqətini təmin edən ictimai münasibətlər.

Cinayətin obyektiv cəhəti tutulmuş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış şəxslərə fiziki ağrılar və ya psixi iztirablar vermədə ifadə olunur.

¹ Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin Kommentariyasında (Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, hissə 1, s.387-388) CM-nin 113-cü maddəsinə şərh verərəkən CM-nə 23 iyun 2012-ci il tarixli Qanunla edilən dəyişikliklər nəzərə alınmamış, tövsif səhv olaraq 133-cü maddə ilə verilmişdir.

² Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Баку: Адильоглы, 2020, том 2, с.580-586

İnsanlığa qarşı cinayət kimi işgəncə (maddə 113) mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq adətən digər beynəlxalq cinayətlərlə birlikdə törədilir. Dövlətin və ya siyasi təşkilatın göstərişi, dəstəyi və ya razılığı ilə uzun müddət ərzində qanuni müdafiədən kənarlaşdırmaq məqsədilə həbs edilmiş, tutulmuş, yaxud oğurlanmış şəxslərə işgəncə verilmişsə, əməl CM-nin 110-cu (insanları zorakılıqla yoxa çıxarma) və 113-cü maddələrinin məcmusu ilə tövsif edilməlidir. Beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq həbs edilmiş və ya başqa cür azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə qarşı işgəncənin tətbiqi isə, müvafiq olaraq CM-nin 112-ci (beynəlxalq hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə) və 113-cü maddələri ilə tövsif edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin 105–113-cü maddələrdə təsbit olunan insanlıq əleyhinə cinayətlərin cinayət-hüquqi və beynəlxalq-hüquqi müqayisəli təhlilinin sonunda bir daha qeyd edirik ki, *əslində insanlıq əleyhinə cinayətlərin sisteminə ictimai təhlükəliliyinin xarakteri müxtəlif olan əməllər daxildir və bu əməllərə görə cinayət məsuliyyəti CM-nin Xüsusi hissəsinin müxtəlif maddələri ilə müəyyən olunur (120, 126, 136, 144, 144-1, 144-2, 145, 149, 293 və s.). Lakin bu əməllərin mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilməsi CM-nin 16-cı fəslə üzrə insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi müvafiq maddələrlə (105–113) tövsif edilir.*

Azərbaycan xalqının tarixində “qanlı yanvar” kimi qalan qətləmin cinayət-hüquqi təhlili

20 Yanvar hadisələrinə siyasi-hüquqi qiymətin verilməsində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin xüsusi xidmətləri var. Dünya miqyasında tanınan, SSRİ siyasi elitesində yeri olan və sovet dövlətinin rəhbər vəzifələrində çalışan¹ Heydər Əliyevin ailə üzvləri ilə birlikdə 1990-cı ilin 21 yanvarında Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəlməsi və oradaki

¹1969–1982-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi, 1982-ci ildən təqaüdə çıxana qədər SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifələrində işləmiş, Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmuşdur.

çıxışında Bakı qırğınının əsas səbəbini keçmiş Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrlə bağlaması onun cəsarətinin, öz xalqına dərin məhəbbətinin və bağlılığının daha bir sübutu idi.

1991-ci ilin noyabr ayında, yəni Naxçıvan Ali Məclisinin sədrini seçildəndən iki ay sonra, H.Əliyev 20 Yanvar hadisələrindən bəhs edərkən, o vaxt hələ sovet dövlətinin başçısı olan Mixail Qorbaçovu bu qanlı qırğının törədilməsində birbaşa ittiham etmiş və 20 Yanvarın Milli Matəm Günü kimi qeyd olunmasının zəruriyyətini və vacibliyini qətiyyətlə vurğulamışdır.

Azərbaycan Respublikasına ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1993-2003) 20 Yanvar faciəsi məhz Heydər Əliyevin prinsipial və ardıcıl mübarizəsindən sonra öz hüquqi-siyasi qiymətini aldı. Belə ki, Heydər Əliyevin 20 Yanvar faciəsinin dördüncü ildönümünün keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı 5 yanvar 1994-cü il tarixli Fərmanının əsasında Milli Məclis 29 mart 1994-cü ildə “1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında” Qərar qəbul etdi. 20 yanvar hadisələrinin cinayət-hüquqi və beynəlxalq-hüquqi təhlilindən əvvəl Ümummillî lider Heydər Əliyevin aşağıdakı sözlərini xatırlatmaq istərdik: “Həmin gün, yəni yanvarın 20-nə keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı hərbi, siyasi, mənəvi təcavüz edilib, onun sinəsinə süngü sancılıb, xalqımızı əzmək, tapdalamaq, onun mənliliyini təhqir etmək üçün dəhşətli cinayətlər törədilib”.¹

Ermənistanın Qarabağı işğal etmək siyasətinə dəstək vermək üçün SSRİ kimi nəhəng dövləti qurban verən M.Qorbaçov Azərbaycan xalqının oyanan milli ruhunu, vətənpərvər iradəsini, azadlıq uğrunda dinc mübarizəsini qırmaq üçün Bakı, Sumqayıt və digər bölgələrdə kütləvi qətlialmların törədilməsinə qərar verdi. 1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusunun quru qoşunları və hərbi-dəniz qüvvələrinin desant qrupları² mülki əhalini müdafiə

¹ H.Əliyevin “20 Yanvar” şəhidlərinin ailə üzvləri və əlillərinin bir qrupu ilə 19 yanvar 1994-cü il tarixli görüşündəki çıxışından. URL: <https://files.preslib.az/projects/aggression/az/c7.pdf>

² Sovet hərbi dəniz donanmasına etiraz edərək Bakı buxtasını 4 gün mühasirədə saxlamağı bacaran Azərbaycan dənizçiləri mülki əhaliyə qarşı amansız hücum

məqsədlə tələm-tələsik qurulmuş bərrikadalarda, yaşayış evlərində və şəhər küçələrində, nəqliyyatda və hətta təcili yardım maşınında məqsədli şəkildə qətlə yetirdilər. Həlak olan və ağır yaralananlar arasında¹ çoxlu sayda qoca, qadın və uşaqlar, azərbaycanlılarla yanaşı, müxtəlif millətlərin nümayəndələri (rus, yəhudi, tatar və s.), şəxsiyyətinin məlum edilməsi mümkün olmayan vətəndaşlar və ölkənin görkəmli alimləri var idi.

SSRİ daxilində dövlətin öz vətəndaşları olan mülki əhaliyə qarşı ağır hərbi texnikadan, döyüş təyinatlı odlu silahlardan, həmçinin beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş silah növlərindən istifadəsi beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş norma və prinsiplərinə, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olan ciddi pozuntular olaraq, müharibə cinayəti kimi təvsiq edilə bilər. Lakin nəzərə alsaq ki, bu hərəkətlər silahlı münaqişə zamanı baş verməyib və kombatant statusu olmayan mülki əhaliyə qarşı törədilib 1990-cı ilin yanvar hadisələri insanlıq əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Mülki əhaliyə qarşı SSRİ Müdafiə Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, Daxili İşlər Nazirliyinin hərbi hissələrinin və ehtiyatda olan erməni əsilli zabit və əsgərlərin qəsdən törədilən əməllərinin genişmiqyaslı hücumun tərkib hissəsi olmasını sübut edir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, 20 yanvar hadisələrinə yalnız “niyyət və məqsədlilik nöqtəyi-nəzərindən” soyqırım kimi hüquqi qiymət verilməsi, soyqırım cinayətinin nə beynəlxalq-hüquqi (“Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın 2-ci maddəsi), nə də ki, dövlətdaxili (CM-nin 103-cü maddəsi) tərifi ilə uyğun gəlmir.

haqqında məlumatları dərhal dünyaya çatdırmağa bilməmişdilər. Mobil telefonların, İnternet rabitəsinin olmadığı zamanda, üstəlik televiziya, radio və qəzetlərin çıxmadığı dövrdə informasiya blokadasını yarmağa “Xəzərneftdonanma” idarəsinin dənizçiləri xüsusi rabitədən istifadə edərək nail olmuşdular. Daha ətraflı bax: Gəmilərin mübarizəsi: 20 yanvarda Bakı buxtası niyə bağlanmışdı. URL: <https://azvision.az/news/317521/>

¹ O vaxtın rəsmi məlumatlarına görə 134 mülki vətəndaş öldürülmüş, 600-dən çox adam yaralanmışdı. Fikrimizcə, rəsmi məlumatlar gizlədilər bilinməyən aşkar olan qurbanların sayına əsaslanır.

20 yanvar hadisələrində törədilən və insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi səciyyələndirilən əməllər Azərbaycan Respublikası CM-nin 105 (əhalini məhv etmə), 109 (təqib), 110 (insanları zorakılıqla yoxa çıxarma), 112 (hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə) və 113 (işgəncə) maddələri üzrə tövsif edilməlidir. Beynəlxalq cinayətlərin hüquqi statusuna uyğun olaraq, bu halda 20 Yanvar hadisələri zamanı törədilmiş əməllərə görə cinayət qanununun retroaktiv gücü (2006-cı il Konstitusiyaya Qanunu), məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi (maddə 75.5), universal yurisdiksiya (maddə 12.3) və fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti (CM-nin 3-cü maddəsi) haqqında müddəalar tətbiq ediləcək.

İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin əsas fərqləndirici əlamətlərindən biri onların mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemik hücumların tərkib hissəsi olmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər beynəlxalq cinayətlər kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlər də əksər hallarda iştirakçılıqla törədilirlər. Ona görə də 20 yanvar hadisələri zamanı törədilən cinayətlərin bilavasitə iştirakçıları ilə (sovet qoşunlarının sırayı əsgərləri və zabitləri), onlara cinayətkar əmr verən hərbi komandanlığın, mülki əhaliyə qarşı cinayətkar hücum planı hazırlayan SSRİ güc strukturlarının rəhbərlərinin, bu qətləmin təşkilatçısı olmuş SSRİ siyasi rəhbərliyinin məsuliyyəti şərhətsizdir.

33 il əvvəl törədilən, obyektiv və subyektiv əlamətlərinə görə beynəlxalq cinayət kimi səciyyələndirilən 20 yanvar hadisələrinə görə məsuliyyət məsələlərini tədqiq edərkən beynəlxalq təcrübəyə də müraciət etmək vacibdir. Məsələn, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində təsbit olunmuş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı maddi cinayət hüquq normaları, Sobibor konsentrasiya düşərgəsinin (Polşa) keçmiş mühafizəçisi İ.Demyanükün məsuliyyətə cəlb edilməsinin hüquqi əsası kimi qəbul edilmişdir. Belə ki, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Sobiborda 28.060 insanın məhv edilməsinə köməkçilikdə təqsirli bilinən İvan Demyanük Almaniyaya məhkəməsi tərəfindən 2011-ci ildə 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.¹

¹ BDU-nun Hüquq fakültəsinin 20 Yanvar faciəsinin 33-cü ildönümü ilə bağlı Bəyanatından. URL: www.e-qanun.az (19.01.2023)

20 Yanvar qətliamının beynəlxalq cinayət kimi tövsifi bu əməli törətmiş şəxslərin (həm təşkilatçıların, həm də icraçıların) cəzalandırılmasını iki formada ehtiva edir: beynəlxalq məhkəmə orqanları (*ad hoc* qaydada xüsusi tribunal və ya hibrid məhkəmə) və ya milli məhkəmələr qarşısında. Fikrimizcə, ikinci variant daha realdır və Azərbaycan Respublikasının qanunverici bazası buna tam imkan verir.

§4. Soyqırım cinayəti

Soyqırım (CM-nin 103-cü maddəsi). İkinci Dünya müharibəsinin görkəmli siyasi xadimlərindən biri olan Uinston Çörçill soyqırım cinayətini “adı olmayan cinayət” (*a crime without a name*) adlandırmışdır.¹ 1944-cü ildə ilk dəfə Rafael Lemkin tərəfindən işlədilən “soyqırım” neologizmi Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində qeyd edilməsə də, məhkəmə müzakirələrində “soyqırım” sözündən istifadə olunurdu.² Beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi soyqırımın adı, tərifı və əlamətləri hüquqi cəhətdən ilk dəfə olaraq BMT-nin “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında” 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasında verilmişdir (1951-ci ildə qüvvəyə minib).³ Baxmayaraq ki, bu Konvensiyanın qəbulunda SSRİ dövləti yaxından iştirak etmiş və sonradan onu hətta ratifikasiya etmişdir,⁴ müttəfiq respublikaların heç biri, o cümlədən də Azərbaycan SSR-i bu əməli öz cinayət qanunlarında kriminallaşdırmamışdır. Yalnız 1999-cu il CM-də ilk

¹ James T. Fussell. A crime without a name: Winston Churchill, Raphael Lemkin and the World War II origins of the word “genocide”. URL: <http://www.preventgenocide.org/genocide/crimewithoutaname.htm>

² William A. Schabas. Genocide in International Law: the crimes of crimes. UK, Cambridge University Press, 2000 (1950), p.14

³ Azərbaycan Respublikası Konvensiyaya 31 may 1996-cı il tarixli Qanunla qoşulub.

⁴ SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti IX və XII maddələri üzrə dərkənarları nəzərə almaqla Soyqırım haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiyanı 18 mart 1954-cü ildə ratifikasiya etmişdir.

dəfə olaraq soyqırım cinayətinə görə 103-cü maddədə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

1993-cü il Yuqoslaviya (maddə 4) və 1994-cü il Ruanda (maddə 3) üzrə Tribunalın Nizamnamələrində, BCM-nin Roma Statutunda (maddə 6), Azərbaycan Respublikasının CM-də soyqırım cinayətinə verilən təriflər Soyqırım haqqında 1948-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində verilən anlayışa uyğundur.

Soyqırım haqqında 1948-ci il Konvensiyasında təsbit edilən prinsiplər BMT Beynəlxalq Məhkəməsi¹ tərəfindən bütün dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyan normalar kimi müəyyən edilmişdir. Soyqırım cinayətini törətməkdə təqsirli olan şəxs tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq cəzalandırılmalıdır. Belə ki, dövlətlər soyqırım cinayətini törətməkdə təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılması üçün təsirli tədbirlər görməli, onlar ya dövlətin ərazisində səlahiyyətli məhkəmələrdə, yaxud da beynəlxalq məhkəmə tərəfindən mühakimə edilməlidirlər (maddə 5). Soyqırım cinayəti törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin ekstradisiyasına gəlincə isə Konvensiyaya əsasən, belə şəxslərin təhvil verilməsinə münasibətdə soyqırım siyasi cinayət sayılmır. Soyqırım cinayətini törətmiş şəxslərə sığınacaq hüququ verilmir.²

Bütün beynəlxalq cinayətlərdə olduğu kimi, soyqırım cinayətinin cinsi obyektini sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. CM-nin 16-cı fəslində əvvəl insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasında,³ 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla isə göstərilən sıradan kənar təsbit edilən soyqırım cinayətinin növ obyektini insanlıq əleyhinə cinayətlərdə olduğu kimi, beynəlxalq hüququn “jus cogens” imperativ gücə malik əsas prinsipi olan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini təmin edən ictimai münasibətlərdir. Soyqırım cinayətinin əsas bilavasitə obyektini hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların həyat və normal fəa-

¹ The International Court of Justice URL: <http://www.icj-cij.org>

² Əliyev Z. Xocalı soyqırımının hüquqi aspektləri / “Respublika” q., 23 fevral 2023-cü il. URL: <https://respublika-news.az/news/xocali-soyqirimi-nin-huquqi-aspektleri>

³ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı. 2000, s.94

liyyətini təmin edən ictimai münasibətlər, əlavə obyekt qismində isə insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini (hər şeydən öncə, həyat, sağlamlıq, şəxsi azadlıq, cinsi azadlıq və cinsi toxunulmazlıq, uşaqların öz ailəsində böyümək və tərbiyə almaq hüquqları və s.) təşkil edən ictimai münasibətlər çıxış edir.

Soyqırım cinayətinin zərərçəkmişləri (qurbanları) ayrı-ayrı şəxslər və qrup üzvləri deyil, bütövlükdə qrupların özləridir ki, bu cinayət məhz onların bir toplum kimi məhv edilməsinə yönəlmişdir.

Soyqırım cinayətinin obyektiv cəhətinə milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam və ya qismən məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlər daxildir. Siyasi və ya sosial qrupa qarşı soyqırım cinayətinin obyektiv cəhətinə daxil olan əməllərin edilməsi nə beynəlxalq hüquqa görə, nə də Azərbaycan Respublikasının CM-nə görə soyqırım cinayəti hesab edilmir.

Cinayət hüququ üzrə bəzi dərsliklərdə soyqırımın həm beynəlxalq hüquqdakı (Soyqırım haqqında 1948-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsi, BCM-nin Roma Statutunun 6-cı maddəsi), həm də Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyindəki (maddə 103) tərifinə zidd olaraq, bu cinayətin qanundan kənar geniş şərhinə yol verilir. Məsələn, İ.B.Ağayev hesab edir ki, “milli qrupa münasibətdə soyqırım anlayışı həmçinin sosial qrupları da əhatə edir”.¹

Qeyd edək ki, bəzi dövlətlərin (Efiopiya, Sloveniya, Polşa və s.) cinayət qanunvericiliyində sosial və ya siyasi qrupun tam və ya qismən məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlər də soyqırım hesab edilir. Latviya CM-nin 357-ci maddəsində isə soyqırımın daha geniş tərfi verilmişdir: soyqırımın anlayışına “insanların sosial qrupu”, habelə “müəyyən ümumi inanclara malik insanlar qrupu” da daxil idi.²

Məlumat üçün bildirək ki, Rafael Lemkin soyqırımı səkkiz təzahürdə müəyyən edirdi: siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi, bioloji, fiziki, dini və mənəvi. Onun fikrincə, bunlardan üçü əsas idi: bioloji,

¹ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2010, s.471

² УК Латвийской Республики. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001, 313 с.

fiziki və mədəni.¹ Bildiyimiz kimi, onlardan yalnız ikisi (bioloji və fiziki) soyqırımın hüquqi anlayışına daxildir.

ABŞ-da son dövrlərdə xalqı fiziki cəhətdən məhv etməyərk, ona məxsus olan mədəniyyətin məhv edilməsi “etnossid” (*etnoscide*) cinayəti kimi tanınır.² Vaxtı ilə soyqırım cinayətində olduğu kimi, “*etnoscide*” də adsız cinayət kimi (“*a crime without a name*”) qeyd edilir və əsasən Şimali Amerikada kolonizatorlar tərəfindən yerli aborigenlərin mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinin məhv edilməsini nəzərdə tutur. Etnossid əməli müasir dövrdə bir qrup insanın mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinin məhv edilməsi kimi başa düşülür və bu halda “mədəni soyqırım” terminindən də istifadə olunur. Yuxarıda göstərilən əməl mahiyyətinə görə hər hansı bir insan qrupunun mədəni irsini məhv edilməsi deməkdir və nə beynəlxalq hüquqda, nə də ki milli cinayət qanunvericiliyində müstəqil cinayət növü kimi əks olunmayıb. Lakin bu əməl silahlı münaqişə zamanı törədildikdə müharibə cinayətinin tərkibi kimi 116.08-1, 116.08-2, 116.08-3 (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) maddələri ilə məsuliyyətə cəlb etməyə əsas yaradır.

Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında “mədəni soyqırım” dedikdə, müəyyən qrupun nümayəndəsinə qarşı onun mədəni hüquqlarını məhdudlaşdırmağa yönəlmiş hərəkətlər də başa düşülür. Fikrimizcə, “mədəni soyqırım” kimi adlanan bu hərəkətlər hal-hazırda CM-nin 109-cu (təqib) maddəsi ilə insanlıq əleyhinə cinayət kimi təsvif olunmalıdır.

Qeyd edək ki, hər iki mənada işlədilən “mədəni soyqırım” özlüyündə soyqırım cinayətinin tərkibini təşkil etmir.

Terminoloji cəhətdən soyqırıma oxşar olan ekosid (təbiəti, ətraf mühiti məhv etmə), biosid (yer üzündə bütün canlıları məhv et-

¹ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). N.Y.: St Martin's Press, 2014, 674 pp.

² Barret H. Pitner. The crime without a name: ethnocide and the erasure of culture in America. Combatting Ethnocide and the Erasure of Culture in America" (Counterpoint, 2021) : New Books in Native American Studies: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. URL: <https://www.nypl.org/events/programs/2021/10/21/the-crime-without-a-name>

mə), urbisid (şəhərləri məhv etmə) cinayətlərinin də adını çəkmək olar.¹ Lakin Azərbaycan Respublikasının CM-də (RF-nın 1996 il CM-dən fərqli olaraq) ekosid müstəqil cinayət növü kimi müəyyən edilməmişdir. Ekosidi xarakterizə edən əməllər 116.0.2-ci maddədə (CM-nin 17-ci fəslə) “ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma” müharibə cinayəti kimi təsbit edilmişdir. RF-nın 1996 il CM-nin 358-ci maddəsində isə ekosid “bitki və ya heyvan aləminin kütləvi şəkildə məhv edilməsi, atmosferin və ya su ehtiyatlarının zəhərlənməsi, habelə ekoloji fəlakətə səbəb olan digər hərəkətlərin edilməsi” kimi müəyyən edilib.²

Azərbaycan Respublikası CM-nin 103-cü maddəsində Soyqırım haqqında 1948-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsinə tam uyğun olaraq soyqırım cinayətinin obyektiv cəhəti (milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam və ya qismən məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlər) aşağıda alternativ qaydada göstərilən 5 əməllə³ yerinə yetirilə bilər:

- 1) qrup üzvlərini öldürmə;
- 2) qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma;
- 3) qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma;
- 4) qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə;
- 5) bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə.

Bu cinayət tərkibinin soyqırım kimi tövsif edilməsi üçün yuxarıda sadalanan əməllərdən hər biri ayrılıqda da törədilə bilər, amma bunlardan ən çox rast gəlinəni qrup üzvlərini öldürmədir.

Qrup üzvlərinin öldürülməsi dedikdə, heç olmasa bir insanın həyatdan məhrum edilməsi başa düşülür.

¹ Bu əməllərin milli cinayət qanunvericiliyində kiminalaşdırılması haqqında müəllifin daha ətraflı mülahizələri monoqrafiyanın II fəslinin sonunda (§6) izah olunur.

² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.А. Чекалин. М.: Юрайт-Издат, 2006, с.1209

³ Terminoloji olaraq onlar soyqırım cinayətinin üsulları və ya formaları kimi də adlana bilərlər.

Soyqırımın törədilmə üsullarından ikincisi haqqında bildirmək istərdik ki, hər hansı bir beynəlxalq-hüquqi normanı, o cümlədən də soyqırımı dair normanı milli qanunvericiliyimizə transformasiya etdikdə digər normalardakı anlayışlarla uyğunluq aparılmalıdır. Belə ki, “qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma” CM-nin 126-ci maddəsində təsbit olunan sağlamlığa ağır zərər vurmanın anlayışına uyğun dəqiqləşdirilməli idi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində sağlamlığa ağır zərər vurma anlayışı digər hallarla yanaşı, psixi pozuntunu da özündə ehtiva edir. “Əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma” anlayışı isə özlüyündə psixi pozğunluğu bildirir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi beynəlxalq-hüquqi normanı CM-nə transformasiya edərkən bu halı nəzərə almalı idi.¹

Hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş həyat şəraitini yaratma müxtəlif formalarda təzahür edə bilər: ətraf mühiti zəhərləmə, qida və tibbi ləvazimatların çatdırılmasının qarşısının alınması və s.

Qrup daxilində doğumların qarşısının alınmasına yönəlmiş hərəkətlər müxtəlif metodlarla törədilə bilər. Məsələn, kişi və qadınların, evli cütlüklərin zorakılıqla ayrılması və ya kişi və qadınların məcburi sterilizasiya edilməsi və s. Bu hərəkətlər nəticəsində bu və ya digər qruplar nəsil artırma qabiliyyətini itirir və bu, onların bir qrup kimi gələcəkdə məhvinə səbəb olur.

Bir qrupa mənsub olan uşaqların zorla başqa qrupa keçirilməsi uşağın mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi məqsədi daşıyır. Belə ki, uşaqları zorla və ya hiylə ilə öz doğma mühitindən ayıraraq başqa dini, milli, etnik və ya irqi qrupa keçirirlər, məqsəd uşaqlara onların kimliyini yadlarından çıxarmaqdır. Bu və ya digər qrupların öz uşaqlarını itirməsi isə faktiki olaraq, onların gələcəkdə məhvinə labüd edir. Bu cinayət əməlini törədənlər zamanla, yəni bir və ya iki nəsilədən sonra öz məqsədlərinə çatmış olurlar.

¹ Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Баку: Адильоглы, 2020, том 1, с.117

24 fevral 2022-ci ildə başlayan və hələ də davam edən Rusiya–Ukrayna müharibəsində on minlərlə ukraynalı uşaqların Rusiyaya məcburi köçürülməsi müharibə cinayəti kimi qiymətləndirilib.¹ 17 mart 2023-cü il tarixdə BCM-nin Məhkəməyə qədər İkinci Palatası Ukraynanın işğal olunmuş ərazilərindən uşaqların RF-na qanunsuz deportasiyasına görə Roma Statutunun 8(2)(a)(vii) və 8(2)(b)(viii) maddələri əsasında müharibə cinayətinin törədilməsində RF-nın Prezidenti Vladimir Putini və Uşaq hüquqları üzrə komissarı Mariya Lvova-Belovanı ittiham edib və onların həbs edilməsi barədə orderi üzv dövlətlərə ünvanlayıb. Fikrimizcə, bu əməl cinayətkar niyyət nəzərə alınaraq, əslində soyqırım cinayəti kimi də tövsif edilə bilər.

Soyqırım cinayəti formal tərkibli cinayətdir. Cinayətin başa çatması üçün milli, etnik, irqi və ya dini qrup üzvlərinin qismən belə fiziki məhvinə nail olunub-olunmamasından asılı olmaya-raq göstərilən hərəkətlərin edilməsi kifayət edir.

Soyqırım haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, bu cinayət avtonom xarakterə malikdir və soyqırımın istər sülh, istərsə də müharibə zamanı törədilməsi beynəlxalq cinayət sayılır.

Əməlin ağır nəticələrə səbəb olması (öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma və s.) soyqırım tərkibi ilə əhatə olunur və CM-nin başqa maddəsi ilə tövsif edilməsi tələb olunmur.

Bu cinayətin subyektivi qismində həm dövlətin ali vəzifəli şəxsləri, həm də hər hansı 16 yaşa çatmış anlaqlı, fiziki şəxs ola bilər. Soyqırım cinayətini törətmiş 14–16 yaş arası şəxslər bir qayda olaraq, şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərə görə, məsələn, qəsdən adam öldürməyə, sağlamlığa ağır zərər vurmaya görə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilir. Soyqırım cinayətini obyektiv cəhətinə görə şəxsiyyət əleyhinə edilən oxşar cinayətlərdən fərqləndirən əsas əlamət xüsusi məqsəddir (niyyətdir). Niy-

¹ Müxtəlif mənbələrdə 20 mindən 200–300 minə qədər yetkinlik yaşına çatmayan uşağın oğurlandığı iddia edilir, indiyə qədər onlardan yalnız 400 uşaq vətənləri Ukraynaya qaytarılıb.

yət, fərdin şəxsiyyəti deyil, onun müəyyən etnik, milli, irqi və ya dini qrupa mənsubiyyətinə görə qrupun “bütövlükdə və ya qismən” məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Bu zaman qrupun tamamilə məhv edilməsinə nail olunması zəruri deyil. Demək olar ki, cinayətin motivi milli, etnik, irqi və ya dini qrupa qarşı dözümsüzlük, düşmənçilik və nifrətdir ki, bunlar ideologiya dərəcəsinə qaldırılır və son nəticədə cinayətin məqsədini (niyyətini) əvvəldən müəyyən edir.

Beləliklə, soyqırımın qəsdən adam öldürmədən (genosidin homosiddən) əsas fərqi ondan ibarətdir ki, adam öldürmə zamanı fərdin yaşamaq hüququna, soyqırımda isə müəyyən qrupa mənsub olduqları üçün insanların yaşamaq hüququna qəsd edilir. Xüsusi məqsədin (niyyətin) olması soyqırımı, həmçinin insanlıq əleyhinə cinayətlərdən, məsələn, əhalini məhv etmə (maddə 105); köləlik (maddə 106); əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə (maddə 107); təqib (maddə 109), məcburi hamiləlik (maddə 108-1) və s. əməllərdən fərqləndirir.

Azərbaycan Respublikasının CM-də soyqırım xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına (maddə 15) daxildir, 103-cü maddənin sanksiyası alternativ qaydada ən ağır cəza növünü – ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutur.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə SSRİ-nin varisi olan Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının dəstəyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri erməni quldur dəstələri ilə birlikdə Xocalı şəhərinə silahlı hücum edərək milli, etnik və dini mənsubiyyətinə görə əksəriyyəti yaşlılar, qadın və uşaqlar olan 613 mülki şəxsin məhv edilməsini soyqırım kimi qiymətləndirilməsi obyektiv faktlara əsaslanır.

Xocalı hadisələrindən dərhal sonra Rusiyanın hüquq müdafiəçilərini birləşdirən “Memorial” cəmiyyətinin¹ hüquqmüdafiəçiləri öz araşdırmalarını apararaq beynəlxalq normaların (BMT-nin 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Ümumdünya insan hüquqları” Bəyannaməsi-

¹ Aleksandr Saxarov və onun ikinci həyat yoldaşı Yelena Bonner (Lüsik Alixanyan) tərəfindən təsis edilən “Memorial” cəmiyyəti heç vaxt Azərbaycana qarşı loyal olmamış və ermənipərəst siyasətilə seçilib, lakin Xocalıda rast gəldikləri acınacaqlı faktlar qarşısında təmsilçilər nisbi obyektivlik nümayiş etdirməyə məcbur olmuşdular.

nin 2, 3, 5, 9, 17-ci maddələri, 14 dekabr 1974-cü il tarixli “Fövqaladə hallarda, silahlı münaqişələr zamanı uşaqların və qadınların müdafiəsi haqqında” Bəyannaməsi və s.) kobud şəkildə pozulmasına dair mühüm sübutları, Xocalı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin qətlə yetirilməsi ilə bağlı çoxsaylı faktları əks etdirən hesabat tərtib etmişdilər.¹ Xocalıda törədilən soyqırım genişmiqyaslı hərbi əməliyyatın tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Bu baxımdan Ümummilli lider Heydər Əliyevin aşağıdakı ifadəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Soyqırım strategiyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün tərkib hissəsinə çevrilmişdir”.

Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü ilin fevral ayında Milli Məclisin iclasında Xocalı soyqırımına hüquqi-siyasi qiymət verilmiş, 26 mart 1998-ci il tarixdə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı imzalanmışdır. Qeyd etməliyə ki, Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılan “Xocalıya ədalət!” (*Justice for Khojaly*) beynəlxalq təbliğat-təşviqat kampaniyası tərəfindən Xocalı qətliamının Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayəti kimi tanınmasına nail olunmuşdur. Hal-hazırda (25 fevral 2023-cü il tarixə olan vəziyyətdə) bəzi ölkələrin qanunverici orqanları Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı qərarlar qəbul ediblər. Bunlar: Meksika, Pakistan, Kolumbiya, Çexiya, Rumıniya, Sudan, Honduras, Bosniya və Herseqovina, Sloveniya, Peru, İordaniya, Cıbuti, Şotlandiya, Panama, Qvatemala, Latviyadır. Xocalı soyqırımı ABŞ-nin 24 ştatı, Şotlandiya (Böyük Britaniyanın tərkibində) tərəfindən də tanınıb.

Respublika Baş Prokurorluğunun məlumatına əsasən, Xocalı soyqırımı üzrə “cinayət təqibi zamanı 7500-ə yaxın prosesual hərəkətlər aparılmış, 1800-dən çoxu şahid və 2700-dən çoxu zərərçək-

¹ Вах: Доклад правозащитного центра «Мемориал» о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями. URL: <https://justiceforkhojaly.org/az/international-reports/report/doklad>; <https://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Hojaly>

miş qisminə olmaqla, 4500 nəfərdən çox şəxs dindirilmiş, 800-dən artıq müxtəlif növ ekspertiza keçirilmiş, digər istintaq hərəkətləri icra olunmuşdur. İstintaqla, o cümlədən iş üzrə həyata keçirilmiş müvafiq ekspertizaların ilkin hesablamalarına əsasən, müəyyən edilmişdir ki, Xocalının işğalı ilə əlaqədar Azərbaycan dövlətinə və vətəndaşlarına 170 milyon 250 min ABŞ dollarından artıq məbləğdə ziyan vurulmuşdur”.¹

Soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə (CM-nin 104-cü maddəsi). Soyqırım haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiyaya (maddə 3) görə soyqırım törətməyə cəhd, soyqırım cinayətinə birbaşa və açıq təhrik, bu cinayətdə iştirakçılıq cinayət sayılaraq cəzalandırılmalıdır. Bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq, o cümlədən RF-nın CM-dən, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 104-cü maddəsində soyqırımı təhrik etmə müstəqil cinayət növü kimi təsbit edilir.

Soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə cinayətinin obyektivi, subyektiv cəhəti və subyektiv soyqırım cinayətinin (maddə 103) tərkibi ilə tamamilə üst-üstə düşür. Tərkiblər arasında əsas fərq obyektiv cəhəti xarakterizə edən hərəkətlər üzrə müəyyən olunur, bu da soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə cinayətinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin soyqırım cinayətinə nüsbətdə aşağı olmasında ifadə olunur. Soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə cinayəti qanunverici tərəfindən ağır cinayət (maddə 15) kimi təsnif edilmişdir.

CM-nin 104-cü maddəsinin dispozisiyası növünə görə göndəricidir. Belə ki, bu cinayət obyektiv cəhətdən CM-nin 103-cü maddəsində sadalanan hər hansı bir əməlin törədilməsinə bilavasitə və açıq təhrik etmədə ifadə olunur, yəni başqa şəxsləri soyqırım cinayətini törətməyə sövq etməyə yönəlmiş aktiv hərəkətlərlə səciyyələnilir. Bu aktiv hərəkətlərin özü müxtəlif ola bilər: inandırma, ələ alma, hiylə, hədə-qorxu gəlmə, aldatma və s.

Eyni zamanda, bu cinayətin obyektiv cəhətinin, yəni soyqırımın törədilməsinə təhrik etmənin mütləq iki məcburi əlaməti olmalıdır:

1) təhrik birbaşa olmalıdır, yəni təqsirkar şəxs şəxsən və müstəqil olaraq başqa şəxsi soyqırım törətməyə təhrik etməlidir;

¹ Bax: URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2242>

2) təhrik açıq olmalıdır, yəni konkretləşdirilmiş və aydın şəhildə. Bu o deməkdir ki, konkret olaraq məhz milli, etnik, irqi və ya dini əlamətlərinə görə bir qrupu bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə başqa şəxsləri soyqırım təşkil edən əməlləri törətməyə təhrik etməlidir. Həmçinin bu konkretləşdirilmiş təhrik aydın ifadə olunmalıdır, təhrik edilən şəxslər hansı cinayətin törədilməsinə təhrik olunduqlarını başa düşməlidirlər.

Formal tərkibli bu cinayət başqa şəxsin soyqırım cinayətini törətməyə təhrik edildiyi andan başa çatmış sayılır. Təhrik olunan şəxsin soyqırım cinayətini törətməsi və ya törətməməsi əməlin 104-cü maddə ilə tövsifinə təsir etmir.

§5. Müharibə cinayətləri

Müttəfiq dövlətlər İkinci Dünya müharibəsinin hələ ilkin mərhələsində (1942-ci ildə) əsas müharibə cinayətkarlarının törətdikləri əməllərə görə mühakimə etmək qərarına gəldiklərini elan etdikdən sonra, konkret fiziki şəxslərin müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət məsələləri o vaxtki beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətində idi.

Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin müstəqil kateqoriyası kimi ilk dəfə Nürnberq Tribunalının Nizamnamə-sinin 6-cı maddəsində “müharibə qanunlarının və ya adətlərinin pozulması” adı altında qeyd olunmuşdur. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərin də dairəsi ilk dəfə müəyyən olunan 6-cı maddədə aşağıdakı əməllər müharibə cinayətlərinə aid edilmişdir: işğal edilmiş ərazilərdə mülki əhalini öldürmə, işgəncə vermə, köləlik və ya diqər məqsədlərlə girov götürmə; hərbi əsirləri və ya dənizdəki insanları öldürmə və ya işgəncə vermə; girovları öldürmə; ictimai və ya şəxsi əmlakı qarət etmə; hərbi zərurət olmadıqda şəhər və kəndləri əsassız dağıtma və viran etmə və s. bu kimi əməllər.¹

Qeyd etməliyik ki, silahlı münaqişə zamanı tərəflərin müharibə aparılmasının metod və vasitələrinin məhdudlaşdırılması prinsipi hələ qədim zamanlardan formalaşmağa başlamışdır.

¹ Кальсховен Ф. Ограничения методов и средств войны. М.: МККК, 1994, с.22

Müasir transmilli cinayət hüququnda müharibə cinayətlərinə silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının və müharibə qaydalarının və adətlərinin pozulması daxildir. Beləliklə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların sistemi iki qrup üzrə formalaşır:

1) silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq-hüquqi normalar;

2) silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan, döyüş aparılmasının müəyyən üsul və metodlarının tətbiqini qadağan edən və ya məhdudlaşdıran normalar.

Bu normaların təsbit olunduğu beynəlxalq aktları nəzərə alaraq müharibə cinayətlərinin mənbələrini də iki qrup üzrə fərqləndirmək olar: müvafiq olaraq “Cenevrə hüququ” və “Haaqa hüququ”.

Müasir beynəlxalq hüquqda “Cenevrə hüququ”na müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarını və onların 1977-ci və 2005-ci il tarixli (3) Əlavə Protokollarını aid edirlər. Cenevrə hüququ silahlı münaqişədə artıq iştirak etməyən hərbcilərin və döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən şəxslərin, yəni mülki əhalinin müdafiəsinə tənzimləyir. Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə edilmiş protokollar silahlı münaqişələr zamanı yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış hərbcilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, hərbi əsirlərə baş çəkmək, mülki əhaliyə köməklik göstərmək və ümumilikdə, humanitar hüquq ilə mühafizə edilən şəxslərə qarşı müvafiq rəftarı təmin etmək hüququnu müəyyən edir. Demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri (190-dan çox) Cenevrə Konvensiyalarına tərəfdar çıxır.¹

“Haaqa hüququ” dedikdə isə, silahlı münaqişə zamanı döyüş aparılmasının qadağan edilmiş üsul və vasitələrini müəyyən edən 1989–1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyalarının, habelə “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının² normaları başa düşülür. Onlar

¹ Azərbaycan Respublikası Cenevrə Konvensiyalarına 1993-cü ildə qoşulmuşdur.

² Konvensiya silahlı münaqişələr zamanı hər bir dövlətin öz ərazisində və düşmən tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dəyərlərin qorunması, arxitektura, incəsənət,

silahlı münaqişə zamanı döyüşən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir və döyüşdə istifadə olunan vasitələri və üsulları məhdudlaşdırır və ya qadağan edir.

Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 12 avqust 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarında qeyd edilən “beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları” (*grave breaches*) müharibə cinayətləri sistemində ən ağır əməllərdir. Bunu da vurğulamalıyıq ki, BCM-nin yaradılması müharibə cinayətlərinin dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə böyük töhfə vermişdir. Belə ki, BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsində müvafiq konvension normalar müasir zamana görə inkişaf etdirilmiş və müharibə cinayətlərinin dairəsinə yeni əməllər əlavə edilmişdir.

Müharibə cinayətlərinin beynəlxalq cinayətlərin bir kateqoriyası kimi fərqləndirilməsinin hüquqi əsası ondan ibarətdir ki, onların törədilməsi nəticəsində beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş silahlı münaqişələrin aparılmasının qanun və adətləri və silahlı münaqişələrdə insan hüquqları ciddi pozulur. Bununla da müharibə cinayətləri təkcə sülhə (Yer kürəsində bütün millətlərin və dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına) deyil, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edirlər.

Transmilli cinayət hüququnda “müharibə cinayətləri” termininin formalaşması müəyyən zaman almışdır. İlk olaraq beynəlxalq sənədlərdə bu kateqoriyadan olan cinayətlərin tərkibinə hansı əməllərin daxil olmasından asılı olaraq bu əməlləri müxtəlif cür adlandırdılar. Belə ki, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində – “müharibə qaydalarının və adətlərinin pozulması” kimi, Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Nizamnaməsində isə iki cür – “1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları” (2-ci maddə) və “müharibə qaydaları və adətlərinin pozuntusu” (3-cü maddə) kimi terminlərdən istifadə edilmişdir. Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsində isə oradakı silahlı münaqişənin yalnız dövlətdaxili milli-dini zəmində törədilməsini və qeyri-beynəlxalq xarakterli olmağını nəzərə alaraq

tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni sərvətin müdafiə edilməsini iştirakçı dövlətlərin qarşısında vəzifə kimi qoyur.

“Cenevrə Konvensiyalarının 3-cü (hər dörd Konvensiya üçün ümumi olan) maddəsində və II Əlavə Protokolda göstərilən ciddi pozuntular” terminindən istifadə olunmuşdur.¹

“Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi”nin Layihəsində (1996) və BCM-nin Roma Statutunda (1998) silahlı münaqişə zamanı törədilən əməllər ümumi olaraq “müharibə cinayətləri” (*war crimes*) kimi ifadə olunmuşdur. Yuxarıda göstərilən hər iki beynəlxalq aktda müharibə cinayətləri kateqoriyasına daxil edilən əməllərin ən dolğun dairəsi müəyyən edilmişdir.

BCM-nin Roma Statutunun qəbulu ilə “müharibə cinayətləri” termini (maddə 8) transmilli cinayət hüququnda artıq “oturulmuş” hesab edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-i qəbul edilərkən məhz bu termindən 17-ci fəslin adlandırılmasında və Ümumi hissənin müvafiq normalarında (mad.12.3, 75.5, 80.4 və s.) istifadə edilib.

Fikrimizcə, BCM-nin müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət məsələsində aşağıdakılar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Belə ki, BCM-nin Roma Statutunun 124-cü maddəsinə (müvəqqəti müddəa) görə iştirakçı dövlət bəyan edə bilər ki, onun üçün bu Statutun qüvvəyə minməsindən sonra 7 il müddətində 8-ci maddədə göstərilən müharibə cinayətlərinə münasibətdə, əgər müvafiq cinayətin bu dövlətin vətəndaşı tərəfindən və ya onun ərazisində törədildiyi güman edilirsə, BCM-nin yurisdiksiyası tanınmır. Bu bəyanat dövlət tərəfindən istədiyi vaxt geri götürülə bilər. Roma Statutunun 124-cü maddəsinə göstərilən müddəanın daxil edilməsinin əsas tərəfdarları Fransa və İtaliya dövlətləri idi.

BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsinin tədqiqi bütün müharibə cinayətlərinin silahlı münaqişənin xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölündüyünü göstərir:

1) beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətləri (bənd 2 “a”, “b”);

2) qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətləri (bənd 2 “d”, “e”).

¹ Блищенко И., Дорца Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М.: МНИМП, 1999, с.748-749, 762

Birinci qrupa daxil olan əməllərin siyahısı daha genişdir. Bura 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları daxildir və onlar 8-ci maddənin 2-ci “a” bəndində siyahı üzrə sadalanır. Bundan başqa, bu qrupa beynəlxalq hüquq çərçivəsində təsbit edilmiş, beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən qanun və adətlərin digər ciddi pozuntularının siyahısı 8-ci maddənin 2-ci “b” bəndində verilir.

İkinci qrupa daxil edilən müharibə cinayətlərinin konkret siyahısı hər dörd Cenevrə Konvensiyaları üçün eyni olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması, o cümlədən, silahı yerə qoymuş hərbi qulluqçular və xəstələr, yaralanmış, həbsdə olmuş, yaxud hər hansı digər səbəbdən sıradan çıxmış şəxslərə qarşı törədilmiş BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsinin 2-ci “c” bəndində verilir. Bu əməllər qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədildiyinə görə nizamsızlıq, ayrı-ayrı və təsadüfi zorakılıq aktları və digər analogi xarakterli daxili qaydaların pozulması və gərginliklərin yaranması hallarına tətbiq edilmir (2-ci “d” bəndi). Bundan başqa bu qrupa beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən edilmiş, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə tətbiq olunan qayda və adətlərin digər kobud pozuntuları daxildir (2-ci “e” bəndində konkret sadalanırlar).

Qeyd etməliyə ki, BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsində göstərilən müharibə cinayətlərinin ümumi siyahısı beynəlxalq humanitar hüquq üzrə ciddi pozuntular kimi təsbit edilən əməllərin siyahısından daha kiçikdir. Maraqlıdır ki, Cenevrə Konvensiyalarında və Əlavə Protokollarında qeyd edilən əksər pozuntular “ciddi pozuntular” kateqoriyasına aid edilmir, lakin buna baxmayaraq, onlardan bəziləri BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsində müharibə cinayəti kimi təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, Roma Statutu müharibə cinayətləri siyahısına müharibə qanunlarının və adətlərinin 26 sayda ciddi pozuntusunu daxil edir ki, dövlətlər bunların əksəriyyətini hələ İkinci Dünya müharibəsi dövründə cinayət əməli hesab etmişdir.¹

¹ Кибальник А.Г., Соломошенко И.Г. Преступления против мира и безопасности человечества. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004, с.199

31 may–11 iyun 2010-cu il tarixlərində Kampalada (Uqanda Respublikasının paytaxtı) BCM-nin Roma Statutuna dair Birinci İcmal Konfransda Statutun 8-ci maddəsinin 2-ci “e” bəndinə aşağıdakı məzmununda əlavələr edilmişdir:

“XIII) zəhərdən və ya zəhərli silahdan istifadə;

XIV) boğucu, zəhərli və ya digər qazların və bütün oxşar mayelərin, materialların və ya cihazların istifadəsi;

XY) insan bədənində asanlıqla fırlanan və ya yastılanan güllələrdən, məsələn, sərt örtüyü özəyini tam örtməyən və ya kəsikləri olan güllələrin istifadəsi”.¹

Eyni zamanda qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, bir sıra alimlərin “müharibə cinayətlərinin ağırlığını nəzərə alaraq beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etmək üçün onları insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif etmək lazımdır”² fikri ilə razı deyilik və bu fikri yanlış hesab edirik. Belə ki, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin müstəqil kateqoriyalarıdır və onların cinsi obyektü ümumi olduğu kimi (sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən beynəlxalq münasibətlər), həmçinin hər birinin fərqli özünəməxsus növ obyektü də var.

Roma Statutu qəbul edilərkən ən mübahisəli məsələlərdən biri kimi Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il tarixli II Əlavə Protokoluna aid bəzi müddəaların (daxili silahlı münaqişələrlə bağlı), ikincisi isə, qadağan olunmuş silahların siyahısına nüvə silahının daxil edilib-edilməməsi olmuşdur. Nəticədə, Roma Statutunun 8.1-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, “Məhkəmə müharibə cinayətlərinə münasibətdə, xüsusən onlar plan, yaxud siyasət çərçivəsində törədildikdə və ya bu cür cinayətlərin genişmiqyaslı törədilməsi zamanı yurisdiksiyaya malikdir”. A.Kayumovanın fikrincə, bu kimi yanaş-

¹ BCM-nin Roma Statutunun şərhinə dair Birinci Konfransa Əlavə (Kampala, 31 may-11 iyun, 2010-cu il). URL: <http://www.icc-cpi.int>

² Шабас У. Международный уголовный суд: исторический шанс в деле борьбы с безнаказанностью // Московский журнал международного права. 1999, №4, с.20; Сафаров Н.А. Проблемы обеспечения совместимости Римского Статута Международного Уголовного Суда и национальных правовых систем. Баку: Юрид.литература, 2002, с.60

ma gələcəkdə tək hallarda törədilən əməllərin BCM-nin yurisdiksiyasından kənar qalmasına şərait yaradacaq.¹

Yuxarıda qeyd edilən bu bənd Azərbaycan Respublikası CM-nin 114-cü maddəsinin Qeyd hissəsinin 1-ci bəndində bir qədər fərqli redaksiyada verilmişdir: “Bu fəsildə nəzərdə tutulmuş istər beynəlxalq, istərsə də daxili silahlı münaqişə zamanı hərbi əməliyyatların planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması ilə əlaqədar olaraq törədilmiş əməllər müharibə cinayətləri hesab olunur”.

Qeyd edək ki, müharibə cinayətlərinin təsnifatı məsələsi transmilli cinayət hüququnda ən çox qarışıqlıq yaradan məsələlərdən biridir. Belə ki, bəzi alimlər müharibə cinayətlərini iki qrupda fərqləndirir: həm beynəlxalq cinayətlərin müstəqil kateqoriyası kimi, həm də beynəlxalq xarakterli müharibə cinayətləri kimi. V.G.Panov hesab edir ki, beynəlxalq xarakterli müharibə cinayətlərinə “ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən tamah və ya digər şəxsi motivlərlə törədilən təsadüfi cinayətləri (soyğunçuluq, adam öldürmə, hərbi əməliyyatlar zamanı əhaliyə qarşı zorakılıq və s.) aid edilməlidir. Yəni müəllif bu cinayətlərin törədilməsini dövlətin apardığı siyasətlə bağlamayaraq, onları “icraçının ekstsəsi” kimi xarakterizə edir.²

Fikrimizcə, müharibə cinayətlərinin belə bir təsnifatını uğurlu hesab etmək olmaz. Hər bir halda, müharibə cinayətlərinin təsnifat məsələsinə baxarkən, beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatına dair ümumi konsepsiyadan çıxış etmək lazımdır: beynəlxalq deliktlər; beynəlxalq xarakterli cinayətlər (beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində iki və ya daha çox dövlətin maraqlarına qəsd edən cinayətlər); beynəlxalq cinayətlər (sülh və bəçəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlər). Bunlardan yalnız sonuncu kateqoriya, yəni, beynəlxalq cinayətlər BCM-nin yurisdiksiyasına aiddir.

¹ Каюмова А.Р. Военные преступления в Римском статуте Международного уголовного суда // Российский ежегодник международного права. 2003, Спецвыпуск, с.65

² Панов В.П. Международное уголовное право. Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 1997, с.149

Beləliklə, müharibə cinayətləri təcavüz, soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi beynəlxalq cinayətlər sayılırlar (Roma Statutunun 5-ci maddəsində “bütün beynəlxalq birliyin narahatlığına səbəb olan ən ciddi cinayətlər” anlayışında). Ona görə də hesab edirik ki, “beynəlxalq xarakterli müharibə cinayətləri” ifadəsinin işlədilməsi düzgün deyildir. Bu cür əməlləri, bir qayda olaraq, silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi ifadə etmək, mənaca daha dəqiqdir. Eyni zamanda, silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər və müharibə cinayətləri həm maddi, həm də prosessual cəhətdən fərqlənilirlər.

Belə ki, bu fərqlərə aiddir: silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər bütövlükdə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd etməirlər, onlara qarşı cinayət qanununun geriyə qüvvəsi yoxdur, onlara münasibətdə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə tətbiq olunur (cinayət-hüquqi, maddi fərqlər); onlar BCM-nin yurisdiksiyasına daxil deyillər (cinayət-prosessual fərq). Qeyd edək ki, ümumi adət normasına görə, silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti təkcə bu cinayətləri törətmiş şəxslərin mənsub olduqları dövlətin qanunları ilə deyil, həm də düşmən dövlətin (əsir düşmə halında) qanunları əsasında yaranır.¹¹

Bunu da vurğulamalıyıq ki, əksər ölkələrin cinayət qanunvericiliyində silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər sisteminə daxil edilir. Yeri gəlmişkən, milli qanunvericiliyimizdə analoji mövqə, əvvəlki, 1960-cı il Azərbaycan SSR-nin CM-də əks olunmuşdu: hərbi soyğunçuluğa (maddə 261), Qızıl Xaç və Qızıl Aypara nişanlarını qanunsuz olaraq taxma və bunlardan sui-istifadəyə (maddə 264) görə cinayət məsuliyyəti Xüsusi hissənin “Hərbi cinayətlər” adlanan son 11-ci fəslində müəyyən edilmişdir.²

¹ Панов В.П. Международное уголовное право. Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 1997, с.152

² Cinayət Qanunları Külliyyatı. 1920-2000 / Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, s.807, 808

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ tarixində “müharibə cinayətləri” termini ilk dəfə olaraq yalnız 1999-cu il CM-nin VII (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) Bölməsinin tərkib hissəsi olan 17-ci fəslin adında və Ümumi hissənin bəzi maddələrində (12.3, 75.5, 80.4 və s.) istifadə edilmişdir.

Təəssüf ki, bəzi Azərbaycan siyasətçiləri və jurnalistləri beynəlxalq cinayət kimi təsnif olunan müharibə cinayətlərini “hərbi cinayətlər” adlandırırlar. Halbuki, azərbaycan dilində hərbi cinayətlər məhz hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər mənasında işlədilə bilər. Fikirləşirəm ki, bu anlaşılmazlıq rus dilindən səhv tərcümə nəticəsində baş verir. Belə ki, rus dilində müharibə cinayətləri “*военные преступления*”, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər isə ədəbiyyatda “*воинские преступления*” kimi adlandırılır. Fonetik mənada rus dilində terminlər oxşar səsləndiyinə görə, Azərbaycan dilində səhv tərcüməyə səbəb olur. Biz tərcümədə rus dilinin (*военные преступления*) əvəzinə ingiliscədən (*war crimes*) istifadə etsək, azərbaycan dilinə tərcümədə (müharibə cinayətləri) səhvə yol vermərik.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin 17-ci fəslini təhlil edərək deməliyə ki, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət məsələlərinə dair mülahizələrdə professor Nizami Səfərovun haqlı saydığımız mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Belə ki, N.A.Səfərov qeyd edir ki, “CM-nin bu fəslinə heç bir ciddi düzəliş tələb olunmur, çünki bu cinayətlərin tərkibi nəinki ümumilikdə Roma Statutundakı siyahı ilə üst-üstə düşür, hətta ondan bir qədər də genişdir.”¹

Azərbaycan Respublikası CM-nin 17-ci fəslinə aşağıdakı cinayət əməlləri daxildir: muzdluluq (maddə 114); müharibə qanunlarının və adətlərinin pozulması (maddə 115); silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması (maddə 116); silahlı münaqişə zamanı hərəkətsizlik və ya cinayətkar əmr vermə (maddə 117); hərbi soyğunçuluq (maddə 118); müdafiə nişanlardan sui-istifadə (maddə 119). Bu cinayətlərin sırasında yalnız

¹ Сафаров Н.А. Проблемы обеспечения совместимости Римского Статута Международного Уголовного Суда и национальных правовых систем. Баку: Юридическая литература, 2002, с.56

115, 116, 117 və 119.2-ci maddələrdə təsbit edilmiş əməllər BCM-nin yurisdiksiyasına daxildir, yəni transmilli cinayət hüququ üzrə yalnız onlar beynəlxalq cinayətlərin statusuna malikdilər.

CM-nin 17-ci fəslində təsbit olunan müharibə cinayətlərinin sırasında ictimai təhlükəliliyin xarakteri və dərəcəsi baxımından ən ağır əməllər: müharibə qanunlarına və adətlərinə zidd olaraq əsirləri, beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxsləri qəsdən öldürmə (maddə 115.4), silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (maddə 116), silahlı münaqişə zamanı cinayətkar əmr vermə (maddə 117.2) cinayətləridir. Göstərilən normaların sanksiyaları alternativ qaydada ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqini nəzərdə tutur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası CM-nin “Müharibə cinayətləri” adlı 17-ci fəslə özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, transmilli cinayət hüququ üzrə CM-nin 17-ci fəslindəki əməllərin bir hissəsi beynəlxalq cinayətlər, digər hissəsi isə beynəlxalq xarakterli cinayətlər olmağına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi 17-ci fəsildə təsbit edilən bütün əməlləri “müharibə cinayətləri” kimi təsbit edir. Bütün bu cinayətlər üçün birləşdirici hal kimi, onların hamısının (həm beynəlxalq cinayətlərin, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətlərin), ayrı-ayrı hüquqi statuslara malik olsalar belə, məhz beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tanınmasıdır. Digər birləşdirici hal, onların hamısının növ obyektini kimi silahlı münaqişə zamanı müharibə qaydalarına və adətlərinə riayət edilməsi ilə bağlı ictimai münasibətlər çıxış edir. Belə olan halda, CM-nin 17-ci fəslinin adı birgə növ obyektinə görə “Müharibə qaydaları və adətləri əleyhinə cinayətlər” kimi təsbit edilə bilərdi. Belə adlandırılma beynəlxalq cinayət statusuna malik olan müharibə cinayətlərinin və silahlı münaqişə ilə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlərin məsuliyyətinin diferensiasiyası üçün də əhəmiyyətli olardı. Belə ki, cinayət qanunvericiliyinin indiki redaksiyasında beynəlxalq cinayətlərin statusu bütün 17-ci fəsildə təsbit olunan cinayətlərə şamil olunur, çünki Ümumi hissənin müvafiq normalarında (mad.12.3, 75.5, 80.4), həmçinin, 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanununda işlədilən

“müharibə cinayətləri” termini eyni adda olan 17-ci fəslin bütün əməllərinə tətbiq olunur. Bu da onunla nəticələnir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi transmilli cinayət hüququ ilə müqayisədə müharibə cinayətlərinin dairəsini xeyli genişləndirir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də müharibə cinayətlərinin statusu verildiyindən, bu cinayətləri törətmiş fiziki şəxslərin məsuliyyət məsələləri xeyli ağırlaşdırılır: beynəlxalq cinayətlərin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən transmilli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsipləri¹ beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də tətbiq edilir.

Hər (4) Cenevrə Konvensiyasının müvafiq 50, 51, 130 və 147-ci maddələrində, onların I Əlavə Protokolunun 11, 85-ci maddələrində, BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsində və Azərbaycan Respublikası CM-nin 17-ci fəslində göstərilən əməlləri müqayisəli təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi 1949-cu il (4) Cenevrə Konvensiyaları üzrə beynəlxalq öhdəliklərini yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Belə ki, CM-nin 17-ci fəslində (114–119-cu maddələr) təsbit olunan cinayətlər BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsindəki müharibə cinayətlərinin siyahısından hətta daha genişdir. Cenevrə Konvensiyalarına və onların Əlavə Protokollarına əsasən cinayət kimi tanınan əməllər BCM-nin Roma Statutunda təsbit olunmasa da, ondan fərqli olaraq bizim cinayət qanunvericiliyimizə daxil edilmişdir. Məsələn, ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma (maddə 116.0.2), muzdluluq (maddə 114), hərbi soyğunçuluq (maddə 118) və s.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq (daxili) silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş cinayət əməllərinin fərqləndirilməsini aradan qaldırmaq-la, müharibə cinayətlərinin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Bunu CM-nin 114-cü maddəsinin Qeyd hissəsinin 1-ci bəndindən görmək olar: “Bu fəsildə nəzərdə tutulmuş istər beynəlxalq, istərsə də daxili

¹ Daha ətraflı monoqrafiyanın I fəslində (§3).

silahlı münaqişə zamanı hərbi əməliyyatların planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması ilə əlaqədar olaraq törədilmiş əməllər müharibə cinayətləri hesab olunur”. Bu hala nümunə kimi göstərə bilərik ki, məsələn, hərbi əməliyyatların aparılması üsulu kimi mülki əhali arasında yaranmış aclıqdan istifadə (CM-nin 116.0.4-cü maddəsi) Roma Statutuna görə yalnız beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı müharibə cinayəti sayılır, Azərbaycan Respublikasının CM-i isə bu əməlin daxili silahlı münaqişə zamanı törədilməsini də müharibə cinayəti hesab edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının CM-də müharibə cinayətlərinin sistemi daha genişdir. Bu cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların dispozisiyaları blanket quruluşludur. Transmilli cinayət hüququnda müharibə cinayətləri kimi təsnif edilən kifayət qədər çox sayda konkret əməllər vardır ki, onların da qırxdan çoxu “qadağan edilmiş müharibə üsullarından və metodlarından istifadə”yə aiddir. Azərbaycan Respublikası CM-nin 17-ci fəslində bu cinayətlər 115–117 və 119.2-ci maddələr üzrə qruplaşdırılmışdır.

Bunu da qeyd etməliyik ki, nə RF-nın, nə Ukraynanın CM-də müharibə cinayətləri müstəqil fəsil daxilində sistemləşdirilməmişdir. Məsələn, Ukrayna CM-nin Xüsusi hissəsinin¹ “Sülhə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə və beynəlxalq hüquq qaydası əleyhinə cinayət əməlləri” adlanan sonuncu 20-ci Bölməsində müharibə qanun və qaydalarına qəsd edən əməllərə görə məsuliyyət 438-ci (müharibə qanunlarını və adətlərini pozma), 439-cu (kütləvi qırğın silahlarından istifadə), 440-cı (kütləvi qırğın silahlarının hazırlanması, istehsalı, əldə edilməsi, saxlanması, satışı, daşınması), 445-ci (Qızıl Xaç, Qızıl Aypara, Qızıl Kristal² rəmzlərindən qanunsuz istifadə) və 447-ci (muzdluluq) maddələrində nəzərdə tutulub. Burada müharibə

¹ Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-dən və RF-nın 1996-cı il CM-dən fərqli olaraq, 2001-ci il Ukrayna CM-i həm Ümumi, həm də Xüsusi hissələr üzrə yalnız iki səviyyədə strukturlaşdırılıb: bölmələr və maddələr üzrə.

² Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatının üç emblemindən biridir və dini baxımdan “neytral” olduğuna görə bəzi dövlətlər tərəfindən (məsələn, İsrail) məhz “Qızıl Kristal” emblemi istifadə edilir.

cinayətləri nəinki xüsusi olaraq ayrıca sistemləşdirilməyib, onların nömrələnməsindən də aydın görüldüyü kimi, heç Bölmə üzrə sıralanmasında ardıcılığa riayət edilməyib. Qeyd etməliyik ki, baxmayaraq ki, Ukraynada BCM-nin Roma Statutuna tərəfdar çıxmaq haqqında uzun vaxtdır qızğın diskussiyalar aparılır, bu haqda qəti qərara hələ gəlinməyib.¹ Bununla belə, Ukrayna BCM-nə öz ərazisində 24 fevral 2022-ci ildən sonra törədilən beynəlxalq cinayətləri araşdırmaq hüququ verib.

Ukrayna və RF-nin qanunverici mövqelərindən fərqli olaraq Moldova Respublikasının 2002-ci il CM-nin² Xüsusi hissəsi məhz “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər, müharibə cinayətləri” adlanan 1-ci fəsilə açılır. Digər fərqlilik müharibə qanun və qaydalarına qəsd edən əməllərin növlərində və sayındadır. Onlara daxildir: şəxslərə münasibətdə müharibə cinayətləri (maddə 137), mülkiyyət hüququ və digər hüquqlara qarşı müharibə cinayətləri (maddə 137-1), qadağan olunmuş müharibə vasitələrindən istifadə (maddə 137-2), qadağan olunmuş müharibə metodlarından istifadə (maddə 137-3), beynəlxalq humanitar hüququn fərqləndirici emblemlərindən qeyri-qanuni istifadə (maddə 137-4), bilə-bilə qanunsuz əmr vermə və onu icra etmə, lazımi nəzarəti tam və ya qismən yerinə yetirməmə (maddə 138), kütləvi qırğın silahlarının istifadəsi, hazırlanması, istehsalı, başqa üsullarla əldə edilməsi, emalı, sahib olması, yığılması və ya saxlanması, ötürülməsi, birbaşa və ya dolaylı saxlanması, daşınması (maddə 140-1), muzdluluq (maddə 141).³ Maddələrin nömrələnməsindən görüldüyü kimi, 8 maddədən 5-i Moldova CM-i qüvvəyə minəndən sonra əlavə olunub. Çox güman ki, bu da ondan irəli gəlib ki, Moldova Roma Statutunu ratifi-

¹ 20 yanvar 2020-ci ildə BCM-nin Roma Statutunu imzalasa da, hələ də onu ratifikasiya etməyib.

² Moldova CM-i yalnız iki səviyyədə strukturlaşdırılıb: fəsillər və maddələr üzrə, Ümumi hissədən sonra Xüsusi hissəyə daxil olan fəsillərin nömrələnməsi yenidən 1-dən başlayır.

³ УК Республики Молдова (обновленный). Кишинэу: Фармес Лух, 2022, с.55-62

kasiya edən və 2011-ci ilin yanvarın 1-dən BCM-nin yurisdiksiyasını tanıyan 114-cü dövlət olub.

RF-nın CM-nin Xüsusi hissəsinin son XII Bölməsi (Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər) eyni adlı cəmi bir – 34-cü fəsildən ibarətdir. CM-nin ilkin redaksiyasında müharibə qanun və qaydalarına qəsd edən əməllərə görə məsuliyyət cəmi üç maddədə – 355-ci (kütləvi qırğın silahlarının hazırlanması, istehsalı, toplanması, əldə edilməsi və ya satılması), 356-cı (qadağan edilmiş müharibə üsullarından və metodlarından istifadə) və 359-cu (muzdluluq) maddələrdə nəzərdə tutulub. 24 sentyabr 2022-ci il tarixli Federal Qanunla RF-nın CM-nə 356.1-ci¹ (hərbi soyğunçuluq) maddə əlavə olunub.

Qeyd etməliyə ki, bəzi rus alimlərinin RF-nın CM-nin 356-cı maddəsinin təhlili ilə bağlı fikirləri kifayət qədər mübahisəli görünür. Belə ki, A.Kibalnik və İ.Solomonenkonun fikrincə, həyat və sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, şəxsi və cinsi toxunulmazlıq və digər insan hüquqlarını qoruyan ictimai münasibətlər şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin əsas bilavasitə obyektini kimi, qadağan edilmiş müharibə üsullarından və metodlarından istifadə cinayətinin (RF-nın CM-nin 356-cı maddəsi) isə əlavə bilavasitə obyektləri qismində çıxış edirlər. Bu fikirdən sonra müəlliflər hesab edirlər ki, CM-nin 356-cı maddəsinin sanksiyasındakı cəzanın həcmi daha yüksək olduğuna görə, əməl həmçinin, məcmu qaydasında şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin müvafiq tərkibi üzrə (ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmədən başqa) tövsiyə edilməməlidir. Biz bu fikirlə razı deyilik və hesab edirik ki, A.Kibalnik və İ.Solomonenkonun iddialarının əksinə olaraq, RF-nın CM-nə görə müharibə üsullarından və metodlarından istifadə cinayətinin tərkibində həyat və sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, şəxsi və cinsi toxunulmazlıq və digər insan hüquqları əlavə obyekt qismində yox, müəyyən hallarda fakültativ obyekt qismində çıxış edə bilirlər.

¹ RF-nın CM-də qəbul edilən hüquqi texnikaya görə yeni əlavə olunmuş maddələr əvvəlki maddənin nömrəsindən sonra nöqtə qoyulduqdan sonra sadə rəqəmlə nömrələnir.

Müəlliflərin cinayət tərkibi doktrinasında müəyyən qədər çaşqınlıqlarını onların əsasən beynəlxalq hüquq sahəsində tədqiqat aparmaları ilə izah etmək olar. Amma beynəlxalq hüquqşünasların beynəlxalq hüquqda fərqli məzmun kəsb edən “bəşəriyyətin təhlükəsizliyi” və “insanlıq” anlayışlarını sinonim olaraq qəbul etməsi tamamilə qəbul edilməzdir! A.Kibalnik və İ.Solomonenkonun bu iki anlayışı qarışdırması kitabın məzmunundan və mündəricatından aydın görünür. Məsələn, II fəslin 1-ci bəndinin adı “Bəşəriyyətin (insanlığın) təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlərin tarixi haqqında” kimi adlandırılmasında “insanlıq” sözünün mötərizədə “bəşəriyyət” sözündən sonra verilməsi onların düşüncəsinə görə bu anlayışların eyniləşdirilməsini sübut edir.¹

Bundan əlavə, adı çəkilən monoqrafiyanın əsas çatışmazlığı onun həddindən artıq siyasiləşdirilməsi və müəlliflərin bəzi hallarda qərəzli mövqeləridir. Belə ki, A.Kibalnik və İ.Solomonenkonun “soyqırım” termini “türklərin ermənilərə qarşı törətdiyi 1915-ci il hadisələri ilə bağlı meydana çıxıb” fikrinin absurdluğunu qeyd etməmək olmaz.² Məlumdur ki, soyqırım termini ilk dəfə 1944-cü ildə Polşa əsilli yəhudi Rəfael Lemkinin ABŞ-də nəşr etdiyi “İşğal edilmiş Avropanın faşist idarəçiliyi” kitabında işlədilmişdir.³ Bundan başqa, A.Kibalnik və İ.Solomonenko müzdluluq cinayətinin tərkibini təhlil edərkən gətirdikləri ifadə də olduqca ikrah doğurucu və qərəzlidir: “Bir çox azərbaycanlı gənclər və digər İslam dövlətlərinin nümayəndələri rus qoşunları ilə “müqəddəs müharibə” aparmağı xoşbəxtlik kimi qəbul edirlər”.⁴ Təəssüflər olsun ki, elmi deyil, mürtəce millətçi və “sarı nəşrlərdə” çap olunmağa layiq olan belə “elmi əsər” nüfuzlu bir nəşriyyatda çap olunub. Tarixi faktların kitabın rəyçilərindən birinin (R.E.Ohyanın) milliyyətçiliyi naminə

¹ Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г. Преступления против мира и безопасности человечества. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004, с.7

² Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г., həmin kitabda, s.77

³ Raphael Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). New York: St Martin's Press, 1991 (1944), 712 p.

⁴ Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г., həmin kitabda, s.250

açıq-aydın təhrif edilməsi A.Kibalnik və İ.Solomonenkonun həmmüəllifli olduqları monoqrafiyanın elmi dəyərini qat-qat azaldır.

Azərbaycan Respublikası CM-nin təhlili göstərir ki, qanunvericimiz RF-dan fərqli mövqe tutaraq 17-ci fəslin müvafiq maddələrində konkret qrupa daxil olan şəxslərin həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və digər insan hüquqlarını müdafiə edən ictimai münasibətləri müharibə cinayətlərinin əlavə bilavasitə obyektləri qismində müəyyən edir. Məsələn, məhbusların və beynəlxalq humanitar hüquqla qorunan digər şəxslərin qəsdən öldürülməsi xüsusi olaraq ayrıca tərkibdə, yəni 115.4-cü maddə üzrə məsuliyyət nəzərdə tutur və RF-nin CM-dən fərqli olaraq, cinayətlərin məcmusunu təşkil etmir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi CM-nin 115-ci (müharibə qanunlarını və adətlərini pozma) maddəsində əlavə obyektlərin (zərərçəkmişlərin həyatı və sağlamlığı) olmasından asılı olaraq, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasını nəzərdə tutur. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 116-cı (silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) maddəsini təhlil etdikdə, qanunverici 21 bənddə müxtəlif çoxsaylı əməllərdə ifadə olunan müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyətini fərqləndirmir. CM-nin 116-cı maddəsinin alternativ quruluşda olan sanksiyasının ən aşağı həddi – 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını, ən yuxarı həddi isə – ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutur. Bu da onu sübut edir ki, 116-cı maddədəki müxtəlif əməllərə görə məsuliyyəti müəyyən edərək qanunverici cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası prinsipinin əvəzinə üstünlüyü cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə verir.

Yuxarıdakı fikrimiz onunla sübut olunur ki, CM-nin 116-cı maddəsinin obyektiv cəhətinə silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozan müxtəlif hərəkətlər və ya hərəkətsizliklər daxildir. Onların arasında nəinki Cenevrə Konvensiyalarında və Əlavə Protokollarında ciddi pozuntular kimi təsnif edilən və BCM-nin Roma Statutununun 8-ci maddəsinin siyahısına müharibə cinayətləri kimi daxil edilmiş əməllər, həm də ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi nisbətən aşağı olan əməllər də vardır. Mə-

sələn, hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin vətənə qaytarılmasını əsas-sız olaraq gecikdirmə (maddə 116.0.15).¹

İndi isə transmilli cinayət hüququ üzrə müharibə cinayətləri sayılan və Azərbaycan Respublikası CM-nin 17-ci fəslində məsuliyyət müəyyən edilən əməllərin cinayət-hüquqi təhlilini verək.

Müharibə qanunlarını və adətlərini pozma (maddə 115).

Bu əməlin CM-nin Xüsusi hissəsinə salınması yenilikdir. CM-nin 115-ci maddəsinin adlandırılmasında əksini tapan bu əməlin adı ilə bağlı aşağıdakıları müəyyən etmək olar.

Qədim dövrlərdən bəri müharibələrdə iştirak edən tərəflər dö-yüş əməliyyatları apararkən müəyyən qaydalara əməl etməyə öz aralarında razılığa gəlirdilər. Sonradan bu qaydalar, ümumiyyətlə, müharibə qanunları və adətləri kimi tanınmağa başlamışdır. Onlar-dan bəzilərinin normativ-hüquqi əsasları beynəlxalq konvensiyalar-da və beynəlxalq məhkəmə orqanlarının nizamnamələrində müəy-yənləşdi. Müasir dövrdə isə müharibə qanunlarının və adətlərinin ən ciddi pozuntuları müharibə cinayəti statusu alaraq müxtəlif beynəl-xalq aktlarda təsbit edilmişdir.

Cinayətin əsas bilavasitə obyektini müharibə qanunlarına və adətlərinə əməl olunması sahəsində ictimai münasibətlər təşkil edir. 115.1-ci maddədə əlavə bilavasitə obyekt qismində zərərşəkmış şəxslərin (əsirlər və beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxslər, həmçinin düşmən dövlətin vətəndaşları) həyat, sağ-lamlıq, azadlıq və s. hüquqları çıxış edir.

CM-nin 115-ci maddəsində dörd cinayət tərkibinə görə məsu-liyyət müəyyən edilmişdir. 115.1, 115.2 və 115.4-cü maddələr əsas tərkiblər, 115.3-cü maddə isə 115.1 və 115.2-ci maddələrdəki əməl-lərin tövsifedici tərkibidir. Bununla belə, hüquqi texnika baxımın-dan 115-ci maddənin qurulmasını çətin ki, uğurlu hesab etmək olar.

CM-nin 115.1-ci maddəsində hər dörd tərkib üzrə zərərçək-mişlərin ümumi dairəsi qeyd edilir:

¹ Вах: Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за между-народные преступления и преступления международного характера в уго-ловном праве Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 2013, с.111-112.

- 1) əsirlər;
- 2) beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxslər;
- 3) düşmən dövlətinin vətəndaşları.

Normanın dispozisiyasında “əsir” sözü əslində “hərbi əsir”¹ anlamında işlənir və onun da anlayışı “Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasının 4-cü maddəsində verilmişdir. Bu Konvensiyadan başqa, hərbi əsirlərlə rəftar rejimini müəyyən edən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər sırasına “Quru əməliyyatlarının qanunları haqqında” IV Haaqa Konvensiyası və 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il I və II Əlavə Protokolları da aid edilir.

Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında Cenevrə Konvensiyasının 4-cü maddəsində hərbi əsirlərin aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirilir:

1) münaqişədə olan tərəfin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyəti, həmçinin həmin silahlı qüvvələrin tərkibinə daxil olan özünü müdafiə və könüllü dəstələrin şəxsi heyəti;

2) aşağıdakı şərtlərə cavab verdikdə, fəaliyyət göstərdiyi öz ərazisi və ondan kənardakı ərazi işğal olunsa belə, həmin ərazilərdə yerləşən münaqişə tərəfinə məxsus olan mütəşəkkil müqavimət hərəkətlərinin şəxsi heyəti də daxil olmaqla, digər özünümüdafiə və könüllü dəstələrin şəxsi heyəti:

a) tabeliyindəki şəxslərə görə məsul olan rəhbərləri olduqda,

b) uzaqdan aydın görünən və müəyyən fərqləndirici nişanları olduqda,

c) silahı açıq gəzdirdikdə,

d) öz hərəkətlərində müharibənin qanun və adətlərinə əməl etdikdə;

3) özünü əsir saxlayan dövlət tərəfindən tanınmayan hökumətin və ya hakimiyyətin tabeliyində hesab edən nizami silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti;

¹ Qeyd etməliyə ki, “əsir” və “hərbi əsir” anlayışları əslində fərqlənirlər. Birinci anlayışı düşmənin hakimiyyəti altına düşən və azadlığı məhdudlaşdırılan qeyri-hərbçi şəxslərə münasibətdə işlədirlər. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının CM-nin 115-ci maddəsində “əsir” əvəzinə “hərbi əsir” anlayışının işlənilməsi daha dəqiq olardı.

4) silahlı qüvvələrin ardınca gedən, lakin bilavasitə onların tərkibinə daxil olunmayan şəxslər, məsələn, hərbi təyyarənin komanda heyətinə daxil olan mülki şəxslər, hərbi müxbirlər və s.;

5) kapitanlar, losmanlar və yunqalar da daxil olmaqla, münəcişədə olan tərəflərin ticarət donanması gəmilərinin və mülki aviasiyalarının komanda heyətlərinin üzvləri (beynəlxalq hüquq normaları ilə daha çox imtiyazlı rejimdən istifadə etməyən);

6) düşmən yaxınlaşdığı zaman kortəbii şəkildə silaha sarılan, açıq silah gəzdirən və müharibə adət və qanunlarına riayət edən işğal edilməmiş ərazidə yaşayan əhali və s.

Beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxslərə isə tibbi-sanitar və din xadimlərin personları, BMT-nin Sülhməramlı əməliyyatlarının iştirakçıları və humanitar yardım göstərən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri daxildir. Onların dairəsi “Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 14 dekabr 1973-cü il tarixli Konvensiyada, “BMT-nin şəxsi heyətinin və onunla əlaqədar şəxsi heyətin təhlükəsizliyi haqqında” 9 dekabr 1994-cü il tarixli Konvensiyada göstərilir.

Qeyd etməliyə ki, ümumiyyətlə mülki əhali silahlı qüvvələrin tərkibinə daxil edilmir və hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etmir.

Düşmən dövlət kimi silahlı münəcişədə əks tərəfdə iştirak edən dövlət tanınır.

CM-nin 115.1-ci maddəsində təsbit olunan tərkibin obyektiv cəhəti aşağıdakı alternativ hərəkətlərdə ifadə olunur:

1) hərbi əsirləri və beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxsləri əsir götürmüş tərəfin silahlı qüvvələrində xidmət etməyə məcbur etmə;

2) düşmən dövlətin vətəndaşlarını öz ölkələrinə qarşı yönəlmiş hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə məcbur etmə.

“Məcbur etmə” anlayışı dedikdə, yuxarıda qeyd edilən şəxslərin iradələrinə zidd olaraq zor tətbiq etməklə, yaxud zor tətbiqi hədəsi ilə onların CM-nin 115.1-ci maddəsində qeyd edilən müvafiq hərəkətlərin edilməsinə cəlb edilməsi başa düşülür. “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” Cenevrə Konvensiyasına

görə işğalçı dövlət mülki əhalini özünün silahlı və yardımçı qüvvələrində xidmət etməyə məcbur edə bilməz (maddə 51).

Obyektiv cəhətdən bu cinayətlər formal tərkiblidir.

CM-nin 115.2-ci maddəsinin obyektiv cəhəti 115.1-ci maddədə göstərilən şəxslərə münasibətdə aşağıdakı alternativ hərəkətləri ehtiva edir:

- 1) işgəncə vermə,
- 2) qəddar və ya qeyri-insani rəftar etmə,
- 3) onların üzərində tibbi, bioloji və başqa tədqiqatlar aparma, o cümlədən daxili orqanları köçürmə üçün çıxarma,
- 4) qoşunlarını və ya obyektləri hərbi əməliyyatlardan qorumaq məqsədilə onlardan sipər kimi istifadə etmə,
- 5) onları girov kimi saxlama,
- 6) mülki əhalini məcburi işlərə cəlb etmə,
- 7) mülki əhalini digər məqsədlər üçün qanuni yerləşdiyi yerlərdən məcburi köçürmə.

Vurğulamalıyıq ki, bu şəxslərə qarşı törədilən əməllərin bir qismi (işgəncə, qəddar və ya qeyri-insani rəftar etmə, onların girov kimi saxlanması və s.) Azərbaycan Respublikasının CM-də müstəqil cinayət növləri kimi təsbit olunur. Məsələn, işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza (maddə 293), insan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu və transplantasiyası (maddə 137), əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə (maddə 107), məcburi əmək (maddə 144-2), adamları girov götürmə (maddə 215) və s. Lakin bu əməllərin silahlı münaqişə zamanı 115.1-ci maddədə göstərilən zərərçəkmişlərə qarşı törədilməsi cinayətlərin məcmusunu yaratmır və yalnız müharibə cinayəti kimi tövsif edilir.

Obyektiv cəhətdən CM-nin 115.2-ci maddəsinin tərkibi formal xarakter daşıyır. Belə ki, sadalanan hərəkətlərdən hər hansı birinin törədildiyi andan cinayət başa çatmış hesab olunur.

115.1 və 115.2-ci maddələrin subyektivi ümumidir, yəni 16 yaşına çatmış, hər hansı anlaqlı fiziki şəxsdir. Subyektiv cəhətdən bu əməllər yalnız birbaşa qəsdlə törədilə bilər.

CM-nin 115.3-cü maddəsi üzrə məsuliyyət 115.1 və 115.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər zərərçəkmişlərin ölümünə və ya sağlamlığına ağır zərər vurulmasına səbəb olduqda yaranır. Bu tövsifedici tərkibdir. Obyektiv cəhətdən bu tərkib maddidir və törədilən əməl zərərçəkmişin öldüyü və ya sağlamlığına ağır zərər vurulduğu andan başa çatmış hesab edilir.

Tövsifedici tərkibin (maddə 115.3) subyektiv cəhətinin müəyyənləşdirilməsində 115.4-cü maddədəki tərkibin subyektiv cəhətini nəzərə almaq lazımdır. Hesab edirik ki, 115.3-cü maddədəki tərkibin subyektiv cəhəti zərərçəkmişin ölümünə münasibətdə yalnız dolayı qəsdlə, zərərçəkmişin sağlamlığına ağır zərər vurulmasına münasibətdə isə həm dolayı, həm də birbaşa qəsdlə xarakterizə edilməlidir.

CM-nin 115.4-ü maddəsi əsas tərkibdir, obyektiv cəhəti 115.1-ci maddədə qeyd edilən şəxsləri qəsdən öldürmə kimi müəyyən edilir. Subyektiv cəhəti birbaşa qəsdlə (115.3-cü maddədəki əməli fərqləndirmək üçün) xarakterizə olunur. Belə ki, təqsirkar CM-nin 115.1 və ya 115.2-ci maddələrində göstərilən hərəkətlər nəticəsində zərərçəkmişlərin ölümünü istəməmiş, lakin buna şüurlu surətdə yol vermişsə, bu halda məsuliyyət 115.3-cü maddə ilə yaranır. Təqsirkar həmin şəxsləri öldürmək niyyətində (birbaşa qəsdlə) olduqda isə məsuliyyət 115.4-cü maddə ilə yaranır.

Beləliklə, 115-ci maddənin quruluşu bir qədər qüsurludur, çünki cinayətlərin əlamətləri, xüsusən də tövsifedici tərkibdə (maddə 115.3) cinayətin subyektiv cəhətini səciyyələndirən əlamətlər aydın müəyyən edilməmişdir. Bu da bu əməlin tövsifində 115.4-cü maddə ilə rəqabətə səbəb olur. Maddələrin hər ikisi (115.3 və 115.4) maddi quruluşda olduğuna görə və zərərçəkmişlərin qəsdən ölümü hər iki tərkibin zəruri əlaməti olduğundan, onlar arasında əsas fərq subyektiv cəhətin fərqləndirici əlamətləri üzrə (qəsdin birbaşa və ya dolayı olmasına görə) aparıla bilər.

Fikrimizcə, 115.3-cü maddədə təqsirin ikili forması hüquqi cəhətdən təsbit edilməli idi, yəni 115.3-cü maddənin dispozisiyasında xüsusi olaraq 115.1 və 115.2-ci maddələrdə göstərilən hərəkətlərlə bağlı baş vermiş ölüm və sağlamlığa ağır zərər vurmanın ehtiyatsızlıqdan törədilməsi qeyd olunmalı idi. Cinayət hüquq nəzəriyyəsi

yəsinə görə təqsirin ikili (qarışıq) forması ilə törədilən əməl, ümumiyyətlə qəsdən törədilmiş hesab olunur (təqsirin forması törədilən hərəkətlərə münasibətdə müəyyən edilir).¹ Bu halda 115.1-ci maddədə müəyyən edilən şəxslərin qəsdən öldürmə cinayətinin (maddə 115.4) subyektiv cəhəti xüsusi məqsədi olmayan maddi tərkiblər² üçün xarakterik olan həm birbaşa, həm də dolaylı qəsdlə xarakterizə olunacaq.

Silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (maddə 116). Qeyd edilən maddənin iyirmi bir bəndində (onlardan üçü – 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3 və maddənin Qeyd hissəsi 2012-ci il tarixli Qanunla əlavə olunub) ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə görə müxtəlif əməllər sadalanır və onlardan bəziləri transmilli cinayət hüququ üzrə beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir (məsələn, 116.0.15-ci maddədə müəyyən edilən hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin vətənə qaytarılmasını əsassız olaraq gecikdirmə). Bundan əlavə, bu bəndlərdə sadalanan əməllərin bir çoxu (zorlama, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, soyğunçuluq, əmlakın məhv edilməsi və s.) şəxsiyyət, mülkiyyət əleyhinə olan müstəqil cinayət əməlləridir. Eyni əməllər mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq törədildikdə isə, insanlıq əleyhinə cinayət kimi təsvif olunurlar (məsələn, cinsi zorakılıq kimi). Bu əməllər o halda CM-nin 116-cı maddəsi üzrə müharibə cinayəti hesab olunur ki, onlar silahlı münaqişələr zamanı hərbi əməliyyatlarda iştirak edən şəxslər tərəfindən törədilsin. Məsələn, CM-nin 116.0.2-ci maddəsində silahlı münaqişə zamanı ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurmağa görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Əgər bu

¹ Бах: Сəмəндəров F.Y. Цинayət һуқуқу. Үмуми һиссə. Дəрслик. Баки: Һуқуқ Үауи Еви, 2018, s.222-224; Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография. Баку: Eсoprint, 2017, с.459-467.

² Maddi tərkibli əməl qanunda qeyd edilən xüsusi məqsədlə törədildikdə, onun subyektiv cəhəti yalnız birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur. Məsələn, tamah məqsədi ilə və ya sifarişlə qəsdən adam öldürmə (maddə 120.2.5), oğurluq (maddə 177), soyğunçuluq (maddə 180) və s.

əməl sülh zamanı törədilsə, o ekoloji cinayət kimi tövsif olunacaqdır (CM-nin 28-ci fəslə üzrə). Daha əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, RF-nın CM-də və bir sıra digər dövlətlərin cinayət qanunlarında bu əməl “ekosid” adlanır və müstəqil cinayət növü kimi məsuliyyətə səbəb olur.¹

Azərbaycan Respublikası CM-nin 116-cı maddəsində cinayətin əsas bilavasitə obyektini beynəlxalq humanitar hüquq normalarının müdafiəsi sahəsində ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyektini isə zərərçəkən şəxslərin həyatını, sağlamlığını, azadlığını, cinsi toxunulmazlığını, mülkiyyətini qoruyan ictimai münasibətlər təşkil edir.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını, yəni 1949-cu il (4) Cenevrə Konvensiyalarının və 1977-ci il Əlavə Protokollarının, BMT-nin “Həddindən artıq zərərli və ya ayırı-seçkilikdən kənar təsirlərə malik sayıla bilən bəzi adi silahların istifadəsinin qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması haqqında” 1980-ci il tarixli Konvensiyanın və s. normalarını pozan əməllərdən (hərəkət və ya hərəkətsizlikdən) ibarətdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu əməllər 116-cı maddənin 21 bəndində sadalanır.

Bir daha qeyd etməliyik ki, BCM-nin 8-ci maddəsindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ beynəlxalq silahlı münaqişələr və qeyri-beynəlxalq (daxili) silahlı münaqişələr zamanı törədilən əməllərin dairəsini eyniləşdirir. Bu CM-nin 114-cü maddəsinin Qeyd hissəsinin 1-ci bəndindəki “istər beynəlxalq, istərsə də daxili silahlı münaqişə zamanı hərbi əməliyyatların planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması ilə əlaqədar olaraq törədilmiş əməllər müharibə cinayətləri hesab olunur” qeyd olunan mülahizədən irəli gəlir.

Beynəlxalq silahlı münaqişə iki və daha çox dövlətin arasında baş verən silahlı hərbi münaqişədir.

Daxili (qeyri-beynəlxalq) silahlı münaqişə bir dövlətin ərazisində bu dövlətin silahlı qüvvələri ilə dövlətin daxilindən olan müx-

¹ Bu haqda bu fəslin növbəti hissəsində (§6) daha ətraflı bəhs olunur.

təlif qanunsuz silahlı dəstələr (müxalifət, separatist, mütəşəkkil kriminalitet) arasında baş verən silahlı hərbi münaqişədir.

Silahlı münaqişə zamanı hərəkətsizlik etmə və ya cinayətkar əmr vermə (maddə 117). Silahlı münaqişələrdə iştirak edən şəxslər müharibə qanunlarına və adətlərinə, habelə beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etməyə borcludurlar. Əks halda, onlar CM-nin 115-ci və ya 116-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Rəislər və digər müvafiq vəzifəli şəxslər təbelyində olan kombatantların silahlı münaqişə zamanı müharibə qanunlarına və adətlərinə, habelə beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etmələrinə nəzarət etməyə borcludular.

Rəis – hərbi hissəyə, bölməyə, birləşməyə, korpusa və s. komandanlıq etmək səlahiyyəti həvalə edilmiş şəxsdir.

Vəzifəli şəxs dedikdə isə, həm hərbi, həm də mülki vəzifəli şəxslər başa düşülür. Vəzifəli şəxs vəzifəsinə görə müəyyən səlahiyyətlərə malik olan şəxsdir. Azərbaycan cinayət hüququnda vəzifəli şəxsin anlayışı CM-nin 308-ci maddəsinin Qeyd hissəsində, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 19 iyul 2013-cü il tarixli Qərarının¹ şərhinə əsasən alınaraq verilir.

Təbelyində olanlar dedikdə isə, qanunla, digər normativ aktla və ya əmrlə səlahiyyət (hüquq və vəzifə) verilmiş şəxslər (rəisin, vəzifəli şəxsin və s.) tərəfindən verilmiş tapşırıqları yerinə yetirmək vəzifə borcu olan şəxslər başa düşülür.

CM-nin 117-ci maddəsində müharibə cinayətlərinin iki müstəqil əməlinə görə məsuliyyət müəyyən edilib (117.1 və 117.2). Hər ikisi əsas tərkibdir.

Bu cinayətlərin ümumi bilavasitə obyektə silahlı münaqişə zamanı müharibə qanunlarını və adətlərini, habelə beynəlxalq humanitar hüquq normalarını təmin edən ictimai münasibətlərdir.

CM-nin 117.1-ci maddəsi ilə təbelyində olan şəxslər tərəfindən müharibə cinayətlərinin törədilməsinin qarşısını almaq üçün öz imkanlarından qəsdən istifadə etməyən rəislər və ya vəzifəli şəxslər məsuliyyət daşıyırlar.

¹ URL: <https://e-qanun.az/framework/26312>

Obyektiv cəhətə daxil olan “istifadə etməmə” hərəkətsizlik ilə xarakterizə olunur, yəni cinayətin subyektivi tabeliyində olanlar tərəfindən 115–116-cı maddələrdə nəzərdə tutulmuş cinayətlərin (müharibə cinayətlərinin) törədilməsini qəsdən “görmür” və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirləri qəsdən yerinə yetirmir, yəni bu əməllərin törədilməsinin qarşısını almağa səlahiyyəti və imkanı olduğu halda, həmin imkanları reallaşdırmır. Rəisin və ya vəzifəli şəxsin müharibə cinayətlərinin törədilməsinin qarşısını almaq üçün real imkanlarının olub-olmaması məsələsi hər bir konkret halda məhkəmə tərəfindən fərdi qaydada həll edilir.

117.1-ci maddə üzrə (həmçinin 117.2-ci maddə ilə də) cinayətin subyektivi xüsusiyyəti: ümumi əlamətlərlə yanaşı (16 yaşına çatmış, anlaqlı fiziki şəxs) o, silahlı münaqişə zamanı əmr və sərəncam vermək səlahiyyətinə malik olan rəis və ya digər vəzifəli şəxs olmalıdır. Subyektiv cəhətdən həm birbaşa, həm də dolayı qəsdlə törədilə bilər.

CM-nin 117.2-ci maddəsi üzrə əsas tərkibin obyektiv cəhəti mürəkkəbdir və aşağıdakı alternativ aktiv hərəkətlərdən ibarətdir:

1) döyüş bölgələrində heç kimin sağ buraxılmayacağını bəyan etmə;

2) tabeliyində olanlara heç kəsi döyüş bölgələrindən sağ buraxmamaq barədə bilə-bilə cinayətkar əmr və ya sərəncam vermə;

3) tabeliyində olan şəxslərə CM-nin 115–116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin edilməsinə yönəldilən bilə-bilə cinayətkar əmr və ya sərəncam vermə.

CM-nin 117.2-ci maddəsinin obyektiv cəhətinə daxil olan hər üç əməl hələ XX əsrin əvvəlindən beynəlxalq hüquqda qadağan olunub. Belə ki, 18 oktyabr 1907-ci il tarixli İV Haaqa Konvensiyasında (maddə 23, bənd “q”), sonra isə Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolunda (maddə 40) heç kəsin sağ buraxılmayacağını bəyan etmə (mülki şəxslərə və ya hərbi döyüşün əks tərəfdəki iştirakçılara münasibətdə) və ya bu barədə əmr vermə, bununla düşməyə hədə-qorxu gəlmə və ya bu əsasda hərbi əməliyyatlar aparma qadağan olunub.

Bəyan etmə müxtəlif üsullarla edilə bilər. Hərb təcrübəsində ən geniş yayılmış üsullar vərəqələrin yayılması və səs gücləndiricidən elan etmə olub.

Tabeliyində olanlara heç kəsi döyüş bölgələrindən sağ buraxmamaq barədə və ya CM-nin 115–116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin edilməsinə yönəldilən bilə-bilə cinayətkar əmr və ya sərəncam yazılı və ya şifahi verilə bilər. Cinayətkar əmr və ya sərəncam döyüşdən əvvəl, döyüş getdiyi zaman, o cümlədən mühasirə vəziyyəti yarandığı zaman verilə bilər. Belə bir əmrin və ya sərəncamın təkcə təslim olmağa hazır olan şəxslərə deyil, yaralılara da qarşı verilməsi xüsusi amansızlıqdan xəbər verir.

117.2-ci maddə üzrə cinayətin subyektiv cəhəti təqsirin yalnız birbaşa qəsd formasında ifadə olunur. Bu təqsirkar tərəfindən etdiyi əməlin “bilə-bilə cinayət” olduğunu bildiyindən irəli gəlir.

CM-nin 40.3-cü maddəsinə (əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi) görə tabeçilikdə olan şəxsin silahlı münaqişə zamanı rəisin qanunsuz əmrini və ya sərəncamı yerinə yetirməməsi cinayət məsuliyyəti yaratmır.

Müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə (maddə 119). CM-nin 119-cu maddəsində iki müstəqil əmələ görə məsuliyyət müəyyən edilir (119.1 və 119.2). Hər ikisi əsas tərkibdir, onlardan 119.1-ci maddədə beynəlxalq xarakterli cinayətin,¹ 119.2-ci maddədə isə beynəlxalq cinayətin tərkibləri müəyyən edilir.

Müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə cinayətinin bilavasitə obyektini müdafiə olunan nişanlardan beynəlxalq hüquq ilə müəyyən edilmiş istifadə qaydalarını təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, obyektiv cəhətinin quruluşuna görə bu əməl müharibə cinayətləri sırasında az sayda olan maddi tərkibdən biridir. Şəxsin həyat və sağlamlığını təmin edən ictimai münasibətlər 119.2-ci maddə üzrə əməlin əlavə bilavasitə obyekt qismində çıxış edirlər.

Hər iki müstəqil əməlin predmetini müdafiə olunan nişanlar təşkil edir. Müdafiə olunan nişanlar aşağıdakı normativ aktlarda müəyyən edilirlər: Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Xaç və

¹ 1960-cı il Azərbaycan Respublikasının CM-də bu əmələ görə məsuliyyət 264-cü maddədə hərbi cinayətlərin (indiki terminologiya ilə – hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin) sistemində müəyyən edilirdi.

Qırmızı Aypara emblemlərindən istifadə və onların müdafiəsi haqqında” 8 may 2001-ci il tarixli Qanun (maddə 3), 1949-cu il tarixli I Cenevrə Konvensiya (maddə 53), Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolu (maddə 38).

119.1-ci maddənin predmetini yalnız Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qırmızı Ayparaya məxsus müdafiə olunan nişanlar (emblemlər, fərqləndirici siqnallar və onların oxşarları) təşkil edirsə, 119.2-ci maddənin predmetinə əlavə olaraq ağ bayraq, BMT-yə məxsus bayraq, nişan və geyimlər daxil edilir.

Ağ bayraqdan, BMT-nin bayraq, nişan və ya geyimlərindən, o cümlədən 1949-cü il tarixli Cenevrə Konvensiyaları ilə müdafiə olunan fərqləndirici nişanlardan sui-istifadə etmə, bu əməllər zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya onun sağlamlığına ağır zərər vurulduqda CM-nin 119.2-ci maddəsi üzrə məsuliyyətə səbəb olur.

Bu əməl həmçinin, BCM-nin Roma Statutunda müharibə cinayətlərinin dairəsini müəyyən edən 8-ci maddənin “b” bəndinin “vii” yarım bəndinə daxil edilmişdir. Lakin bu əməlin beynəlxalq hüquqi anlayışı Azərbaycan Respublikası CM-nin 119.2-ci maddəsinin dispozisiyasında verilən anlayışdan bir qədər daha genişdir. Belə ki, Roma Statutuna görə BMT-nin bayraq, nişan və ya geyimlərindən sui-istifadə etmə ilə yanaşı, həmçinin düşmən tərəfin bayraq, nişan və ya geyimlərindən sui-istifadə müharibə cinayəti kimi tövsif edilir.

Həm milli qanunvericiliyimizdə, həmçinin Roma Statutunda bu cinayət obyektiv cəhətinin quruluşuna görə maddi tərkiblidir. Müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya onun sağlamlığına ağır zərər vurulmasına səbəb olduğu andan bitmiş sayılır.

Hüquqi doktrində CM-nin 119-cu maddəsinin cinayət-hüquqi təhlili ilə bağlı fikirlər birmənalı deyildir. Məsələn, bəzi müəlliflər CM-nin 119.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməli tövsifedici tərkib hesab edirlər.¹ Onların mövqeyinə görə, 119.1 və 119.2-ci

¹ Azərbaycan Respublikası CM-nin Kommentariyası / F.Y.Səməndərovum ümumi red. ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, hissə 1, s.407

maddələrlə fərq yalnız tərkiblərin obyektiv cəhətlərinin konstruksiyası ilə izah olunur: müvafiq hərəkətlər şəxsin ölümünə və sağlamlığına ağır zərər vurulmasına səbəb olduqda CM-nin 119.2-ci maddəsi ilə (maddi tərkib), bu nəticələr olmadıqda isə, CM-nin 119.1-ci maddəsi ilə (formal tərkib) əməl tövsif edilməlidir.

Bu fikirlə razı deyilik. Ən əsası hər iki əməl transmilli cinayət hüququnda hüquqi statuslarına görə fərqlənirlər: biri beynəlxalq xarakterli cinayətdir (maddə 119.1), digəri isə beynəlxalq cinayətdir (maddə 119.2). Bundan başqa tərkiblər bilavasitə obyektə (119.2-ci maddə iki obyektlidir), cinayətin predmetinə (119.2-ci maddədə “müdafiə olunan nişanlar”ın dairəsi daha genişdir), obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlərə (119.1-ci maddədə “istifadə etmə”, 119.2-ci maddədə “sui-istifadə etmə”) və konstruksiyasına görə (119.1-ci maddə – formal, 119.2-ci maddə – maddi tərkibdir), subyektiv xarakterizə edən xüsusi əlamətlərə (119.1-ci maddədə subyektiv müdafiə olunan müvafiq nişanlardan istifadə etmək hüququ olmayan şəxsdir), subyektiv cəhətinə (119.1-ci maddədə “Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara hərəkətinin prinsipləri ilə bir araya sığmayan məqsədlər” tərkibin zəruri əlamətidir; 119.2-ci maddə üzrə əməl həm birbaşa, həm də dolaylı qəsdlə törədilə bilər) görə fərqlənirlər.

Sonda bir daha qeyd edirik ki, CM-nin VII Bölməsində beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlər də yer alır. Lakin qanunverici CM-nin Ümumi hissəsində onları tənzimləyərkən transmilli cinayət hüququ üzrə onların fərqli hüquqi statusunu nəzərə almır və müvafiq normalar üzrə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasını aparmır. CM-nin 17-ci fəslində də təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətləri (mad.114, 118, 119.1) ümumi başlıq altında “müharibə cinayətləri” kimi adlandırılması Azərbaycan cinayət hüququnda onlara beynəlxalq cinayətlərin statusunu şamil edir. BCM-nin Roma Statutununun 8-ci maddəsində müharibə cinayətlərinin sırasına silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının və müharibə qaydalarının və adətlərinin ən ciddi pozuntuları daxil edilib.

§6. Azərbaycan cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin yeni növlərinin kriminallaşdırılması problemləri

Cinayət hüququnda bu və ya digər əməlin kriminallaşdırılması və ya dekriminallaşdırılması dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır, bu da müxtəlif tarixi-siyasi dövrlərdə dövlətin apardığı xarici və daxili siyasət, eyni zamanda cəmiyyətin obyektiv tələbləri ilə müəyyən edilir.¹

Azərbaycan Respublikası CM-nin qüvvəyə mindiyi 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə Xüsusi hissədə 537 cinayət tərkibi təsbit olunmuşdu, 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətdə isə artıq 766 cinayət tərkibinin olduğunu görürük. Keçən müddət ərzində CM-nin Xüsusi hissəsinə 72 yeni maddə (241 cinayət tərkibi) əlavə edilib, 9 maddə (132, 173, 176, 184, 189, 192-1, 241, 318-2, 331) isə (24 cinayət tərkibi) çıxarılıb. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdırılmış və tamamilə dekriminallaşdırılmış əməllərin sayının müqayisəsi ilk baxışda milli cinayət hüququnun liberallıqdan daha çox repressiv dəyişikliklərə meyilli olduğunu göstərir. Lakin bir çox hallarda CM-nə əlavə olunan maddələr məhz Azərbaycan Respublikasının mütəmadi olaraq tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi (implementasiyası) ilə şərtlənir. Buna misal olaraq, müxtəlif vaxtlarda CM-nin Xüsusi hissəsinə beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 143-1, 144-1, 144-2, 171-1, 171-2, 192-1, 193-1, 200-1, 200-2, 214-1, 214-2, 214-3, 219-1 və s.² maddələrin əlavə olunmasını göstərə bilərik.

¹ Bax: Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: müasir dövrdə inkişaf perspektivləri / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi). Bakı: Mütərcim, 2022, s.3-21; Самедова Ш.Т. Современные тенденции развития уголовного законодательства Азербайджана: проблемы криминализации и декриминализации / “XXI əsr, yeni çağırışlar və hüquq sahəsində inkişafın müasir tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, BDU, 2022, s.116-122

² Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın III fəslində bəhs edilir.

Bununla belə, məsuliyyəti CM-nin Xüsusi hissəsinin VII Bölməsində (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) və BCM-nin Roma Statutunun müvafiq normaları ilə (mad.6, 7, 8, 8-1) əksər hallarda eynilik təşkil edən beynəlxalq cinayətlərin sistemi demək olar ki, dəyişməmiş qalıb (108-1-ci maddənin 2001-ci ildə əlavəsi istisna olmaqla).

Hesab edirik ki, *Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 30 ildən artıq müharibə vəziyyətində olan və onlardan 28 ilini 20% ərazisi işğal altında qalan, I və II Qarabağ müharibələri dövründə ərazisində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirilən, təkcə XX əsrdə tarixi torpaqlarında bir neçə dəfə etnik təmizləmə və deportasiyalara məruz qalan, bu illər ərzində vətəndaşlarına qarşı çox sayda beynəlxalq cinayətlər törədilən və törədilməsi davam edən (8 kənd hələ də işğal altındadır,¹ mina və ekoloji terrorçuluq isə davam edir) Azərbaycan ərazisində törədilmiş cinayətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, cinayət qanunvericiliyinin VII Bölməsində beynəlxalq cinayətlərin sistemi təkmilləşdirilməlidir.*

Vaxtı ilə Sovet İttifaqında bir olduğumuz və hüquq sistemlərimizin də yaxın olduğu iki dövlətin – Rusiya və Ukraynanın 2022-ci ilin 24 fevralından bu günə kimi davam edən genişmiqyaslı silahlı münaqişəsini böyük diqqət və nigaranlıqla izləyirik. Son zamanlarda Rusiya və Ukrayna tərəfindən öz cinayət qanunvericiliklərinə etdikləri fərqli əlavə və dəyişikliklər bu dövlətlərin cinayət-hüquqi siyasətinin və tənzimlənmənin ictimai münasibətlərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn məqsədlərə uyğun ifadə olunurlar.

Belə ki, RF-nin qüvvədə olan CM-də Rusiya–Ukrayna müharibəsinin ilk on günlüyündə, yəni 4 mart 2022-ci il tarixdə aşağıdakı əməllər kriminallaşdırılıb:

maddə 207.3 – “Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin istifadəsi haqqında bilə-bilə yalan məlumatı kütləvi yayma” (*публичное распространение заведомо ложной информации об использовании Вооруженных Сил РФ*);

¹ Qazax rayonunun 7 kəndi (Sofulu, Barxudarlı, Bağanis Ayrım, Qızıl Hacı, Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Xeyrimli) və Naxçıvanın Sədərək rayonunun Kərki kəndi Ermənistan tərəfindən 30 ildən artıq işğal altındadır.

maddə 280.3 – “Rusiya Federasiyası və onun vətəndaşlarının maraqlarının, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin müdafiəsi məqsədilə RF Silahlı Qüvvələrinin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər” (*публичные действия, направленные на дискредитацию использования Вооруженных Сил РФ в целях защиты интересов Российской Федерации и ее граждан, поддержания международного мира и безопасности*);

maddə 284.3 – “Rusiya Federasiyasına, Rusiya Federasiyasının vətəndaşlarına və ya rusiyalı hüquqi şəxslərə qarşı məhdudlaşdırıcı xarakterli tədbirlərin tətbiqinə çağırışlar” (*призывы к введению мер ограничительного характера в отношении Российской Федерации, граждан РФ или российских юрлиц*).

Baş verən silahlı münaqişə ilə əlaqədar Ukrayna cinayət qanunvericiliyində də müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. 2022-ci il martın 3-də, yəni Rusiyanın genişmiqyaslı hücumunun səkkizinci günündə Ukrayna CM-nə “Kollaborantlıq fəaliyyəti” adlı 111-1-ci maddə əlavə olunmuşdur. Ukrayna hələ 2014-cü ildə, yəni Rusiya Krımı işğal edib Donbasdakı separatçıları silahlı təmin etməyə başlayandan sonra, kollaborant problemi ilə üzləşsə də, bu əməl kriminallaşdırılmamışdır. O zamandan 2022-ci il martın 3-nə qədər, yəni Ukrayna CM-nə 111-1-ci maddə əlavə olunanadək, işğal edilən ərazilərdə qanunsuz hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıq edən ukrainalılar dövlətə xəyanət və ya digər cinayətlərə, məsələn, terrorçuluğu maliyyələşdirməyə görə məsuliyyətə cəlb olunurdular.¹

15 mart 2022-ci il tarixdə “Hüquqazidd əməlin cinayət sayılmasını istisna edən halların müəyyən edilməsi və hərbi rejim vəziyyəti şəraitində döyüş toxunulmazlığının təmini haqqında” (*Об определении обстоятельств, исключающих уголовную противоправность деяния и обеспечивающих боевой иммунитет в условиях действия режима военного положения*) Qanunla Ukrayna

¹ Daha ətraflı bax: Кузнецов В.В. Проблемы криминализации коллаборационизма/ International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. Baku, 2022, pp.129-132.

СМ-нə “Vətəni, Ukraynanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək vəzifəsi” (*Выполнение обязанности по защите Отечества, независимости и территориальной целостности Украины*) adlı maddə 43-1 əlavə olunub.¹

Beləliklə, adətən dövlətlər silahlı münaqişədə iştirak edən tərəflər kimi, yuxarıda göstərdiyimiz RF və Ukraynanın nümunəsində, qoyulan məqsədləri və real vəziyyəti nəzərə alaraq öz ölkələrində müharibə ilə əlaqədar yaranmış cinayət-hüquqi münasibətləri yeni normalar qəbul etməklə tənzimləyir. Rusiya və Ukraynada yeni kriminallaşdırılmış əməlləri mahiyyətə şərh etməkdən çəkinərək,² qeyd etməliyik ki, Azərbaycan cinayət qanunvericiliyində də bəzi əməllərin kriminallaşdırılmasına ehtiyac var. İlk növbədə biz bu əməllərin sırasına urbisid, ekosid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətləri əlavə etmək istərdik.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü dinc əhalinin məhv edilməsi, soyqırım, deportasiya və s. beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə yanaşı³, həmçinin ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətlərin baş verməsinə səbəb olub. Ermənistanın təcavüzü bir milyona yaxın mülki əhalinin həyat, sağlamlıq, öz doğma evlərində yaşamaq və s. hüquqlarına qəsd edərək, həmçinin 30 ilə yaxın davam etmiş işğal dövründə mədəni sərvətlərin məhv edilməsinə və talanmasına, şəhərlərin və yüzlərlə digər yaşayış məntəqələrinin məhv

¹ Daha ətraflı bax: Кузнецов В.В. Юридический анализ выполнения обязанности по защите Отечества (ст.43-1 УК Украины) / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi) / Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2022, 316-324

² Məsələn, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı yerli əhalinin etnik təmizləməsi ilə müşahidə olunub və bu halda da, Ukraynada olduğu kimi, heç bir kollaborantlıq fəaliyyəti (Ukrayna СМ-nin 111-1-ci maddəsi) mümkün olan deyildi. Ya da ki, Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq II Qarabağ müharibəsində xalqın ruh yüksəliyi ilə Ali Baş Komandan və Silahlı Qüvvələr ətrafında sıx birləşdiyi müşahidə olunurdu və bu şəraitdə “Silahlı Qüvvələrin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər” (RF-nın СМ-nin 280.3-cü maddəsi) kimi əməlin kriminallaşdırılması lüzümsüz idi.

³ Faktiki materiallara daha ətraflı bax: Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. 3 cildə. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015., 1 cild - Sənədlər və materiallar. 319 s.; 2 cild - Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. 403 s.

edilməsinə, ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qəhrəmanlığı və xalqın dəstəyi nəticəsində işğal olunmuş ərazilər azad olunduqda düşmən tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin miqyası və ağır nəticələri daha aydın aşkar oldu.

Ekosid

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hal-hazırda ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olaraq, ümumiyyətlə bəşəriyyətin təhlükəsizliyi kimi qəbul olunur.¹

Azərbaycan xalqının Ümummillə lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri ətraf mühitin, o cümlədən atmosferin, su və torpaq ehtiyatlarının, flora və faunanın mühafizəsi idi və bu məsələlərin həlli daim nəzarətdə saxlanılaraq dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdı. Hələ sovetlər dövründə (1969-1982)² Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin təşəbbüsü və söyləri nəticəsində “Azneft” Birliyinin Neft-Qazçıxarma və bir sıra digər müəssisələrində suya çirkləndirici tullantıların atılması, Sumqayıtın Alüminium zavodunda Xəzər dənizinə civə tullantısının atılması, Qaradağ Sement zavodunda havanın tullantılarınla çirkləndirilməsi dayandırılmış, keçmiş Kirovabaddakı (Gəncə) Alüminium zavodunda havaya qaz və tozun buraxılması azalmış və digər müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdu. Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1993-2003) ətraf mühiti qorumaq sahəsində bir sıra mühüm qanunlar qəbul edilmişdir: “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” (30.12.1997), “Heyvanlar aləmi haqqında” (04.06.1999), “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” (08.06.1999), “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” (08.06.1999), “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” (27.03.2001) və s. Azərbaycan Respublikası-

¹ Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку: Бакинский университет, 2017, с.30

² Бах: Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü: müstəqilliyə doğru böyük dönüş və milli oyanışın başlanması (1969-1982). URL: <https://azerbaijan.az/related-information/146>

nın Konstitusiyasının 39-cu (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) və 78-ci (ətraf mühitin qorunması) maddələrinin əsas təminatından biri olan 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının CM-də müxtəlif ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən ayrıca 28-ci fəsil (mad.247–262) sistemləşdirilmişdir.

II Qarabaq müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin flora və faunasının məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi, regionda yerin təkinin qanunsuz istismar nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq faktiki olaraq ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının CM-də sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən və genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan “ekosid” əməli müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi tərəfindən ekosid cinayəti yalnız müharibə cinayətlərinin sistemində “ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma” (maddə 116.0.2) kimi ifadə olunur.

Müasir transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin sistemini müəyyən edən əsas mənbə olan BCM-nin Roma Statutunda da ekosid müstəqil cinayət növü kimi yer almır və 8-ci maddənin “iv” hissəsində yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi qeyd olunur.

Ekosid, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn termini kimi qəbul edilməlidir, çünki, birincisi, onu tənzimləyən normalar beynəlxalq normativ aktlardan qaynaqlanır, ikincisi, beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlıdır. İlk dəfə olaraq ekosid cinayətinin əlamətləri “Ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya hər hansı digər düşmənçiliklə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” 18 may 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasında və 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olan 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 55-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bununla belə hal-hazırda ekosidin beynəlxalq-hüquqi normativ anlayışı yoxdur, yalnız doktrinal anlayışları var.¹

¹ Camila Misko Moribe. Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity // Journal of International Criminal Law. 2023, Vol.4, pp.28-40

Alimlər tərəfindən ekosid əməlinin beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi təsbit olunmasının iki yolu təklif edilir:

1) Ekosid digər insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi “hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməl” kimi müəyyən edilir. Bu mövqedən P.Merts, V.Kabanes, Y.Qalliard çıxış edirlər.

2) Ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir. Hələ 2010-cu ildə P.Xiqqins BMT-nin Beynəlxalq hüquq komissiyasına ekosid cinayətini beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil etməyi təklif etmiş və hətta belə bir düşündürücü ifadə işlətməmişdir: “ekosid mahiyyətə, həyatın antitesizidir”.¹

Amma bu gələcəyə hesablanan elmi müddəalardır, çünki reallıqda bu gün beynəlxalq səviyyədə ekosid müstəqil cinayət növü kimi tanınmır və transmilli cinayət hüququnda, həmçinin Azərbaycan cinayət hüququnda yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi təsbit olunur. Müqayisə üçün yada salaq ki, transmilli cinayət hüququnun mühüm ilkin mənbəyi sayılan Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində soyqırım cinayətinin də adı çəkilmirdi, yalnız əlamətləri insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasında qeyd edilirdi.

Qloballaşan dünyada ekoloji fəlakətlər bütün dövlətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarını narahat edən əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir və ümid etmək olar ki, yaxın gələcəkdə ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi hüquqi qiymətini alacaq. Məsələn, “Stop ekosid” adlı beynəlxalq fondun təşəbbüsü ilə bir qrup beynəlxalq hüquqşünas 22 iyun 2021-ci il tarixdə ekosidi beynəlxalq cinayətlərin beşinci növü kimi (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri ilə yanaşı) tanımaq haqqında BCM-nə müraciət edib.² Hal-hazırda ekosidi beynəlxalq cinayət kimi tanımağı BCM-nin 21 üzvü (Belçika, Yeni Zelandiya, Finlandiya, Panama,

¹ Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку: Бакинский университет, 2017, s.151, 159-161

² Экоцид может стать пятым международным преступлением. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/green/60dc37359a7947d3b07ff119>

Böyük Britaniya, İspaniya, Kanada, Fransa, İsveç və s.), Roma Papası (Vatikan) və Avropa İttifaqının rəhbər strukturları dəstəkləyir.¹

Beləliklə, güman etmək olar ki, ekosid BCM-nin Roma Statutunda təsbit olunan beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil edildikdə, bu əməli (yəni genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətləri (hərəkətsizliyi) sülh zamanı da (yəni indiki kimi yalnız silahlı münaqişə zamanı yox) törədənlərə qarşı beynəlxalq mühakimə tətbiq oluna biləcək. Bununla da genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətlər (hərəkətsizlik), sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən müstəqil beynəlxalq cinayət növü kimi tövsif olunacaq.

Hal-hazırda isə ekosid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən müstəqil cinayət növü kimi yalnız bir sıra dövlətlərin cinayət qanunlarında kriminallaşdırılıb. Bunların sırasına Vyetnam, Belarus, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, RF, Qırğıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan və s. daxildir.² Məsələn, RF (maddə 358), Qazaxıstan (maddə 169), Qırğızıstan (maddə 409), Moldova (maddə 136) və s. dövlətlərin cinayət qanunvericiliklərində ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir.

Uzun müddət Ermənistanın işğalı altında qalan ərazilərdə təbii ehtiyatların quldurcasına istismarı ətraf mühitə ciddi zərər vurub. Belə ki, flora və faunanın məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirkənməsi, regionda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq, Qarabağın və ətraf rayonların ekosistemini qəsdən məhv edib. Ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vuran bu əməllərin mütləq əksəriyyəti silahlı münaqişə zamanında yox, məhz işğal dövründə törədilib. Törədilən ekoloji cinayətlərin global xarakterini nəzərə alaraq, onlar bütün regionun və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən ekoloji fəlakət (ekosid) kimi hüquqi qiymətini almalıdır. 30 ildən artıq Azərbaycanın milli ekoloji təhlükəsiz-

¹ Bax: URL: <https://www.stopeccide.earth/leading-states>

² Bax: Ecocide Crimes in Domestic Legislation. URL: <http://eradicatingecocide.com/wp-content/uploads/2012/06/Ecocide-National-Criminal-Codes-1.pdf>.

liyinə qəsd edən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmədirlər. Ekosid əməlinin beynəlxalq cinayət statusunda qüvvədə olan CM-də kriminallaşdırılması buna hüquqi imkan yaradacaq.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini rəsmiləşdirən 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli (Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan) Bəyanatın 3-cü bəndinə əsasən¹ Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdirildiyi Qarabağ zonasında ekoloji təhlükə davam etdiyinə görə, Azərbaycanın ekoaktivistləri Laçın-Xankəndi yolunda fasiləsiz 138 gün ərzində (12 dekabr 2022-ci ildən 2023-cü ilin 28 aprelində) “Stop ekosid” şüarı altında aksiya keçiriblər. Bu aksiyanın nəticələrindən biri də beynəlxalq birliyin diqqətini Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarəti altında olan Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə qəsdən geniş ciddi ziyan vuran cinayətlərin törədilməsinə cəlb etmək idi.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bir daha vurğulayırıq ki, bu xüsusda BCM-nin Roma Statutunun yurisdiksiyasına daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının CM-də ekosidin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi kriminallaşdırılması son dərəcə zəruridir.²

Urbisid

Soyqırım (genosid) termininə bənzər yaranmış urbisid (latınca *urbicide*: “*urbs*” – şəhər və “*caedere*” – “öldürürəm, məhv edürəm” sözlərinin birləşməsidir) şəhərin qəsdən dağılmasını, məhv edilməsini ifadə edir.³

II Qarabağ müharibəsindən sonra bütün dünya qarşısında sübut olundu ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə soyqırım, əhalini məhv etmə, etnik təmizləmə, insanları yoxa çıxarma (I Qarabağ müharibəsində 4 minə yaxın itkin düşmüş

¹ Bax: Stop Ecocide International. URL: <https://www.stopecocide.earth/leading-states>

² Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: müasir dövrdə inkişaf perspektivləri / “Cinayət hüququnun aktual problemləri”. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2022, s.13-14

³ Martin Coward. *Urbicide: the politics of urban destruction*. UK, Routledge Advances in International Relations and Global Politics. 2008, 176 pp.

şəxs qeydə alınıb) cinayətlərinin törədilməsi ilə bərabər, yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış evləri və digər tikililəri, ümumilikdə, xeyli sayda şəhər və kəndləri qərəzli şəkildə məhv edilib.

Qədim tarixə malik olan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan şəhərləri və digər yaşayış məntəqələri yer üzündən siliniblər. Bağanis Ayrım,¹ Kərkicahan,² Meşəli,³ Malıbəyli və Quşçular,⁴ Qaradağlı,⁵ Ballıqaya,⁶ Xocalı və s. yerlərdə törədilən soyqırım cinayəti ilə yanaşı, işğal olunan Qarabağın və ətraf rayonların şəhərləri, şəhər tipli qəsəbələri, digər böyük yaşayış məntəqələri də erməni vəhşiliyinin nümunəsi olaraq, urbisid cinayətinin canlı təsviri və etirafıdır.

Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın işğal müddətində azərbaycanlıların yaşadıkları şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin, onların kritik infrastrukturlarının, qədim memarlıq abidələrinin, məzarlıqlarının məhv edilməsi bir məqsədlə törədilib: doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş əhəlinin həmin yaşayış yerlərinə qayıtmasını mümkün etmək, zaman keçdikdən sonra erməni xislətilə onların bu yerlərdə daimi yaşamaqlarını inkar edib, bu əraziləri “qədim ermənistan torpağı” elan etməkdir.

Müharibə, soyqırım və qlobal siyasət məsələləri üzrə araşdırmaları ilə tanınan ingilis sosioloqu və akademiki Martin Şou “Şəhərin yeni müharibələri: urbisid və soyqırım” kitabında qeyd edir: “Urbisid müasir müharibələrdə şəhər mühitinin canlılığını, əhalisi-

¹ 1990-cı il martın 23-dən 24-nə keçən gecə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində xeyli sayda sakin öldürüldü, diri-diri yandırıldı (onların içində 39 günlük körpə də var idi). Bu günə kimi Qazax rayonunun işğal altında qalan kəndlərindən biridir.

² 1991-ci ilin noyabr ayında kənd yandırılıb, 150-dən çox nəfər qətlə yetirilib.

³ 1991-ci il dekabrın 23-də yandırılıb, 28 nəfər qətlə yetirilib.

⁴ Bu kəndlər 1992-ci il fevralın 11-də işğal olunduqda, 50 nəfər erməni vəhşiliyinin qurbanı olub.

⁵ 1992-ci il fevralın 17-də işğal olunub, 118 əsirdən 101 nəfəri qətlə yetirilib.

⁶ 1992-ci il avqustun 28-də 24 nəfər qətlə yetirilib.

nin davamlılığını və şəhərsalma sahəsinin məhv edilməsini nəzərdə tutan cinayətdir”¹.

“Urbisid” termini hüquqi cəhətdən nisbətən yeni termin olsa da (əsasən XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində keçmiş Yuqoslaviyada Dubrovnik, Vukovar, Mostar, Sarayevo kimi şəhərlərin dağıdılması ilə əlaqədar qeyd edilib), tarixdə dəfələrlə belə hadisələr baş vermişdir. Romalılar tərəfindən Karfagenin yerlə-yeksən edilməsi, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Polşanın Varşava şəhərinin, Almanıyanın Drezden şəhərinin, Yaponiyanın Xiroşima və Naqasaki şəhərlərinin xüsusi hərbi zərurət olmadan bombalanması – ətrafdakı hər şeyin bilərəkdən məhv edilməsi məqsədini daşıyırdı. Suriyada baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində qədim tarixə malik olan Hələb şəhərinin qəsdən dağıdılması bəzi alimlər (Robert Templer və Əl-Hakkam Şaar) tərəfindən məhz urbisid kimi qiymətləndirilmişdir.²

Yuqoslaviya üzrə Tribunalda Slobodan Miloseviçə, digər ittihamlarla yanaşı, beynəlxalq təcrübədə ilk dəfə olaraq “Vukova şəhərinin mənasız olaraq dağıdılması” ittihamı irəli sürülmüşdür. Lakin o, hökm çıxarılanadək 11 mart 2006-cı il tarixdə Haaqa həbsxanasında vəfat etmişdir.

Haqlı qeydlərə görə, Ermənistanın işğalçı dairələrinin məqsədi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan, 22 noyabr 1991-ci il tarixdə ləğv edilmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ətrafında yerləşən ərazilərimizdə soydaşlarımızın yaşaması üçün həyatı əhəmiyyətli bütün şəraiti məhv etmək, bununla da doğma dədə-baba torpaqlarının

¹ Qasimov İ. Erməni nasizminin şəhərlərin məhv edilməsi siyasəti. URL: https://azertag.az/xeber/ermeni_nasizminin_seherlerin_mehv_edilmesi_siyaseti-1666785 (15.12.2020)

² BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (12.01.2023); Z.Əliyevin “Respublika” qəzetinə “Mülhizələr və təkliflər: ekosid və urbisid bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllərdir”adlı müsahibəsindən. URL: <https://respublika-news.az/news/mulahizeler-ve-teklifler-ekosid-ve-urbisid-beseriyetin-tehlukesizliyine-qesd-eden-emellerdir> (17.01.2023)

dan didərgin düşmüş köçkünlərimizin həmin torpaqlara qayıtmasını mümkünə etmək olmuşdur.¹

Rəsmi mənbələrdən məlum olan faktdır ki, Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 12 min kvadrat kilometrlik ərazisində ümumilikdə 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min yaşayış evi və mənzil, 7093 ictimai bina, 1107 təhsil müəssisəsi, 855 uşaq bağçası, 521 tibb müəssisəsi, 4 sanatoriya-müalicə kompleksi, 2 000 km qaz xətti, 7568 km su xətti, 34 paylayıcı qurğu, 76 940 elektrik xətti, 5198 km avtomobil yolları, 348 ədəd körpü, 28 980 km kabel-kanalizasiya qurğuları, Azərbaycan Dəmir Yollarının Yevlax–Ağdam–Xənkəndi, İmişli–Mincivan–Ağbənd və digər sahələrinin ümumilikdə 325,8 km hissəsi, bu sahələrdə olan stansiya binaları, dispetçer məntəqələri məhv edilmiş, 2389 sənaye obyektı dağıdılmış, yararsız hala salınmış və qarət edilmişdir.²

İşğaldan əvvəl 40 mindən çox əhalisi olan Ağdam şəhəri hələ 2008-ci ildə “Lonely Planet” jurnalı tərəfindən “Qafqaz Hiroşması” adlandırılmış, 2010-cu ildə isə “Əl-Cəzirə” internet nəşri Ağdamı “ruhlar şəhəri” siyahısına salmışdır.³

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə Ağdamın işğalını qəti şəkildə pisləyən və Ermənistan qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən 853 sayılı Qətnamənin qəbul edilməsinə baxmayaraq, işğalçı Ermənistan buna məhəl qoymamışdır. İşğal nəticəsində Ağdam şəhərində və rayonun kəndlərində bütün yaşayış evləri, ictimai binalar, məktəblər, uşaq bağçaları, xəstəxanalar, istehsalat müəssisələri talan edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır.

¹ Əhmədov M., Qasımova Y. Urbisidin sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayət kimi tanınmasının aktual problemləri / International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. Baku, 2022, p.163

² BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (12.01.2023)

³ Lonely Planet Georgia, Armenia & Azerbaijan (Travel Guide). Lonely Planet Publications. 2008, p. 301; Tağılı Turan. Qarabağ. URL: <https://sites.google.com/view/tariximize/home>

Təcavüz cinayəti (maddə 100), soyqırım (maddə 103), əhalini məhv etmə (maddə 105) kimi beynəlxalq cinayətlərə mahiyyətə və ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə görə yaxın olan urbisid hal-hazırda BCM-nin Roma Statutunda və heç bir ölkənin hüquq sistemində müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Bununla belə, urbisid cinayətinin bəzi əlamətləri silahlı münaqişələri tənzimləyən bir sıra beynəlxalq aktlarda qeyd edilib: “Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında” 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Haaqa konvensiyasında (23-cü maddənin “j” bəndi),¹ “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasında (53, 147-ci maddələr),² (4) Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokollarda, 14 may 1954-cü il tarixli “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasında və ona əlavə edilmiş 26 mart 1999-cu il iki Protokolda və s.

Azərbaycan Respublikasının CM-də, ekosid cinayətinə münasibətdə olduğu kimi, urbisid cinayətinin əlamətləri müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi 116-cı maddə ilə (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) məsuliyyət yarada bilər. Bunların sırasına “mühüm dağıntılara səbəb ola bilən müharibə üsullarından istifadə etmə” (maddə 116.0.1); “hərbi zərurətdən irəli gəlməyən genişmiqyaslı dağıntılar törətmə” (maddə 116.0.6); “müdafiə olunmayan ərazilərə, yaşayış məntəqələrinə və silahsızlaşdırılmış zonalara hücum etmə” (maddə 116.0.7); “hərbi hədəf olmayan, aydın görünən və fərqləndirilən dini, təhsil, elm, xeyriyyə, tibb obyektlərinə, xəstə və yaralıların yerləşdirildiyi yerlərə hərbi zərurət olmadan hücum etmə” (maddə 116.0.8); “dağıdılması mülki əhali

¹ “Düşmən əmlakını məhv etmək və ya ələ keçirmək, əgər bu cür məhv və ya ələ keçirmə hərbi zərurətdən irəli gəlmirsə, qadağan olunur” müddəası.

² “İşğalçı Dövlət tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərin və ya dövlətin, icmaların, yaxud ictimai və ya kooperativ təşkilatların fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan hər hansı bir daşınar və ya daşınmaz əmlakının hərbi əməliyyatlar üçün zərurət olmadan məhv edilməsi qadağan edilir”, “Hərbi zərurət olmadan qanunsuz, əsassız və geniş miqyasda dağıntıların aparılmasını və mülki şəxslərin əmlakının mənim-sənilməsi qadağan edilir” müddəaları.

arasında böyük itkilərə səbəb ola bilən və ya mülki obyektlərə əhəmiyyətli zərər vura bilən qurğulara hücum etmə” (maddə 116.0.12) əməllərini daxil etmək olar.

Beləliklə, təəssüf ki, nə beynəlxalq hüquq normalarında, nə heç bir dövlətin cinayət qanunvericiliyində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, şəhərləri dağılaraq məhv edilmiş dövlətlərdə urbisid müstəqil beynəlxalq cinayət növü kimi təsbit edilməyib və yalnız bəzi hallarda beynəlxalq humanitar hüququn normalarını ciddi pozan müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi tövsif edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi də hələ ki bu mövqedədir (mad. 116.0.1, 116.0.6, 116.0.7, 116.0.8, 116.0.12).

Bununla belə, mütləq qeyd etməliyik ki, müxtəlif zamanlarda və digər ölkələrdə törədilmiş urbisid kimi qəbul edilən əməllərdən fərqli olaraq, Azərbaycan şəhərlərinin və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsinin öz xüsusiyyətləri var:

1. Varşava, Mostar, Dubrovnik, Sarayevo, Hələb və s. şəhərlərdən fərqli olaraq Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli, Zəngilan şəhərləri şiddətli hərbi tank döyüşlərinin və ya havadan bombalanmanın nəticəsində deyil, 1994-ci il 14 may tarixindən sonra, yəni rəsmən atəşkəs razılaşması haqqında Bişkek Protokolu imzalanandan sonrakı işğal dövründə, qəsdən planlı şəkildə Ermənistan tərəfindən tamamilə dağıdılıb, bütün kommunikasiya, kritik infrastrukturuları ilə birgə məhv edilmişdir;

2. Dağıdılan digər şəhərlərdən fərqli olaraq, işğal altında olan Azərbaycan şəhərləri 100% dağıdılmışdır, yəni tamamilə məhv edilmişdir. Məsələn, ən çox dağılan şəhərlərdən olan Mostarda (Bosniya və Herseqovina) binaların 90%-dan çoxu dağıdılmışdı. Ağdamda isə bir dənə də sökülüb dağıdılmamış bina qalmamışdır;

3. Urbisidə məruz qalan Azərbaycan şəhər və kəndlərinin əhalisinin bir qismi silahlı münaqişə zamanı həlak olmuş və ya itkin düşmüş, qalan hissəsi isə Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə etnik təmizləməyə məruz qalaraq, qanuni yaşayış yerlərindən didərgin salınmış və 30 ilə yaxın məcburi köçkün statusunda ölkənin digər yerlərində müvəqqəti məskunlaşmışdırlar.

4. Digər urbisidə məruz qalmış şəhərlərdən fərqli olaraq (məsələn, dağıdılmış Hələbdə şəhər əhalisinin bir qismi yaşamağına davam edir), Azərbaycan şəhərlərində işğaldan sonra yerli əhalinin yaşaması yalnız bu şəhərlər dövlət tərəfindən bərpa edildikdən və dinc əhalinin təhlükəsizliyi təmin olunduqdan sonra mümkün olacaq. Məsələn, II Qarabağ müharibəsinin bitməsindən sonra iki il yarım keçməyinə baxmayaraq, indiyə kimi yalnız Zəngilanın Ağalı kəndinə və Laçın şəhərinə əhalinin bir qisminin qayıdışı mümkün olub.

Urbisid cinayətinin Azərbaycan şəhərlərinə qarşı törədilməsinin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası bu əməli beynəlxalq cinayət statusunda müstəqil cinayət növü kimi milli cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdıran ilk dövlət olmalıdır.

Bu nöqteyi nəzərdən çıxış edərək və müasir transmilli cinayət hüququnda soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərin avtonom xarakterini nəzərə alaraq, təklif edirik ki, urbisid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməl kimi CM-nin VII Bölməsinin 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) əlavə olunan 104-2-ci maddəsində kriminallaşdırılsın.

Dünya təcrübəsində ilkin olaraq məhz Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində urbisid cinayətinin beynəlxalq cinayət statusunda kriminallaşdırılması bir daha beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistan tərəfindən tamamilə məhv edilmiş Azərbaycan şəhərlərinə diqqəti cəlb edəcək.

Qeyd edək ki, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi¹ Azərbaycan Respublikasının CM-nə “ekosid” və “urbisid” cinayətlərinin kriminallaşdırılması barədə təkliflə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Hüquqi Ekspertiza və Qanunvericilik Təşəbbüsləri Mərkəzinə müraciət etmiş, həmçinin müvafiq təkliflər media vasitəsilə geniş kütlə arasında işıqlandırılmışdır.

¹ BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (13.01.2023)

Bundan başqa, “Qara dəniz və Xəzər dənizi Regionu Ölkələri Hüquqşünasları Assosiasiyası”nın təşkilatçılığı ilə 2023-cü il 18 fevral tarixdə “Dövlət. Cəmiyyət. Cinayətkarlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda bizim tərəfimizdən Ermənistanın Qarabağda və ətraf rayonlarda törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin qısa təhlili verilərək, bir daha milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid kimi əməllərin kримinallaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılıb.¹

Mədəni irsi məhv etmə

Mədəni irsin kimliyinin itirilməsi məqsədilə azərbaycanlılara aid mədəni sərvətlərin məhv edilməsi və ya erməniləşdirmək niyyətilə talanması hələ XX əsrin əvvəllərindən indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarımızdan başlayıb və Qarabağın və ətraf rayonların işğalı dövründə vəhşicəsinə davam edib.

Qarabağın və ətraf rayonların 30 ilə yaxın işğalı dövründə yalnız ətraf mühitə geniş və ciddi ziyan vurub, azərbaycanlılar yaşayan şəhərlər və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsi ilə kifayətlənməyiblər. Onlar 1949-cu il (4) Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il I Əlavə protokolu ilə qadağan edilən “yandırılmış torpaq” müharibə taktikasından istifadə edərək, bununla zəbt edilən ərazilərin əslində onlara heç vaxt mənsub olmadığını sübut ediblər. İşğal altında olan ərazilərdə Azərbaycan xalqına mənsub olan mədəni irsin qərəzli şəkildə ardıcılıqla illər boyu məhv edilməsi bunu sübut edən təkzib olunmaz faktdır.

Belə ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonların işğalı nəticəsində Azərbaycanın 23 muzeyinə məxsus 86307 eksponat, 4 şəkil qalareyasına məxsus 371 rəsm əsəri, 927 kitabxanaya məxsus 4,6 milyon kitab, 13 arxivə məxsus 260 000 sənəd, 5300 memarlıq abidəsi, o cümlədən 2261 arxeoloji abidə, 50 000 ədəd şəxsi kolleksiyalarda saxlanan tarixi əhəmiyyətli mədəni sərvətlər Ermənistan tərəfindən talanıb və ya məhv edilib. Ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə onlarla kurqanın, insan məskənlərinin, qəbristanlıqların, inanc yerlərinin, müsəlman dini abidələrinin və digər arxeoloji abidələrin

¹ Армения должна ответить за уничтожение городов: в Баку рассматривается вопрос криминализации урбицида. URL: [https:// www.minval.az](https://www.minval.az) (20.02.2023)

tamamilə məhv edilməsi Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə ciddi zərbə vurmuşdur. İlk hesablamalara görə Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinə Ermənistan tərəfindən vurulmuş zərərin ümumi miqdarı 177 milyard ABŞ dolları təşkil edir.¹

Məsələn, tarixi hadisələri saxtalaşdırmaq və işğal edilən əraziləri “erməniləşdirmək” məqsədilə ermənilər xaricdən arxeoloji ekspedisiyaları Xocavənd rayonundakı Azıx mağarasında, Ağdamın Şahbulaq qalası yaxınlığında qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmağa cəlb etmişdilər. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən açılmış cinayət işinin materiallarına görə, “Xocalı, Ağdam rayonunda Üzərliktəpə, Füzuli rayonunda Qaraköpək kurqanları və digər tarixi mədəniyyət abidələri, eləcə də arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış ümumdünya əhəmiyyətinə malik 100 mindən artıq qiymətli və nadir eksponat məhv edilib və talanıb”.²

Beynəlxalq təşkilatlar arasında ilkin olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü tanıyan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı işğal olunmuş torpaqlarımızda islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin, məscidlərin məhv edilməsi haqqında bir neçə Qətnamələr qəbul etmişdir.³

BMT-nin “Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq götürülməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiyasına əsasən hər bir dövlətin arxeologiya, qədim dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyətə malik hesab edildiyi dini və ya dünyəvi səciyyəli sərvətlər mədəniyyət sərvətləri sayılır (maddə 1).⁴ Bundan əlavə, bu Konvensiyada qeyd edilir ki, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları (həmçinin, dini abidələr), incəsənət əsərləri, bədii, tarixi

¹ Azərbaycan Gənclər Fondu. URL: <https://youthfoundation.az/36971/?lang=en>

² URL: https://azertag.az/xeber/Bas_Prokurorluq_1627693 (29.10.2020)

³ İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı. URL: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/iet.pdf>

⁴ Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 1997-ci il tarixli Qanunla qoşulub. URL: <https://e-qanun.az/framework/4916>

və ya arxeoloji əhəmiyyəti olan əlyazmalar, kitablar və digər əşyalar, həmçinin elmi kolleksiyalar və ya kitab və arxiv materialları, onların saxlandığı və ya sərgiləndiyi muzeylər, kitabxanalar və s. binalar mədəni sərvətlər sayılır.

Yuxarıda qeyd edilən 1970-ci il tarixli Konvensiyadan başqa mədəni sərvətlərin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi aşağıdakı beynəlxalq aktlarla tənzimlənir: “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunmasına dair” 1954-cü il tarixli Konvensiya, UNESCO-nun “Dünya mədəni və təbii irsinin qorunmasına dair” 1972 il tarixli Konvensiya, “Arxeoloji irsin qorunmasına dair” 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, UNESCO-nun “Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz şəkildə başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il tarixli Konvensiya və s.

Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” 10 aprel 1998-ci il tarixli Qanunda (maddə 2), “Mədəniyyət haqqında” 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunda (maddə 1) milli mədəni irsin, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin, mədəni sərvətlərin və s. anlayışları verilir.

Tarixən maddi, qeyri-maddi, dini və s. mədəni sərvətləri məhv edilən, erməniləşdirmək niyyətilə talanan Azərbaycanın cinayət hüququnda bu əməl, yəni mədəni irsi məhv etmə, xüsusi olaraq müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin 246 (tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama), 183 (xüsusi dəyəri olan əşyaları talama) və 116-cı (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) maddələrində məsuliyyət müəyyən edən əməlləri və mahiyyətə soyqırım, ekosid, urbisid cinayətlərinə yaxın olan və bizim tərəfimizdən kriminallaşdırılması təklif edilən “mədəni irsi məhv etmə” əməlini şərh etməyə ehtiyac var.

CM-nin 246-cı maddəsində dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlamaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulub. Bu əməlin cinsi obyekt kimi ictimai təhlükəsizliyi və ictimai qaydanı təmin edən ictimai

münasibətlər, növ obyekt kimi ictimai mənəviyyət, bilavasitə obyekt kimi isə tarix və mədəniyyət abidələrini qorunub saxlanılmasını təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir.¹ Tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama beynəlxalq xarakterli cinayətdir, cinayətin predmetini təşkil edən tarix və mədəniyyət abidələri xüsusi statusa malikdirlər və iki zəruri əlamətlə (maddi və hüquqi) səciyyələnilirlər.²

CM-nin 183.1-ci maddəsində xüsusi tarixi, elmi, ədəbi və ya mədəni dəyəri olan əşyaları və ya sənədləri üsulundan asılı olmaya-raq talama, 183.2-ci maddəsində isə talanmış əşyaların və ya sənədlərin məhv olmasına, korlanmasına və ya dağıdılmasına səbəb olduqda məsuliyyət müəyyən edilir. Bu əməlin predmetini mədəni sərvət hesab olunan əşyalar və sənədlər təşkil edir, cinsi obyekt kimi iqtisadi sahədəki münasibətlər, növ obyekt kimi mülkiyyət münasibətləri, əsas bilavasitə obyekt xüsusi dəyər daşıyan özgə əmlakının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyekt kimi isə mədəni irsin mühafizəsi sahəsində ictimai münasibətlərdir.³

Hər iki əməlin (mad.183, 246) CM-nin müxtəlif bölmə (IX və X) və fəsilərində (23 və 27) kriminallaşdırılması onların predmetinin xüsusi dəyəri ilə əsaslandırılır və onların hər ikisi beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir.

Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinin məhv edilməsi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin müharibə cinayətlərinin sırasında sistemləşən aşağıdakı maddələr üzrə tövsif edilir:

“116.0.8-1. hərbi zərurət olmadan qəsdən mədəni sərvəti, o cümlədən gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvəti hücum obyektinə çevirmə, yaxud gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətdən və ya ona bilavasitə bitişik ərazilərdən hərbi əməliyyatların dəstəklənməsi üçün istifadə etmə;

¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, II hissə, s.391.

² Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку: Адильоглы, 2020, 2 том, с.274-275

³ Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку: Адильоглы, 2020, 1 том, с.609

116.0.8-2. mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənimləmə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənimləmə və ya vandalizm aktları törətmə;

116.0.8-3. mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə”.

Fikrimizcə, milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid əməllərinin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növləri kimi kriminallaşdırılması ilə yanaşı, xalqımızın mədəni irsini təşkil edən maddi xarakterli mədəni sərvətlərinin məqsədli şəkildə qəsdən məhv edilməsi, yalnız müharibə cinayətlərinin tərkibi olaraq məhdudlaşdırılmamalıdır.

Azərbaycan tarixinin istər keçmiş, istərsə də son 30 illik reallığı sübut edir ki, bu əməllər yalnız silahlı münaqişə zamanı yox, həmçinin sülh zamanı (yəni, rəsmi olaraq 1994-cü ildə atəşkəs elan edildikdən sonra) işğal olunan ərazilərdə məqsədli şəkildə törədildiyinə görə, onlar beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü olaraq “mədəni irsi məhv etmə” kimi kriminallaşdırılmalıdır. Hər halda Azərbaycan ərazisində son 30 ildə Ermənistan tərəfindən məqsədli şəkildə geniş miqyasda mədəni sərvətlərimizin məhv edilməsi, talanması və saxtakarlıqla “özünüküləşdirilməsi” danılmazdır və real faktlarla sübut olunur.

Hüquq ədəbiyyatında, müxtəlif internet informasiya resurslarında tez-tez “mədəni soyqırım” (“*культурпоцид*”, “*culturalcide*”) termininə rast gəlinir.¹ Əslində bu terminin yaradıcısı kimi Rafael Lemkini hesab etmək olar. O, bir qrup insanın mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinin məhv edilməsini mədəni soyqırım kimi qəbul edirdi.²

¹ Bilsky L., Klagsbrun R. The Return of Cultural Genocide? // European Journal of International Law, Volume 29, Issue 2, May 2018, pp. 373–396.

² Raphael Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). New York: St Martin's Press, 1991, 712 p.

Bizim təklif etdiyimiz “mədəni irsi məhv etmə” anlayışı “mədəni soyqırım” terminindən daha dəqiq və genişdir, çünki nəinki Qarabağ və ətraf rayonların işğal olunan ərazilərində məhv edilən, talanan və erməniləşdirilən mədəni sərvətləri, həmçinin də Rus İmperiyası və sovet hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılan Ermənistanın indiki ərazisində məhv edilən mədəni sərvətləri də əhatə edir.

Bu xüsusda nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistan və onların havadarları yüz ildən artıq “erməni soyqırımını” təşviqatına son vaxtlar aktiv şəkildə “культуроцид”i də əlavə edib, bütün dünyaya bu haqda haray çəkirlər.

Bununla əlaqədar II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsini həzm edə bilməyən Avropa Parlament Assambleyası 10 mart 2022-ci il tarixdə qərəzli, həqiqətin tam əksini özündə ifadə edən Qətnamə qəbul edib.¹

Bu Qətnamə ikili standartların parlaq nümunəsi olaraq Ermənistan tərəfindən 30 il ərzində “yandırılmış torpaq” taktikasından istifadə edərək yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin, tarixi abidələrin və islam dini məbədlərinin, qəbiristanlıqların və s. maddi-mədəni, təbii sərvətlərin məhv edilməsini görməzliyə vurub, anti-Azərbaycan və antimüsəlman isteriyası ilə 44 günlük II Qarabağ müharibəsində “məhv edilən” erməni mədəni irsinə qərəzli şəkildə diqqəti cəlb etməyi çalışır. Halbuki, 30 ilə yaxın işğal dövründə zəngin və qədim tarixi olan Azərbaycan xalqının mədəni irsinin məhv edilməsi faktlarla sübuta yetirilib və beynəlxalq təşkilatlar, xarici ölkələrin nümayəndələri işğaldan azad olunan ərazilərdə bunu şəxsən seyr ediblər. Bütün bunlar IV Cenevrə Konvensiyasının (maddə 27 və s.), “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının, Avropa Şurasının “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il tarixli Konvensiya-

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komitəsinin Avropa Parlamentinin 10 mart 2022-ci il tarixli qətnaməsinə dair Bəyanatı. URL:

<https://www.meclis.gov.az/news.php?id=3955&lang=az>

sının, UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” 1972-ci il tarixli Konvensiyasının müddəalarının pozulması kimi qiymətləndirilməli və beynəlxalq-hüquqi, mülki və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətini beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi, CM-nin VII Bölməsinin 16-cı fəslinə ekosisid və urbi-siddən sonra əlavə olunan 104-3-cü maddədə əks olunmasını təklif edirik. Bu halda bu cinayətin cinsi, növ və bilavasitə obyektləri aşağıda göstərildiyi kimi müəyyən olunacaq.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin cinsi obyekt qismində sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər, növ obyektini isə soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərdə olduğu kimi, beynəlxalq hüququn “*jus cogens*” imperativ gücə malik insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Əsas bilavasitə obyekt isə, hər bir xalqın formalaşmasında mühüm rol oynayan, onun unikallığını xarakterizə edən və nəsil-dən-nəsilə ötürülən maddi və mənəvi sərvətlərin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərdir.

Beləliklə, kriminallaşdırılmasını təklif etdiyimiz mədəni irsi məhv etmə cinayəti (maddə 104-3) tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama (maddə 246), xüsusi dəyəri olan əşyaları talama (maddə 183) və silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (mad.116.8-1, 116.8-2, 116.8-3) əməllərindən fərqləndirən və bu cinayətin məhz beynəlxalq cinayətlərin sisteminə müstəqil cinayət növü kimi daxil edilməsini (yəni CM-nin VII Bölməsinin 16-cı fəslinə) aşağıdakı əlamətlərlə şərtləndiririk:

1. Mədəni irsi məhv etmə cinayəti tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi məqsədlə törədilir: hər hansı bir xalqın, etnos və ya millətin mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədi ilə (246-cı maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi).

2. Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən digər hərəkətlərdən biri – mədəni sərvətlərin talanması tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi niyyətlə törədilir: özününküləşdirmək niyyətilə ilə (183-cü maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi);

3. Mədəni irsi məhv etmə cinayəti avtonom xarakterə malikdir, yəni həm sülh zamanı, həm də müharibə zamanı törədilə bilər (116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3-cü maddələrdə təsbit olunan əməllərdən fərqliliyi).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının CM-nin VII Bölməsinin eyni adlı 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) 104-cü (soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə) maddədən sonra aşağıdakı məzmununda 104-1, 104-2 və 104-3 maddələrin əlavə olunması təklif edilir:

“Maddə 104-1. Ekosid

Flora, fauna və ya digər bioresursların kütləvi məhv edilməsi, atmosferin, torpaq və su ehtiyatlarının zəhərlənməsi, habelə ekoloji fəlakətə səbəb olan və ya baş verməsi təhlükəsi yaradan digər əməllər törətmə, –

on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maddə 104-2. Urbisid

Əhalinin yaşayışını mümkünsüz etmək məqsədilə qəsdən genişmiqyaslı dağıntılar, söküntülər törətmə nəticəsində şəhərin yaşayış və qeyri-yaşayış binalarını, kommunikasiya xətlərini və yaşayış üçün vacib olan digər infrastruktur obyektlərini tamamilə məhv etmə –

on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maddə 104-3. Mədəni irsi məhv etmə

Mədəni irsi məhv etmə, yəni hər hansı bir xalqın, etnos və ya millətin mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədilə mədəni sərvətlərini qəsdən məhv etmə və ya özününküləşdirmək niyyətilə talama, –

on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.”

Yuxarıda kriminallaşdırılmaları təklif olunan əməllərin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi¹ və ya insanlıq əleyhinə

¹ Bu halda beynəlxalq cinayətlər aşağıdakı kimi təsnif olunacaq: 1) təcavüz, 2) soyqırım, 3) ekosid, 4) urbisid, 5) mədəni irsi məhv etmə, 6) insanlıq əleyhinə cinayətlər, 7) müharibə cinayətləri.

cinayətlərin sistemi çərçivəsində təsbiti (əslində bu prinsipial bir fərq deyil), Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bu sahədə olan boşluğu aradan qaldıracaq. 30 il ərzində işğal olunan ərazilərdə törədilən ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi əməllərin CM-nin VII Bölməsinin normativ məzmununa daxil edilməsi onlara milli qanunvericilik üzrə beynəlxalq cinayətlərin statusunu şamil edəcək: fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti (maddə 3); universal yurisdiksiya (maddə 12.3); beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi (maddə 75.5); beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geri-yə qüvvəsi (Azərbaycan Respublikasının 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanunu) müddələrinin tətbiqini.

Bundan başqa, ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə cinayətlərinə görə hüquqi şəxslərin də məsuliyyəti müəyyən olunmalıdır və CM-nin 99-4.5-ci maddəsində göstərilən əməllərin siyahısına 104-1, 104-2, 104-3 maddələri daxil edilməlidir.

Özü-özlüyündə isə 104-1, 104-2, 104-3 maddələr 116-cı maddənin müvafiq hissələrinə münasibətdə ümumi və xüsusi normaların rəqabəti kimi qəbul olunacaqlar. Bu cinayətlər müharibə zamanı törədildikdə, əməl 116-cı maddənin (xüsusi norma) müvafiq hissələri (mad.116.0.2; 116.0.1, 116.0.6, 116.0.8; 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3) üzrə silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma kimi tövsif olunacaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə 31 dekabr 2022-ci il tarixli müraciətində Azərbaycanın böyük ekoloji fəlakətlə, urbisidlə üzləşdiyini xüsusi olaraq vurğulaması, Azərbaycan Respublikasının CM-də ekosid, urbisid və mədəni irsi məhv etmə əməllərinin beynəlxalq cinayətlər kimi kriminallaşdırılmasının aktuallığını və zərurliyini bir daha şərtləndirir.

FƏSİL III

BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ CİNAYƏTLƏR

§1. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışı və təsnifatı

Müasir dövrdə anlayışı, təsnifatı və növləri BCM-nin Roma Statutu ilə müəyyən edilmiş beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, transmilli xarakterli cinayətlərin nəinki dəqiq dairəsi və təsnifatı, hətta necə adlandırılması da transmilli cinayət hüquq elmində və təcrübəsində birmənalı şəkildə qəbul edilmir.

Hüquq elmində beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatında beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, beynəlxalq xarakterli cinayətlər müxtəlif şəkildə adlandırılırlar: “beynəlxalq xarakterli cinayət əməlləri”, “beynəlxalq qanunqaydanın cinayətkar pozuntuları”, “konvension cinayətlər”, “ağır olmayan beynəlxalq cinayətlər”, “transmilli cinayətlər”, “beynəlxalq hüququn cinayətkar hüquq pozuntuları”, “cinayət xarakterli beynəlxalq cinayətlər”, hətta bəzən – “xarici elementli cinayətlər” kimi.

Ədəbiyyatda müxtəlif terminlərə münasibətdə səslənən “sadalananlar əslində sinonimdir” fikrinə¹ tez-tez rast gəlinməsinə baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, bu fikirlə tam razılaşa bilmərik. Əslində mahiyyətə bu terminlər fərqlidirlər. Fikrimizcə, hazırda elmi nöqtəyi-nəzərdən bu kateqoriya cinayətlərin – “beynəlxalq xarakterli cinayətlər” kimi adlandırılması daha düzgün sayılmalıdır. Bu cinayətlərin sinonim kimi ifadə edilməsində isə yalnız “beynəlxalq xarakterli cinayətlər” və “konvension cinayətlər” çıxış edə bilərlər. Həmçinin, beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən “transmilli cinayət-

¹ Панов В.П. Международное уголовное право. М.: Инфра-М, 1997, с.67

lər” və “xarici elementli cinayətlər” anlayışları da ciddi şəkildə fərqlənilir.¹ “Cinayət xarakterli beynəlxalq cinayətlər” termini isə, ümumiyyətlə absurd səslənir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquq ədəbiyyatında ən ümumi tərifini bu cür ifadə olunur: beynəlxalq xarakterli cinayətlər beynəlxalq ictimai təhlükəliliyi olan və bir neçə dövlətin və ya bütün dövlətlərin mənafeyinə qəsd edən əməllərdir.² İ.İ.Karpets beynəlxalq xarakterli cinayətlərin bütün xüsusiyyətlərini əhatə edən daha dolğun anlayışını verir: “beynəlxalq xarakterli cinayətlər beynəlxalq sazişlərlə (konvensiyalarla) müəyyən edilən və bəşəriyyət əleyhinə³ cinayətlərlə bağlı olmayan, dövlətlər arasında normal münasibətlərə, beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdəki (iqtisadi, sosial-mədəni, əmlak və s.) münasibətlərinə, həmçinin, təşkilatlara və insanlara zərər vuran, müvafiq qaydada ratifikasiya edilmiş beynəlxalq sazişlərin (konvensiyaların) və ya bu sazişlərə uyğun qəbul edilən milli cinayət qanunvericiliyinin normalarına uyğun cəzalandırılan əməllərdir”.⁴

Qeyri-qanuni məqsədlərinə çatmaq üçün ayrı-ayrı şəxslər (bir qrup şəxs) tərəfindən törədilən beynəlxalq xarakterli cinayətlər, adətən dövlət mexanizmləri ilə dəstəklənmir və dövlətin, ümumiyyətlə daxili və xarici siyasətindən kənar törədilir. Bu beynəlxalq xarakterli cinayətləri beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlər həm hüquqi təbiətinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə, həm də qəsdin cinsi obyektinə görə fərqlənilir. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasları müxtəlif beynəlxalq konvensiyalarda əks olunur.

¹ Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın IV fəslində (§1) bəhs edilir.

² Международное право. Учебник / Под ред. К.А. Бекяшева. М.: Проспект, 2004, с.618

³ Bu sırada sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər, yəni beynəlxalq cinayətlər nəzərdə tutulur.

⁴ Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Между-народные отношения, 1979, с.47

Bunun əksi olaraq, bütün beynəlxalq cinayətlər bir cinsi obyektə qəsd edirlər – sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərə. Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasları tam olaraq BCM-nin Roma Statutunda əks olunur.

Beləliklə, beynəlxalq xarakterli cinayətlər üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar dövlətlərin müxtəlif sahələrdə olan maraqlarına qəsd edirlər və məhz buna görə də beynəlxalq xarakterə malikdirlər. Bu maraqları qorumaq və onlara qəsd edən cinayətlərlə birgə mübarizə aparmaq üçün dövlətlər bir çox hallarda əməkdaşlıq edərək, müxtəlif səviyyəli (universal, regional, ikitərəfli) konvensiyalar bağlayırlar. Məhz buna görə də beynəlxalq xarakterli cinayətlər çox vaxt “konvension cinayətlər” kimi adlanırlar.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət yalnız dövlətdaxili yurisdiksiyaya daxildir. Hər bir dövlətin daxili qanunlarına görə beynəlxalq xarakterli cinayətlər ya birbaşa ratifikasiya olunmuş müvafiq konvensiyaların normaları üzrə (inkorporasiya yolu ilə), ya da ki, dövlətin tərəfdar çıxdığı müvafiq konvensiyaların normalarının transformasiyasından sonra dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyi üzrə həll edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən müvafiq beynəlxalq konvensiyaların normaları yalnız qüvvədə olan CM-nə daxil edildikdən (yəni, transformasiya yolu ilə) sonra tətbiq oluna bilərlər. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 1.3-cü maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, “cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər”.

Qeyd etdiyimiz kimi, ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə görə ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin kateqoriyalarına daxil olan beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi müxtəlif ağırlıqda ola bilər və onlar cinsi, növ və bilavasitə qəsd obyektlərinə görə ciddi dərəcədə seçilirlər. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlər dövlətlərin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq münasibətlərinə qəsd edir, onla-

rın vahid təsnifat meyarının seçimi çətinlik yaradır. Fikrimizcə, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin təsnifatının meyarı qismində növ obyektinin seçilməsi nisbətən daha uğurlu sayıla bilər.

Beynəlxalq xarakterli cinayətləri müxtəlif qruplara təsnif etmək olar və hüquq ədəbiyyatında onların müxtəlif təsnifatları mövcuddur.

Məsələn, İ.İ.Lukaşuk və A.V.Naumov bütün beynəlxalq xarakterli cinayətləri beş qrupa ayırır:

1. beynəlxalq terrorçuluqla əlaqəli olan cinayətlər;
2. şəxsin azadlığına qəsd edən cinayətlər;
3. ictimai, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyə qəsd edən cinayətlər;
4. əhalinin sağlamlığına və ictimai mənəviyyatına qəsd edən cinayətlər;
5. iqtisadi cinayətlər.¹

Fikrimizcə, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin yuxarıda göstərilən təsnifatını uğurlu hesab etmək olmaz, çünki, birinci və üçüncü, habelə üçüncü və beşinci qruplardakı növ qəsd obyektləri üst-üstə düşür.

Biz beynəlxalq xarakterli cinayətlərin aşağıdakı ümumiləşdirilmiş təsnifatını təklif edirik:

I qrup. Dövlətlərarası dinc və təhlükəsiz əməkdaşlıq münasibətlərinə qəsd edən cinayətlər. Məsələn, terrorçuluq və terrorçuluqla əlaqəli olan digər cinayətlər, hava gəmisini qaçırma, silahın qeyri-qanuni dövriyyəsi və müxtəlif konvensiyalarda bu sahədə cinayət olduğunu təsbit edən digər əməllər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu əməlləri əsasən qüvvədə olan CM-nin VII (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) və X (İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə cinayətlər) Bölmələrində sistemləşdirmişdir: təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (maddə 101), beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə (maddə 102), muzdluluq (maddə 114), terrorçuluq (maddə 214), terrorçuluğu maliyyələşdirmə (maddə 214-1), terrorçuluğa

¹ Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, 132-133

açıq çağırışlar (maddə 214-2), terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə (maddə 214-3), adamları girov götürmə (maddə 215), cinayətkar birlik (təşkilat) yaratma (maddə 218), hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma (maddə 219), dəniz quldurluğu (maddə 219-1) və s.

Bu qrupa daxil olan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin əksəriyyəti CM-nin 25-ci fəslində (İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər) əks olunub.

II qrup. Dövlətlərarası iqtisadi, sosial və mədəni sahələr üzrə əməkdaşlıq münasibətlərinə qəsd edən cinayətlər. Məsələn, bunlar bir sıra ekoloji cinayətlər, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan, pul və qiymətli kağızların saxtalaşdırılması və müxtəlif konvensiyalarda bu sahədə cinayət olduğunu təsbit edən digər əməllərdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu əməllər CM-nin Xüsusi hissəsinin müxtəlif Bölmələ və fəsilərində sistemləşdirilmişdir: cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma (maddə 194), dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi (maddə 200-1), saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma (maddə 204), narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorlarının, güclü təsir edən, zəhərli, zəhərləyici, radio-aktiv, partlayıcı maddələrin və qurğuların və s. qadağan edilmiş predmetlərin qaçaqmalçılığı (maddə 206.2), radioaktiv materiallarla qanunsuz davranma (maddə 226), narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətləri (mad. 234–240), kibercinayətlər (mad. 270–272-2) və s. daxil etmək olar.

Bu qrupa daxil olan əməllər əsasən CM-nin 24 (İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər), 26 (Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər), 28 (Ekoloji cinayətlər) və s. fəsilərində əks olunub.

III qrup. Cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənafeyini, mənəvi dəyərləri qoruyan beynəlxalq münasibətlərə qəsd edən cinayətlər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu əməlləri CM-nin əsasən VIII (Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər) və X (İqtisadi sahədə cinayətlər) Bölmələrdə sistemləşdirmişdir. Məsələn, insan alveri

(maddə 144-1), məcburi əmək (maddə 144-2), uşaq pornoqrafiyasının dövrüyyəsi (maddə 171-1), qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə (maddə 176-1), pornoqrafik materialları və ya əşyaları qanunsuz yayma (maddə 242), fahişəliyə cəlb etmə (maddə 243), əxlaqsızlıq yuvaları saxlama (maddə 244) və müxtəlif konvensiyalar üzrə anlayışları və tərkibləri müəyyən edilən bir sıra digər əməllər.

Bəzi alimlər, qeyd etdiyimiz üç qrupdan başqa, daha iki qrupu fərqləndirirlər:

1) açıq dənizdə törədilən cinayətlər (bura dəniz quldurluğu, açıq dənizdən icazəsiz yayım,¹ dənizin çirklənməsi və s. əməllər daxildir);

2) beynəlxalq xarakterli müharibə cinayətləri.²

Açıq dənizdə törədilən cinayətlərə gəlincə, prinsipcə bu qrupa daxil olan əməlləri əvvəlki üç qrupa, daha dəqiq 1-ci qrupa təsnif etmək olar. “Beynəlxalq xarakterli müharibə cinayətləri” termini isə, fikrimizcə, öz absurdluğuna görə, ümumiyyətlə, qəbul edilməzdir.³

Amma istənilən halda, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin təsnifatlandırılması, tərəfimizdən təklif etdiyimiz təsnifat da daxil olmaqla, müfəssəl deyil, çünki onları müvafiq qruplara ayırmaq üçün vahid meyar seçimini müəyyən etmək olduqca çətin məsələdir, daha dəqiq desək, mümkün deyil. Belə ki, biz beynəlxalq hüquq üzrə cinayət sayılan bütün əməlləri beynəlxalq təhlükəliliyin xarakterinə əsasən iki kateqoriyaya (beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər) təsnif edirik ki, bu da qəsdin cinsi obyektində özünü göstərir. Beynəlxalq cinayətlərdə bu – sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərdir. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərdə isə bu – dövlətlərin müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əməkdaşlığını təmin edən ictimai münasibətlərdir, yəni beynəlxalq xarakterli cinayətləri birləşdirən yegənə cinsi obyekt yoxdur.

¹ Azərbaycan Respublikası BMT-nin “Dəniz hüququ haqqında” Konvensiyasına və BMT-nin “Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il 10 dekabr tarixli Konvensiyasının XI Bölməsinin həyata keçirilməsinə dair” Sazişə 4 mart 2016-cı il tarixli Qanunla qoşulmuşdur.

² Международное право. Учебник / Под ред. К.А. Бекяшева. М.: Проспект, 2004; Панов В.П. Международное уголовное право. М.: Инфра-М, 1997, с.72

³ Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın II fəslində (§5) bəhs edilir.

Yuxardakı fikrimizi, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə münasibətdə onunla təsdiq edirik ki, bütün beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət CM-nin yalnız bir – VII Bölməsində nəzərdə tutulur, beynəlxalq xarakterli cinayətlər isə qanunverici tərəfindən bütün Bölmələrin (CM-nin VII Bölməsi də daxil olmaqla) ayrı-ayrı fəsilərində (cinsi və növ obyektlərinə uyğun olmaqla) sistemləşdirilmişdir.

Hər halda hər hansı bir təsnifatın uğurlu olması üçün təsnifat meyarı dəqiq müəyyən edilməlidir.¹ Lakin beynəlxalq xarakterli cinayətlərin təsnifatının meyarının daha dəqiq müəyyən edilməsinin çətinliyi bir də onunla bağlıdır ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsi çox genişdir və ictimai təhlükəliliyinin ağırlığına görə müxtəlif kateqoriyada olan cinayətləri əhatə edir.

Fikrimizcə, məntiqə görə və ən əsası, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq, biz bütün beynəlxalq xarakterli cinayətlərin təsnifatına meyar kimi onların növ obyektini götürə bilərik. Bildiyimiz kimi, CM-nin Xüsusi hissəsində fəsillərin sistemləşməsi məhz cinayətlərin növ obyektləri üzərində qurulub. Bu nöqtəyi nəzərdən, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin yuxarıdakı üç qrup üzrə təklif etdiyimiz təsnifat da qüsursuz deyil. Bu isə özlüyündə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemləşdirilməsində olan natamamlıqdan irəli gəlir. Beləki, CM-nin Xüsusi hissəsinə yeni normlar əlavə edildikdə, onların növ obyektlərinin müəyyən edilməsində çəşqınlığa yol verilir (məsələn, mad.144-3, 171-1, 200-1 və s.).

Bundan əlavə, transmilli cinayət hüququ (eləcə də Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət hüququ) terrorçuluq (25-ci fəsil) və ya korrupsiya əməlləri (33-cü fəsil) kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə yanaşı, müvafiq olaraq terror və ya korrupsiya ilə əlaqəli olan bir sıra digər cinayətləri də müəyyən edərək, onları CM-nin Xüsusi hissəsinin müxtəlif fəsillərində yerləşdirir. Məsələn, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə

¹ Daha ətraflı bax: Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.27-51

(maddə 277), təxribat (maddə 282) kimi terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərə görə məsuliyyət CM-nin 31-ci fəslində (Dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər) nəzərdə tutulmuşdur. Korrupsiya cinayətləri CM-nin eyni adlı 33-cü fəslə ilə yanaşı, məsələn, 19-cu (Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər), 21-ci (İnsan və vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər) və s. fəsilələrində də təsbit olunmuşdur.

§2. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemi

Bu paraqrafda biz Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemini, bu sistemdə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin yerini, habelə bu cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüquqi əsaslarını daha ətraflı nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər, beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin bütün Bölmələrində təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin VII Bölməsinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) aşağıdakı beynəlxalq xarakterli cinayətlər daxildir: 16-cı fəsil (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) – təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (maddə 101), beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə (maddə 102); 17-ci fəsil (Müharibə cinayətləri) – müzdluluq (maddə 114), hərbi soyğunçuluq (maddə 118) və müdafiə nişanlarından sui-istifadə (maddə 119.1). VII Bölmədə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan ümumilikdə 32 tərkibdən 8-i – beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir, bu da Bölmənin normativ həcmnin 25%-ni təşkil edir.

CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan bütün cinayətlərə, həmçinin beynəlxalq xarakterli cinayətlərə (mad.101, 102, 114,¹ 118,

¹ I Qarabağ müharibəsində Ermənistan tərəfindən çoxlu sayda müzdlunun olması faktıdır və nəinki müxtəlif millətlərdən, hətta digər irqlərdən olan müzdluların cəzələrinin fotosəkilləri o illərin fotoxronikasında saxlanılır. II Qarabağ müharibə-

119.1) beynəlxalq cinayətlərin statusu verilmişdir. Bu da Azərbaycan cinayət hüququnda həmin cinayətlərə görə məsuliyyətin xeyli sərtləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Fikrimicə, CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin və cəzanın sərtləşdirilməsi süni əsaslara görə yaranmışdır.

Belə ki, CM-nin Ümumi hissəsinin müvafiq normaları CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş bütün əməllərə (mad.100–119) münasibətdə vahid cinayət-hüquqi siyasət aparır: onlar universallıq, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi, habelə cinayət qanununun geriye qüvvəsi prinsiplərinə tabedirlər. Halbuki, qanunverici tərəfindən Azərbaycan Respublikası CM-nin digər Bölmə və fəsilələrinə daxil edilmiş beynəlxalq xarakterli cinayətlərə (terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirmə cinayətləri istisna olmaqla) yalnız universallıq prinsipi şamil edilir (maddə 12.3). Transmilli cinayət hüququnda da beynəlxalq xarakterli cinayətlər eksterritorial statusa malik olduqlarına görə onlara qarşı universallıq prinsipi tətbiq olunur. Transmilli cinayət hüququnun digər xüsusi (mərkəzi) prinsipləri heç bir beynəlxalq xarakterli cinayətə, o cümlədən, terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirməyə şamil edilmir.

Fikrimicə, Azərbaycan Respublikası CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş beynəlxalq xarakterli cinayətlərə (mad.101, 102, 114, 118, 119.1) münasibətdə cinayət-hüquqi siyasətin sərtləşdirilməsi (yəni onlara faktiki olaraq, transmilli cinayət hüququnda yalnız beynəlxalq cinayətlərə (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri) xas olan statusun tətbiqi) cinayət qanunvericiliyinin unifikasiya prosesinə də mane olur.

sində Ermənistanın Suriya, Fransa, Livan və s. dövlətlərdən muzdlu terrorçular gətirdiyini və öz ordu birləşmələrində qanunsuz yerləşdirdiyi sübut olunub. Məsələn, döyüşlərdə iştirak edən Livan Respublikasının vətəndaşı Beyrut şəhər sakini Viken Abraham Eulcekian Azərbaycan Respublikası CM-nin 114.3, 214.2.1, 214.2.3, 228.2.1, 279.1 və 318.2-ci maddələri ilə Bakı Hərbi Məhkəməsinin 14.06.2021-ci il tarixli hökmü ilə 20 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunub. Bax: Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin 27.08.2021-ci il tarixli Qərarı (iş № 1-1(103)-22/2021). URL: ShowPdf (4).pdf

*Azərbaycan cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin və CM-nin VII Bölməsindəki beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqi statuslarının süni olaraq bərabərləşdirilməsi, həm də ona görə yanlışdır ki, bu cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası prinsipini pozur. Bu hal da, ümumilikdə cinayət hüququnun ədalət prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır. “Cəzanın ədalətliliyi təkcə törədilən əmələ cinayət-hüquqi vasitələrlə məcburi cavab verməkdə deyil, həm də cinayətlə cinayət-hüquqi təsir (cəza) tədbiri arasında mütənəsibliyin təmin edilməsində ifadə olunur. Cəzanın ədalətliliyi tələblərindən kənara çıxma, cəzanın həddən artıq yumşaqlığı ilə yanaşı, həddindən artıq sərtliyi ilə də ifadə oluna bilər”.*¹

Digər tərəfdən, CM-də silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlərin 17-ci fəsildə (Müharibə cinayətləri) yerləşdirilməsinin ümumiyyətlə Xüsusi hissənin sistemləşdirilməsinin əsas kriteriyasına zidd olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, CM-nin Xüsusi hissəsində bütün əməllər ilkin olaraq qəsdin cinsi obyektinə görə əvvəl Bölmələrə, daha sonra isə növ obyektlərinə uyğun olaraq fəsilələr üzrə sistemləşdirilirlər. Bildiyimiz kimi, CM-nin VII Bölməsində əməllərin qəsd etdiyi cinsi obyekt – sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərdir. Ancaq döyüş meydanında ölmüş və ya yaralanmış şəxslərin əmlakını talama (hərbi soyğunçuluq) kimi cinayətin (maddə 118) sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd etməyi bir qədər mübahisəlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-də hərbi soyğunçuluq tam haqlı olaraq, hərbi cinayətlərin, yəni hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin sisteminə aid edilmişdir.

Beləliklə, qüvvədə olan CM-nin redaksiyasının (normativ məzmununun) hazırkı vəziyyətinə (1 may 2023-cü il tarixinə) görə VII Bölmənin bütün əməllərinə onların ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsiindən (yəni, 15-ci maddə üzrə kateqoriyalara bölgüsündən) asılı olmayaraq, CM-nin Ümumi hissəsində nəzərdə tutulmuş cinayət-hüquqi xarakterli eyni tədbirlər tətbiq edilir. Məsələn, soyqırım (xüsusilə ağır cinayət) və ya hərbi soyğunçuluq (az ağır cinayət) kimi

¹ Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s.229-232

cinayətin törədilməsindən asılı olmayaraq, CM-nin 75.5 və ya 80.4-cü maddələrinin normaları hər ikisinə də eyni qaydada tətbiq edilir. Ya da ki, 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiya Qanununda cinayət qanununun geriyyə qüvvəsi CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan bütün əməllərə, həmçinin, transmilli cinayət hüququ üzrə beynəlxalq cinayət statusu olmayan əməllərə şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin Xüsusi hissəsinin VII Bölməsinə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüquqi əsaslarına: “Siyasi və mülki hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 20-ci maddəsi; “Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə yönəlmiş cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 14 dekabr 1973-cü il tarixli Konvensiya; “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının işçi heyətinin və onunla bağlı heyətin təhlükəsizliyi haqqında” 9 dekabr 1994-cü il tarixli Konvensiya; “Diplomatik əlaqələr haqqında” 18 aprel 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyası; “Konsulluq əlaqələri haqqında” 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyası; “Muzdluların cəlb edilməsinə, onlardan istifadə olunmasına, onların maliyyələşdirilməsinə və təliminə qarşı mübarizə haqqında” 4 dekabr 1989-cu il tarixli Konvensiya; 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolunun 47-ci maddəsi; 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 33-cü maddəsi; 1949-cu il I Cenevrə Konvensiyasının 51-ci maddəsi; 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolunun 38-ci maddəsi və s. aildir.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin VIII Bölməsi (Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər) beş fəsildən ibarətdir: 18-ci fəsil (Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər, mad.120–143-1); 19-cu fəsil (Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər, mad.144–148-1); 20-ci fəsil (Şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər, mad.149–153); 21-ci fəsil (İnsan və vətəndaşın konstitusiya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər, mad.154–169-1); 22-ci fəsil (Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər, mad.170–176-1). Ümumilikdə, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin sistemində (CM-

nin 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətində) 169 tərkibə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilib. Onlardan 75 tərkib beynəlxalq xarakterli cinayətdir, bu da CM-nin VIII Bölməsinin normativ həcmnin 44,4%-ni təşkil edir.

Qeyd edək ki, VIII Bölmədə məsuliyyəti müəyyən edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərin böyük əksəriyyəti qüvvədə olan 1999-cu il CM-nin yenilikləridir və onların əksəriyyəti 1 sentyabr 2000-ci ildən sonra, müxtəlif vaxtlarda əlavə olunub. Məsələn, insan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu və transplantasiyası (maddə 137),¹ qanunsuz olaraq biotibbi tədqiqatlar aparma və ya qadağan edilmiş diaqnostika və müalicə üsullarını, dərman vasitələrini tətbiq etmə (maddə 138), dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadəyə məcbur etmə, (maddə 143-1), insan alveri və məcburi əmək (mad.144 və 144-2), uşaq pornoqrafiyasının dövriyyəsi (maddə 171-1), qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə (maddə 176-1) və s. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində qoşulduğu bir çox beynəlxalq Konvensiyalar üzrə öhdəlik götürüb ki, onların normalarını öz cinayət qanunvericiliyinə implementasiya etsin. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 1.3.-cü maddəsinə görə bu öhdəlik yalnız transformasiya yolu ilə həll oluna bilər və Azərbaycan bu Konvensiyalara qoşulduqca, tədricən öz öhdəliklərini yerinə yetirərək CM-nə müvafiq dəyişiklik və əlavələri daxil edir.

CM-nin VIII Bölməsindəki əməllərə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüquqi əsasları çoxsaylı müxtəlif beynəlxalq Konvensiyalarda əks olunur. Məsələn, BMT-nin “İnsan alverinə və fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarına qarşı mübarizə haqqında” 21 mart 1950-ci il tarixli Konvensiyası;² BMT-nin “Köləliyin, qul ticarətinin və küləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında” 7 sentyabr 1956-cı il tarixli Əlavə Konvensiyası; “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 16 may 2005-ci il tarixli Avropa

¹ Maddənin adı və məzmunu 22 iyun 2022-ci il tarixli Qanunla yeni redaksiyada verilib.

² Azərbaycan Respublikası 12 oktyabr 2004-cü il tarixli Qanunla qoşulub.

Konvensiyası;¹ BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 15 noyabr 2000-ci il tarixli Konvensiyası və onu tamamlayan “İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” və “Miqrantların quru, dəniz və hava ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı” Fakültativ Protokolları;² “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyanın “Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası haqqında” 26 yanvar 2010-cu il tarixli Fakültativ Protokolu; BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə” 31 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiyası;³ “Ədəbi və incəsənət əsərlərinin mühafizəsi haqqında” 9 sentyabr 1886-cı il tarixli Bern Konvensiyası;⁴ “İnsan hüquqları və biotibb haqqında” 4 aprel 1997-ci il tarixli (Oviedo) Avropa Konvensiyası⁵ və s. qeyd etmək olar. Bu sıraya, həmçinin uşaq pornoqrafiyası, müəlliflik hüquqlarını və əlaqəli hüquqları pozma ilə əlaqədar müddəaları (mad. 9,10) özündə əks edən “Kibercinayətkarlıq (kiberməkanda cinayətlər) haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli (Budapeşt) Avropa Konvensiyasını daxil edə bilərik.

Azərbaycan Respublikası CM-nin IX Bölməsi (İqtisadi sahədə cinayətlər) iki fəsildən ibarətdir: 23-cü fəsil (Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər, mad.177–189-1) və 24-cü fəsil (İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər, mad.190–213-3). Ümumilikdə, iqtisadi sahədə cinayətlərin sistemində (CM-nin 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətində) 146 tərkibə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilib. Onlardan 46 tərkib beynəlxalq xarakterli cinayətdir, bu da CM-nin IX Bölməsinin normativ həcmnin 31,5%-ni təşkil edir.

¹ Azərbaycan Respublikası 11 may 2010-cu il tarixli Qanunla qoşulub.

² Azərbaycan Respublikası 13 may 2003-cü il tarixli Qanunla qoşulub.

³ Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunla qoşulub.

⁴ Azərbaycan Respublikası əqli mülkiyyət sahəsində ən qədim hüquqi akt olan bu Konvensiyaya 27 noyabr 1998-ci ildə qoşulmuşdur.

⁵ Konvensiya üzrə 4 Əlavə Protokol da qəbul edilmişdir: “İnsanın klonlaşdırılmasının qadağan edilməsi haqqında”; “Transplantasiya haqqında”; “Biotibbi tədqiqat haqqında” və “Sağlamlıq məqsədləri üçün genetik test haqqında”. Burada 1987-ci il Ümumdünya Tibb Assosiasiyasının “Orqan və toxuma transplantasiyası” Bəyannaməsini də yumşaq hüquq mənbəyi kimi göstərmək olar.

CM-nin 23-cü fəslində beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi ayrı-ayrı cinayətlərin yalnız tövsifedici tərkiblərini qeyd edə bilər. Bunlar BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə” Konvensiyasının 19-cu maddəsinə uyğun olaraq vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmiş hər hansı bir “adi” cinayət (yəni transmilli cinayət hüququ üzrə cinayət kimi müəyyən edilməyən) korrupsiya cinayəti sayılır. Məsələn, şəxsin öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə dələduzluq (maddə 178.2.3), mənimsəmə və ya israf etmə (179.2.3-cü maddə), torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və ya icarə hüququnu pozma (maddə 188.4.2), təbii qazın, suyun, elektrik və ya istilik enerjisinin talanması (maddə 189-1.4) əməllərinin törədilməsi beynəlxalq xarakterli cinayət kimi qəbul edilə bilər.

CM-nin 23-cü fəslindən fərqli olaraq, 24-cü fəslində beynəlxalq xarakterli cinayət kimi tanınan xeyli sayda əməllər var. Onların sırasına idman yarışlarının manipulyasiyası (maddə 192-2), cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma (maddə 193-1); dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi (maddə 200-1); saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma (maddə 204); dövriyyəsi qadağan olunmuş əşyaların qaçaqmalçılığı (maddə 206.2) və s. daxil edə bilər.

CM-nin IX Bölməsindəki beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasları aşağıdakı aktlarda müəyyən edilir: BMT-nin “Korrupsiyaya əleyhinə” 31 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiyası; “Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılmasına, axtarışına, həbsinə, müsadirəsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə dair” 8 noyabr 1990-cı il tarixli Avropa Konvensiyası¹ “Pul nişanlarının saxtalaşdırılması ilə mübarizə haqqında” 20 aprel 1929-cu il tarixli Konvensiya; BMT-nin “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” 20 dekabr 1988-ci il tarixli Konvensiyası; “Saxta tibbi məhsullar və əhalinin sağlamlığına təhlükə yaradan oxşar cinayətlər haqqında” 28 oktyabr 2011-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və s.

¹ Azərbaycan Respublikası 31 may 2017-ci il tarixli Qanunla qoşulub.

Avropa Şurasının “Saxta tibbi məhsullar və əhəlinin sağlamlığına təhlükə yaradan oxşar cinayətlər haqqında” 28 oktyabr 2011-ci il tarixli Konvensiyası¹ ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan bu Konvensiyanı onun beynəlxalq birlik tərəfindən rəsmi qəbul edilməsindən xeyli əvvəl, yəni hələ 2007-ci ildə dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normanı CM-nə (200-1-ci maddə) əlavə etmişdir. Fikrimizcə, bu normanın Xüsusi hissənin 24-cü fəslində yerləşdirilməsi səhv müəyyən edilmişdir, çünki, bu cinayət birbaşa əhəlinin sağlamlığına qəsd edir. Ona görə də dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normanı CM-nin X Bölməsinin (İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər) 26-cı fəslində (Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər) yerləşdirilməsi daha düzgün olardı. Bununla bağlı, habelə 26-cı fəsildə 240-cı maddənin (güclü təsir edən və ya zəhərli maddələrin satış məqsədilə qanunsuz dövriyyəsi) mövcudluğu nəzərə alınaraq CM-nin 26-cı fəslinin adı daha ümumi formada verilərək, növ obyektinə uyğunlaşdırılmalı idi. Məsələn, “Əhəlinin sağlamlığı əleyhinə olan cinayətlər” kimi.

CM-nin X Bölməsi (İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər) altı fəsildən ibarətdir: 25-ci fəsil (İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər, mad.214–233-4); 26-cı fəsil (Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər, mad.234–240); 27-ci fəsil (İctimai məənəviyyət əleyhinə cinayətlər, mad.242–246); 28-ci fəsil (Ekoloji cinayətlər, mad.247–261); 29-cu fəsil (Hərəkət təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlər, mad. 262–270-1); 30-cu fəsil (Kibercinayətlər, mad. 271–273-2)^{2,1}

CM-nin X Bölməsinin bütün fəsillərində beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar demək olar ki üstünlük təşkil edir. Onlardan ikisi (26 və 30-cu fəsillər) tam bey-

¹ Adi hallarda daha çox “Medicrime” Konvensiyası kimi adlandırılır.

² CM-nin 30-cü fəslinin adı və normativ məzmunu Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunla dəyişdirilib.

nəlxalq xarakterli cinayətlərdən ibarətdir. Ümumilikdə, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlərin sistemində (CM-nin 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətində) 206 tərkibə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilib. Onlardan 102 tərkib beynəlxalq xarakterli cinayətdir, bu da CM-nin X Bölməsinin normativ həcmnin 49,5%-ni təşkil edir.

Bu cinayətlərə qarşı mübarizənin beynəlxalq hüquqi əsasları milli qanunverciliyimizin tərkib hissəsi olan çoxsaylı universal və regional səviyyəli beynəlxalq konvensiyalardır. Nümunə üçün aşağıdakı konvensiyaları göstərə bilərik: “Terrorizmin qarşısının alınması haqqında” 27 yanvar 1977-ci il tarixli Avropa Konvensiyası; “Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında” 9 dekabr 1999-cu il tarixli Konvensiya;¹ “Adamların girov götürülməsinə qarşı mübarizə haqqında” 17 dekabr 1979-cu il tarixli Konvensiya; “Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında” 16 may 2006-cı il tarixli Konvensiya;² BMT-nin “Narkotik vasitələr haqqında” 30 mart 1961-ci il tarixli Vahid Konvensiyası; BMT-nin “Psixotrop maddələr haqqında” 21 fevral 1971-ci il tarixli Konvensiyası; BMT-nin “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” 20 dekabr 1988-ci il tarixli Konvensiyası; BMT-nin “Nüvə terrorçuluğu əməlləri ilə mübarizə haqqında” 13 aprel 2005-ci il tarixli Konvensiyası; “Pornoqrafik məlumatların yayılması və qanunsuz ticarəti ilə mübarizə haqqında” 12 sentyabr 1923-cü il tarixli Konvensiya (1947-ci il Protokolu ilə); “Bioloji müxtəliflik haqqında” 5 iyun 1992-ci il tarixli (Rio-de-Janeyra) Konvensiya (“Biotəhlükəsizliyə dair” Kartogena Protokolu ilə); “Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növ-

¹ Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 5 dekabr 2003-cü il və 1 dekabr 2001-ci tarixlərində müvafiq olaraq bu iki Konvensiyaları ratifikasiya etdikdə cinayətin adı dövlət dilinə dəqiq tərcümə edilməyərək “terrorizm” kimi ifadə olunmuşdur. Lakin CM-nin müvafiq maddələrində (214, 214-1, 214-2 və s.) və Azərbaycan Respublikasının “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” 30 avqust 1999-cu il tarixli Qanununda cinayətin adı milli dilimizə düzgün tərcümə edilmişdir.

² Göründüyü kimi, bu Konvensiya Milli Məclis tərəfindən 3 fevral 2013-cü ildə ratifikasiya edildikdə yuxarıdakı qeyddə göstərilən amillər nəzərə alınmışdır.

lərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” (CİTES) 3 mart 1973-cü il tarixli Konvensiya (“Nərə baliqlarının qorunmasına dair” Qətnaməsi ilə); “Bitki karantini və mühafizəsi üzrə Avropa və Aralıq Dənizi Təşkilatının yaradılması haqqında” 18 aprel 1951-ci il tarixli Konvensiya;¹ “Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında” 2 noyabr 1973-cü il tarixli Konvensiya;² “Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilən qanunsuz hərəkətlər əleyhinə mübarizə haqqında” 23 sentyabr 1971-ci il tarixli (Monreal) Konvensiya (“Mülki aviasiyaya xidmət göstərən aeroportlarda qanunsuz zorakılıq hərəkətləri əleyhinə mübarizə haqqında” Protokolu ilə); “Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 10 sentyabr 2010-cu il tarixli (Pekin) Konvensiya; “Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasına dair” 20 oktyabr 1972-ci il tarixli Konvensiya; “Avtonəqliyyat vasitələrini idarə etmək hüququndan məhrum olunmanın beynəlxalq nəticələri haqqında” 3 iyun 1976-cı il tarixli Avropa Konvensiyası; “Yol hərəkəti haqqında” 8 noyabr 1968-ci il tarixli Avropa Konvensiyası; “Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli Avropa (Budapeşt) Konvensiyası³ və s.

Göründüyü kimi, CM-nin X Bölməsində təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasları çoxsaylı beynəlxalq aktlarda əksini tapır. Məsələn, yalnız terrorçuluğa və terrorçuluqla əlaqəli olan cinayətlərə görə məsuliyyəti

¹ Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası II Qarabağ müharibəsindən əvvəl bu və digər Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulduğu zaman aşağıdakı məzmununda xüsusi bəyanatlar vermişdir: “Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, bu Konvensiyanın müddələrinin Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində həyata keçirilməsinə həmin ərazilərin işğaldan azad edilməsindən əvvəl zərər vermə bilməyəcəkdir (işğal olunmuş ərazilərin sxematik xəritəsi əlavə olunur).”

² Ümumiyyətlə, ekoloji sahədə Azərbaycan Respublikası 30-dan çox müxtəlif Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmuşdur. Onların daha dolğun siyahısına bax: URL: http://files.preslib.az/projects/azereco/az_eo_m4_7.pdf

³ BMT-nin rəsmi saytı. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/; AŞ-nın rəsmi saytı. URL: <http://www.coe.ru/news/news>

yət məsələləri 40-dan artıq müxtəlif səviyyəli (onlardan, BMT cərcivəsində – 18, regional – 22) beynəlxalq konvensiyaların normaları ilə tənzim edilir. Bundan başqa dövlətlərin terrorçuluqla birgə mübarizəsi sahəsində əməkdaşlıq məsələləri BMT tərəfindən qəbul edilən Bəyannamələrdə öz həllini tapır.¹

Normativ məzmununun yarısını beynəlxalq xarakterli cinayətlər təşkil etməklə yanaşı, CM-nin X Bölməsi həm də onunla səcivyələnir ki, CM-i qüvvəyə mindikdən sonra bu Bölmədə təsbit olunan bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti sərtləşmiş (mad.214, 216 və s.), bundan başqa beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan xeyli sayda yeni maddələr əlavə olunmuşdur (mad.214-1, 214-2, 214-3, 219-1, 270-1, 273-1, 273-2 və s.).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu Bölmədəki beynəlxalq xarakterli cinayətlərin heç də hamısı ilk dəfə məhz 1999-cu il CM-də təsbit olunmamışdır. Belə ki, bəzi cinayətlərə görə məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının əvvəlki cinayət qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, adamları girov götürməyə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan 120-1-ci maddə 1987-ci ildə, terrorçuluqla görə məsuliyyət müəyyən edən 212-cü maddə 1994-cü ildə 1960-cı il CM-nə əlavə edilmişdir. Həmçinin vurğulamalıyıq ki, 1960-cı il CM-də adamları girov götürmə cinayəti şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin sisteminə daxil edilmişdir. Bundan başqa, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, habelə beynəlxalq uçuş qaydalarını pozma, gəmi kapitanının fəlakətə uğrayanlara kömək göstərməməsi kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan normalar Azərbaycan Respublikasının əvvəlki CM-də də (1922, 1927, 1960) nəzərdə tutulurdu.²

¹ Рагимов И.М., Голик Ю.В., Коробеев А.И., Лобач Д.В. Терроризм в России и мире на современном этапе: общая криминологическая характеристика и состояние политико-правового противодействия. Аналитический доклад. СПб.: Юрид.центр, 2018, с.59-60

² Даһа ətraflı бах: Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Баку: Адильоглы, 2020, том 2, с.198-200

CM-nin XI Bölməsi (Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər) dörd fəsildən ibarətdir: 31-ci fəsil (Dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər, mad.274–285); 32-ci fəsil (Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər, mad.286–307); 33-cü fəsil (Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər, mad.308–314-3); 34-cü fəsil (İdarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər, mad.315–326).

Ümumilikdə, dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlərin sistemində (CM-nin 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətində) 144 tərkibə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilib. Onlardan 65 tərkib beynəlxalq xarakterli cinayətdir, bu da CM-nin XI Bölməsinin normativ həcmnin 45%-ni təşkil edir və onların mütləq əksəriyyəti korrupsiya cinayətləri və korrupsiya ilə əlaqəli olan cinayətlərdir.

Korrupsiya cinayətlərinə görə məsuliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasları aşağıdakı aktlarda ehtiva olunur: BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 15 noyabr 2000-ci il tarixli Konvensiyası; BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə” 31 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiyası; BMT-nin “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya qarşı” 10 dekabr 1984-cü il tarixli Konvensiyası; “Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında” 27 yanvar 1999-cu il tarixli Avropa Konvensiyası; “İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında” 26 noyabr 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və s.¹

Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı mübarizənin strateji kursu Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” 9 avqust

¹ Daha ətraflı bax: Susan Rose-Ackerman. Hakimiyyət və korrupsiya. Səbəblər, nəticələr və islahatlar. “Cambridge Universiteti Nəşriyyatı”, 1999, 268 s.; Məmmədov R.F., Qəmbərov H.D., Məmmədov X.R. Korrupsiya ilə mübarizə. Beynəlxalq-hüquqi və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik təcrübəsi. Bakı: Azər nəşr, 2013, 216 s.; Korrupsiya / Tərtib. S.Bağirov, R.Səfəraliyeva, R.Hacıyev, İ.Əliyev. Bakı: “Yeni nəsil” MMC, 2002, 114 s. və s.

1994-cü il tarixli və “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” 8 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanlarından irəli gələn müddəalar əsasında formalaşmışdır.¹ Sonrakı illərdə də korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri həyata keçirilmişdir və bu tədbirlər ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanununda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Dövlət və bələdiyyə əmlakının və vəsaitlərinin idarə olunması sahəsində korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” 22 iyun 2009-cu il tarixli Fərmanında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 14 yanvar 2011-ci il tarixli iclasında Prezident İlham Əliyevin məşhur çıxışı korrupsiyaya qarşı mübarizədə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu və “2012–2015-ci illər üçün Korrupsiyaya qarşı Milli Fəaliyyət Planı”nın istiqamətlərini müəyyən etdi. Hal-hazırda “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022–2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” üzrə Tədbirlər Planı da qəbul olunmuşdur.²

29 iyun 2012-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyasının (*International Anti-Corruption Academy, IACA*) beynəlxalq təşkilat kimi yaradılması haqqında 2 sentyabr 2010-cu il tarixli Vyana Sazişinə qoşulmuşdur. BMT-nin nümayəndəsinin sözlərinə görə, Akademiya ilk növbədə antikorrupsiya biliklərinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi mərkəz olacaq və korrupsiyaya qarşı mübarizə orqanları və maliyyə kəşfiyyatı bölmələri üçün ekspertlər hazırlayacaqdır.³

Korrupsiya dövlət mexanizminin və cəmiyyətin bütün həlqələrinə (iqtisadiyyat, səhiyyə, təhsil, hüquq-mühafizə orqanları və s.),

¹ Daha ətraflı bax: Səmədova Ş.T. Heydər Əliyev – korrupsiya ilə mübarizənin banisi kimi // Azərbaycan xalqının Ümummillî lideri Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr edilən “Müstəqil Azərbaycanın memarı” adlı beynəlxalq konfransın materialları. 26-27 aprel 2023

² Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Есoprint, 2017, с.571

³ Bax: URL: <http://www.trend.az/regions/world/europe>

hakimiyyətin yüksək eşelonlarına qədər nüfuz edən sistemli hadisədir. Həmçinin, ümumi qloballaşma korrupsiyanın qloballaşmasını da şərtləndirib.¹ Məsələn, ən son nümunə kimi 2022-ci ilin dekabrında Avropa Parlamentinin sədr müavini Eva Kayli və digərlərinin korrupsiya cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsini yada salmaq olar.²

Əslində, bu gün korrupsiyadan tam azad olan dövlətlər yoxdur. Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrin qanunları korrupsiya cinayətlərinə qarşı mübarizənin həm səviyyəsinə, həm də üsullarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Azərbaycan Respublikasının “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunun müddələrinin təhlili göstərir ki, biz əsasən korrupsiya ilə mübarizədə Sinqapur stratejiyasına³ üstünlük veririk. Bu arada beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilən “ASAN Xidmət” (2012) və “DOST Xidmət”i (2018) mərkəzlərinin yaradılmasını misal gətirə bilərik.

Avropa Şurasının korrupsiya üzrə multidissiplinar qrupunun ekspertləri (Strasburq, 1995) təkcə dövlət sektorunda deyil, həm də özəl sektorda korrupsiya problemini nəzərdən keçirmiş, hətta müstəqil agentlərin də korrupsiya cinayətlərinin subyektləri kimi məsuliyyət daşmasını təklif etmişlər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu müddəanı rəhbər tutaraq, korrupsiyanın miqyasını yalnız dövlət və bələdiyyə sektorlarının fəaliyyəti çərçivəsində məhdudlaşdırmamışdır. Belə ki, dövlət və bələdiyyə orqanları ilə yanaşı, kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının qulluq mənafeylərinin qorunması hesabına CM-nin 33-cü fəslinin növ obyektinə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. RF-nin qanunvericisi bu məsələdə tamamilə fərqli mövqe tutmuşdur. Bunu RF-nin 1996-cı il CM-də müstəqil fəsilərin mövcudluğu sübut edir: 23-cü fəsil

¹ Вах: Гуржий Т.А. Коррупция как феномен мировой глобализации // Актуальные проблемы экономики и права. 2014, N 1, с.24-32

² URL: <https://apa.az/az/siyasi/avropa-parlamentinde-skandal-rusvetxorluq-ve-korrupsiya-avropa-institutlarinda-sistemli-hal-alib-tehlil-738296>

³ David Sun. Singapore ranked least corrupt Asian country and fifth overall of 180 countries and territories. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/> (01.02.2023)

(Kommersiya və digər təşkilatlarda xidmət maraqları əleyhinə cinayətlər) və 30-cu fəsil (Dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətlər¹).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu qəbul edilənədək, faktiki olaraq korrupsiyanın tərifı və korrupsiya cinayətlərinin dairəsi müəyyən deyildi. Korrupsiya anlayışı xeyli məhdud idi və korrupsiya cinayətlərinin dairəsinə yalnız rüşvətخورluq (rüşvət alma və rüşvət vermə) cinayətləri daxil edilirdi.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 17 dekabr 1979-cu il tarixdə qəbul edilmiş “Hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin davranış Kodeksi”ndə korrupsiyaya aşağıdakı tərif verilmişdir: “tələb olunan və ya qəbul edilən hədiyyələr, vədlər və ya həvəsləndirmələr nəticəsində vəzifələrin icrası zamanı və ya bu öhdəliklərə görə hər hansı hərəkətin törədilməsi və ya belə hərəkət və ya hərəkətsizlik baş verdikdə onların qanunsuz alınması.” Sonradan korrupsiyanın anlayışı daha da genişləndirilmişdir: BMT-nin “Korrupsiyaya əleyhinə” 31 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiyasının 19-cu maddəsinə uyğun olaraq vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmiş hər hansı “adi” cinayət korrupsiya cinayəti sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, korrupsiya anlayışı haqqında bütün bu beynəlxalq müddəalar Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərə alınmış və CM-nin 33-cü fəslinin adı və normativ məzmunu xeyli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir. Hal-hazırda “Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər” kimi adlanan CM-nin 33-cü fəslı üzrə məsuliyyəti müəyyən edilən korrupsiya cinayətləri ilə yanaşı, CM-nin digər Bölmə və fəsilərində də nəzərdə tutulmuş müəyyən əməllər korrupsiya cinayətlərinin sisteminə daxildir. Məsələn, şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə: qanunsuz olaraq psixiatriya xəstəxanasına yerləşdirmə (maddə 146.2), bərabərlik hüququnu pozma (maddə 154.2), şəxsi hə-

¹ Яни П.С. Взятничество и должностное злоупотребление: уголовная ответственность. М.: ЗАО Интел-Синтез, 2002, с.145; Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.А. Чекалин. М.: Юрайт-Издат, 2006, с.660

yatın toxunulmazlığını pozma (maddə 156.2), mənzil toxunulmazlığını pozma (maddə 157.3), dələduzluq (maddə 178.2.3), mənimsəmə və ya israf etmə (maddə 179.2.3), qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (maddə 190), cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma (maddə 193-1), (maddə 194.2.2), (maddə 206.3.3) və s.

Göründüyü kimi, bir çox cinayət tərkiblərinin, o cümlədən əvvəllər heç vaxt “korrupsiya əməli” kimi təsnif edilməmiş cinayətlərin təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilməsi tövsifedici və ya xüsusilə tövsifedici əlamət kimi¹ məsuliyyəti ağırlaşdırır.

BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə” 2003-cü il tarixli Konvensiyasına əsasən ədalət mühakiməsi əleyhinə olan bütün cinayətlər korrupsiya cinayətləri hesab olunur və CM-nin 32-ci (Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər) fəslində təsbit olunan əməllərin əksəriyyəti korrupsiya cinayətləri ilə əlaqəli olan cinayətlərdir.

Hal-hazırda beynəlxalq-hüquqi təriflərə tam uyğun olaraq korrupsiyanın anlayışı Azərbaycan Respublikasının “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanununun 1-ci maddəsində verilmişdir: “Korrupsiya – vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın (qurumun) statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə, qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır”².

1999-cu il CM-nin 33-cü fəslinə dəfələrlə çoxsaylı dəyişikliklər və əlavələr edilsə də, korrupsiyanın leqal anlayışı daxil edilməmişdir. Fikrimizcə, korrupsiya anlayışının mürəkkəbliyi, korrupsiya cinayətlərinin sisteminə daxil olan hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) çoxluğu və müxtəlifliyi nəzərə alınaraq, korrupsiya cinayət hü-

¹ Siyahıda göstərilən maddələrin nömrələnməsindən də bu aydın görünür.

² Bax: URL: <https://www.e-qanun.az/framework/5809>

ququnun müstəqil institutu kimi qəbul edilməlidir. Bununla bağlı aşağıdakı tərif təklif edirik: *Korrupsiya cinayətlərinin sistemi — beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanununa uyğun olaraq CM-nin Xüsusi hissəsinin 33-cü fəslində məsuliyyəti müəyyən edilən, habelə digər fəsilləri üzrə şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilən əməllərin məcmusudur.* Korrupsiya cinayətlərinin sisteminə həm korrupsiya cinayətləri (məsuliyyəti CM-nin 33-cü fəslində təsbit olunan əməllər), həm də korrupsiya ilə əlaqəli olan cinayətlər (yəni, məsuliyyəti CM-nin digər fəsillərində müəyyən edilən əməllər) daxildir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirərək qüvvədə olan CM-nin Ümumi hissəsinin 12-ci maddəsinə (cinayət qanununun Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənar da törədilən cinayətlərə görə qüvvəsi) aşağıdakı müddələri əlavə etmişdir: “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da törətdikləri korrupsiya cinayəti və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətə görə xarici dövlətdə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər”(maddə 12.1-1) və “əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxsləri, beynəlxalq parlament assambleyalarının üzvləri, beynəlxalq məhkəmələrin vəzifəli şəxsləri və hakimləri olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının iştirakı ilə korrupsiya cinayəti və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayət törətdikləri halda və həmin cinayətə görə xarici dövlətdə məhkum olunmadıqda, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər” (maddə 12.2-1).¹

Korrupsiyanı təkcə cinayət hüququnun institutu və ya korrupsiya cinayətlərinin sistemi kimi deyil, həm də ayrıca müstəqil cina-

¹ Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку: Адилбоглы, 2020, том 2, с.614

yət növü kimi qəbul edən Qırğızıstan Respublikasının qanunvericilik təcrübəsi olduqca diqqətəlayiqdir. Belə ki, Qırğızıstan Respublikasının¹ həm əvvəlki 1997-ci il CM-də (maddə 303), həmçinin qüvvədə olan 2021-ci il CM-də (maddə 336) korrupsiya digər korrupsiya cinayətləri ilə yanaşı müstəqil bir cinayət növü kimi də təsbit edilir və mahiyyətcə vəzifəli şəxsin (və ya şəxslərin) sabit korrupsion əlaqələrin yaradılmasını ehtiva edir.

Fikrimizcə, korrupsiya ilə mübarizəni gücləndirmək üçün Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nə BMT-nin “Korrupsiyaya əleyhinə” 2003-cü il tarixli Konvensiyasının 20-ci maddəsinə uyğun olaraq, vəzifəli şəxslərin qanunsuz varlanmasına görə məsuliyyəti müəyyən edən norma əlavə edilməlidir. Belə ki, qeyd edilən Konvensiyanın 20-ci maddəsində (qanunsuz varlanma) deyilir ki: “Öz konstitusiyasına və hüquq sisteminin əsas prinsiplərinə riayət etmək şərtiylə, hər bir İştirakçı Dövlət qanunsuz varlanmanı, yəni dövlət vəzifəli şəxsin əmlakının onun öz qanuni gəlirlərinə nisbətdə əğlabatan surətdə əsaslandırma bilmədiyini xeyli artımını, bu, qəsdən edildikdə, cinayət hüquq-pozması kimi təsnif etmək üçün lazım gələn qanunvericilik və başqa tədbirlərin görülməsi məsələsinə baxır”.²

Korrupsiyaya qarşı mübarizə Azərbaycan Respublikası üçün ən aktual olan bir məsələdir, çünki bu sahədəki mübarizənin uğuru ölkə daxilində dövlət hakimiyyətinin öz nüfuzunun artmasına və xaricdə Azərbaycanın müstəqil, güclü, demokratik və hüquqi dövlət kimi tanınmasına xidmət edəcəkdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin korrupsiya ilə mübarizə

¹ Postsovet dövründə Qırğızıstan Respublikasında 2021-ci il oktyabrın 28-dən qüvvəyə minən ikinci CM-i qəbul edilib. O, müasir cinayət hüququ doktrinasının bir çox müsbət nailiyyətlərini nəzərə alır. Xüsusilə, bu kitabın müəllifinin müxtəlif elmi əsərlərində dəfələrlə qeyd etdiyi bəzi müddəalar (məsələn, Xüsusi hissənin sanksiyalarının cinayətlərin kateqoriyalarının hüdudları çərçivəsində qurulmasına, cinayətlərin təsnifatına dair və s.) öz həllini tapıb. Fikrimizcə, gələcəkdə Azərbaycan Respublikasının yeni CM-i üzərində işləyərək Qazaxıstan Respublikasının (2014) və Qırğızıstan Respublikasının (2021) yeni qəbul edilmiş CM-ni müsbət nümunə kimi çıxış edə bilərlər.

² BMT-nin rəsmi saytı. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/convention

sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına tam olaraq uyğunlaşdırılması olduqca vacib məsələdir. Belə olan halda Azərbaycan Respublikasının CM-nə BMT-nin “Korrupsiyaya əleyhinə” 2003-cü il tarixli Konvensiyasının 20-ci maddəsinə uyğun olaraq qanunsuz varlanma əməlinin kriminallaşdırılması korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm addım kimi çıxış edərdi. Bu məqsədlə CM-nin Xüsusi hissəsinə aşağıdakı məzmununda yeni maddənin əlavə edilməsini təklif edirik:

“Maddə 310-1. Qanunsuz varlanma

Qanunsuz varlanma, yəni vəzifəli şəxsin əmlakının onun öz qanuni gəlirlərinə nisbətə ağılabatan surətdə əsaslandırma bilmədiyi xeyli dərəcədə artımı, —

üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 7 ildən 12 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

Azərbaycan cinayət hüququnda bu sahədə problemlə məsələlərdən biri də “vəzifəli şəxs” anlayışı ilə bağlıdır. Belə ki, 1999-cu il CM-də (308-ci maddənin Qeyd hissəsi) vəzifəli şəxsin anlayışı Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunu ilə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş şəkildə müəyyən olunur və faktiki olaraq bütün səviyyələrdə olan dövlət qulluqçularını, kommertiya, qeyri-kommertiya təşkilatlarının əməkdaşlarını və sahibkarları (fərdi şəxslər də daxil olmaqla) əhatə edir.¹ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsində nəzərdə tutulmuş “vəzifəli şəxs” anlayışının şərh olunmasına dair” 19 iyul 2013-cü il tarixli Qərarında bu anlayışın dəqiqləşdirilməsini məqbul saymaq olar:

“— qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təbəçiliyində olan və ya olmayan şəxslər barəsində sərəncam vermək səlahiyyət-

¹ Qeyd edilən Plenumun iclasında ekspert rəyi ilə çıxış edən BDU-nun Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının dosenti Rafiq Quliyevin obrazlı ifadəsilə desək, CM-də 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunla müəyyən edilən vəzifəli şəxsin anlayışı yalnız “işsizləri və evdar qadınları” əhatə etmirdi.

lərinə və ya hüquqi və fiziki şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququna malik olan dövlət qulluqçuları, bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə qulluqçuları, zabit, gizir və ya miçman olan hərbi qulluqçular hakimiyyət nümayəndəsi kimi vəzifəli şəxs hesab olunurlar;

— dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, habelə digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının işçiləri, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər yalnız hüquqi əhəmiyyət kəsb edən, yəni başqa şəxslər üçün hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması ilə nəticələnən və ya nəticələnmə bilən hərəkətlər etdikdə vəzifəli şəxs hesab olunurlar”.¹

“Korrupsiyaya qarşı mübarizənin mühüm şərtlərindən biri ədalətli, qərəzsiz və müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılmasıdır”² fikri ilə tam razılaşaraq əlavə etmək istərdik ki, həm də hüquqi boşluqları olmayan və korrupsiyaya “yol açmayan” daha mükəmməl işlənmiş cinayət qanunvericiliyinin olmasıdır. Təəssüf ki, qüvvədə olan CM-nin Ümumi hissəsinin bəzi normalarının (mad.15, 62, 70, 85 və s.) və institutların (cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının ardıcıl olmaması və s.) tənzimlənməsində olan hüquqi boşluqlar və CM-nin Xüsusi hissəsinin sanksiyalarında minimum və maksimum cəza hədləri arasında geniş amplitudanın (hüduqların) olması, cinayət işlərinin baxılmasında hakim mülahizələrinə olduqca geniş imkan yaradır. Fikrimizcə, bu da məhkəmə sistemində korrupsiya hallarına münbit şərait yaradır.³

Qeyd edək ki, cinayət hüquq elmində konkret sanksiyaların qurulması, cəza təyini üzrə hakim mülahizəsinin hədləri məsələsi kifayət qədər mübahisəli məsələlərdir. Prof. İ.Rəhimov “Cinayət-

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <https://e-qanun.az/framework/26312>

² О борьбе с коррупцией в Азербайджане» // www.day.az / 3 марта, 2011

³ Вах: Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Eсorprint, 2017, с.575

karlıq və cəza” adlı monoqrafiyasında bizim yuxardaki fikrimizin əksinə olaraq, cəza təyində hakim mülahizəsinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə müsbət münasibətini ifadə edir.¹ Ümumiyyətlə, İ.M.Rəhimovun əksər arqumentləri ilə razılaşaraq, yenə də hesab edirik ki, cəmiyyətdə, o cümlədən, hüquq-mühafizə, məhkəmə orqanlarında korrupsiyanın səviyyəsi hələ də kifayət qədər yüksəkdir (bunun üçün respublikada hakim korpusundan xaric edilən, cəzalandırılan hakimlərin sayına diqqət yetirmək kifayətdir). Buna görə də hakim tərəfindən konkret cəzanın təyin edilməsi maksimum formal əsaslarla (yəni qanunvericilik tərəfindən müəyyən olunan məhdud hüdudlar və şərtlər üzərində) şərtlənməlidir və konkret sanksiya üzrə cəzanın fərdiləşdirilməsi hakim mülahizəsinə “geniş imkanlar” yaratmamalıdır.

Daha sonra, CM-nin XI Bölməsindəki beynəlxalq xarakterli cinayətləri şərh edərək, 293-cü (işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza) maddəsinin təhlilini aparmaq da yerinə düşərdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunu ilə həm 293-cü maddəsinin adı, həm də redaksiyası (normativ məzmunu) əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir. Belə ki, 293-cü maddənin hazırkı redaksiyası BMT-nin “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya qarşı” 1984-cü il tarixli Konvensiyasının, habelə “İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında” 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının müddəalarına mümkün qədər yaxındır. Qanunverici 293-cü maddə üzrə işgəncəyə görə (293.2-ci maddə) və pis rəftara görə (maddə 293.1) məsuliyyəti fərqləndirərək maddənin “Qeyd” hissəsində işgəncənin anlayışını onun beynəlxalq-hüquqi tərifinə uyğun vermişdir. Bu da təqdirəlayiq haldır.

CM-nin 293-cü maddəsinin yeni redaksiyasında daha bir mühüm dəyişiklik, təqsirkarların və zərərçəkmişlərin dairəsini genişləndirməsidir. Əgər əvvəllər zərərçəkmişlər sırasında yalnız şübhəli şəxs, təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş şəxs, dindirilmə zamanı şa-

¹ Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, s.263-264

hid, ekspert xüsusi olaraq göstərilirdisə, 293-cü maddənin indiki redaksiyasında istənilən şəxs zərərçəkmiş sayıla bilər. Əgər əvvəllər bu cinayətin xüsusi subyektləri arasında prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatı aparan şəxs göstərilirdisə, 293-cü maddənin indiki redaksiyasında cinayətin subyekt qisminə təkcə dövlət orqanının hər hansı vəzifəli şəxsi deyil, həm də bu qisimdə çıxış edən digər şəxs, habelə 16 yaşına çatmış hər hansı bir anlaqlı şəxs çıxış edə bilər.

Bu yerdə bir daha qeyd etmək ki, istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemik hücumların tərkib hissəsi olan “işgəncə” – beynəlxalq cinayət, daha konkret desək, insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunur və 113-cü (işgəncə) maddə ilə (CM-nin VII Bölməsinin 16-cı fəslə üzrə) məsuliyyətə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin XII Bölməsinə (Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər) eyni adlı bir fəsil – 35-ci fəsil daxildir (mad. 327–353). Hüquq ədəbiyyatında hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər çox vaxt daha yığcam “hərbi cinayətlər”¹ terminindən istifadə edirlər. Qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikasının 1 may 2020-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nin 35-ci fəslində xeyli dəyişiklik və əlavələr edilmişdir.

Bu Bölməyə daxil olan cinayətlərdən (69 tərkib) yalnız biri beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi tövsif edilə bilər. Bu CM-nin 341-ci (vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və ya vəzifə səlahiyyətlərini aşma)² maddəsində məsuliyyət nəzərdə tutmuş əməldir (3 tərkib). Qeyd etməliyik ki, bu norma CM-nin 308-ci (vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə) və 309-cu (vəzifə səlahiyyətlərindən aşma) maddələrinə münasibətdə xüsusi normadır. Biz 341-ci maddə üzrə məsuliyyəti müəyyən edilən hərbi cinayəti korrupsiya ilə əlaqəli olduğuna görə beynəlxalq xarakterli cinayət hesab edirik.

¹ Monoqrafiyanın II fəslində (§5) “hərbi cinayətlər” və “müharibə cinayətləri” terminlərini Azərbaycan dilində səhv əvəzlənməsi barədə daha ətraflı izah olunur.

² Azərbaycan Respublikasının 1 may 2020-ci il tarixli Qanun ilə CM-nin 35-ci fəslinə çox sayda dəyişiklik və əlavələr edilib. O cümlədən, 341-ci maddənin adı və məzmunu dəyişdirilib.

Bu fəslin sonunda bir daha qeyd edirik ki, beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsi olduqca genişdir (təxmini bütün cinayət tərkiblərinin 40 faizini təşkil edir) və onlar 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemində bütün Bölmə və fəsillərdə təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər cinsi (Bölmələr üzrə) və növ (fəsillər üzrə) obyektlərin ümumiliyi əsasında sistemləşmişlər.

Lakin, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemində iki qrup əməli xüsusi fərqləndirməliyə – terrorçuluq və korrupsiya cinayətlərini. Onların hər biri ətrafında oxşar cinayətlər cəmləşirlər: terrorla əlaqəli olan cinayətlər və korrupsiya ilə əlaqəli olan cinayətlər. Hər iki qrupa daxil olan beynəlxalq xarakterli cinayətlər CM-nin müvafiq olaraq, yalnız 25-ci (İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər) və ya 33-cü (Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər) fəsillərində deyil, həm də CM-nin digər fəsillərində də təsbit olunublar.

Bu baxımdan Gürcüstan Respublikasının qanunvericilik təcrübəsi maraqlıdır: Gürcüstan CM-də terrorçuluq və terror ilə əlaqədə olan cinayətlər eyni bir XXXVIII fəsildə “Terrorçuluq”¹ adı altında birləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının CM-dən və RF-nın CM-dən fərqli olaraq Gürcüstan CM-nin qeyd olunan fəslə, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə cinayətlər Bölməsində deyil, dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətlər Bölməsində öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin yalnız üçdə biri (33%) ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir.² Həmçinin vurğulamaq istərdik ki, bəzi cinayətlərin yalnız tövsifedici tərkibləri (şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə edərək törədilməsinə görə və ya predmetinin xüsusiyyətlərinə görə), beynəlxalq xarakterli cinayət hesab olunurlar. Qeyd edək ki, bu əməllərin əsas tərkibləri beynəlxalq xarakterli

¹ Уголовный Кодекс Грузии. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002, 409 с.

² Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за международные преступления и преступления международного характера в уголовном праве Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 2013, с.146-158

cinayətlər olmaya da bilər (məsələn, 178.2 və ya 206.2-ci maddələrdə olduğu kimi).

Azərbaycan Respublikasının CM-də beynəlxalq cinayətlərin dairəsi demək olar ki, ciddi dəyişikliklərə məruz qalmasa da (yalnız mad.108-1, 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3 əlavə olunublar), beynəlxalq xarakterli cinayətlərin təxminən üçdə birindən çoxu CM-i qüvvəyə mindikdən sonra əlavə ediləblər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin kriminallaşdırılması prosesi daimi (davamlı) dəyişən, beynəlxalq cinayətlərin dairəsi isə nisbətən sabit xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında cinayətkarlığın strukturunda beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllər üstünlük edir. Hətta son iki ildə (2021, 2022) cinayətkarlığın strukturunda qeydə alınmış bu cinayətlərin sayı daimi “birinci” yerdə olan oğurluq cinayətlərini (maddə 177) ilk dəfə ötmüşdü.¹ Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin ən çox yayılmış digər növləri korrupsiya cinayətləri və insan alveri ilə bağlı olan cinayətlərdir.

Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nin Ümumi hissəsinə hüquqi şəxslərin məsuliyyəti məsələlərini tənzimləyən yeni 15-2-ci fəsil (Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət-hüquqi tədbirlər) əlavə edilmiş və 99-4.5-ci maddədə hüquqi şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan əmələrin siyahısı verilmişdir. Siyahıya beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlər də (məsələn, insan alveri, məcburi əmək, uşaq pornoqrafiyasının dövriyyəsi, idman yarışlarının manipulyasiyası, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma, dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi və s.) daxil edilmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, 99-4.5-ci maddədə verilən siyahı xeyli genişləndirilə bilər. Fikrimizcə, bu siyahıda bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin (məsələn, təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar, insan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu

¹ Bax: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. Cinayətkarlıq və hüquqozmalar. URL: <https://www.stat.gov.az/> source /cri mes/

və transplantasiyası, qanunsuz olaraq biotibbi tədqiqatlar aparma və ya qadağan edilmiş diaqnostika və müalicə üsullarını, dərman vasitələrini tətbiq etmə, narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi və s.) yer almaması heç bir məntiqə uyğun deyil.

2000–2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin törədilməsinin dinamikası¹

İllər	Cəmi törədilən cinayətlər	Narkot. vasit. və psixotr. maddəl. qanunsuz dövriyyəsi (mad.234-239)		İnsan alveri və əlaqədar cinayətlər (mad.144-1; 144-2; 243; 244)		Korrupsiya cinayətləri (mad.308-314)	
		mütləq rəqəm	faiz nisbət	mütləq rəqəm	faiz nisbət	mütləq rəqəm	faiz nisbət
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	13.958	2.369 (735)	17	-	-	149 (55)	1,1
2001	14.607	2.303 (711)	15,8	-	-	137 (54)	0,9
2002	15.520	2.182 (704)	14,1	-	-	82 (17)	0,5
2003	15.206	2.044 (613)	13,4	-	-	73 (9)	0,5
2004	16.810	2.053 (674)	12,2	115	0,7	46 (5)	0,3
2005	18.049	1.707 (742)	9,5	159 (1)	0,9	61 (9)	0,3
2006	19.045	2.266 (774)	11,9	211 (29)	1,1	172 (12)	0,9
2007	18.667	2.396 (881)	12,8	283 (72)	1,5	145 (9)	0,8
2008	21.692	2.786 (1.099)	12,8	403 (79)	1,9	137 (4)	0,6

¹ Statistik məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi, Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında verilib.

2009	19.417	3.160 (1.238)	16,3	320 (80)	1,6	172 (7)	0,7
2010	23.010	3.161 (1.115)	13,8	212 (67)	0,9	198 (12)	0,9
2011	24.263	2.771 (917)	11,4	169 (67)	0,7	217 (27)	0,9
2012	21.897	2.559 (781)	11,7	222 (89)	1,1	207 (26)	0,9
2013	22.381	2.709 (2.519)	12,1	228 (78)	1	209 (22)	0,9
2014	24.607	3.228 (3.013)	13,1	272 (98)	1,1	185 (16)	0,8
2015	26.916	3.156 (916)	11,7	334 (109)	1,2	219 (28)	0,8
2016	26.611	3.389 (888)	12,7	314 (141)	1,2	241 (44)	0,9
2017	26.113	2.899 (897)	11,1	295 (142)	1,1	195 (33)	0,7
2018	26.381	3.239 (1.080)	12,3	285 (144)	1,1	356 (78)	0,5
2019	26.672	4.383 (1.466)	16,4	249 (146)	0,9	362 (76)	1,4
2020	26.004	5.252 (1.895)	20,2	282 (155)	1,1	311 (118)	1,2
2021	31.131	8571 (3.276)	27,5	289 (156)	0,9	458 (183)	1,5
2022	36.494	10665 (3.457)	29,2	315 (157)	0,8	487 (193)	1,3

Qeyd: 1) 3-cü sütunda mötərizədə 234-cü maddə ilə satış və satış məqsədilə qeydə alınmış cinayətlərin sayı göstərilir; 2) 5-ci sütunda mötərizədə 144-1-ci maddə ilə qeydə alınmış cinayətlərin sayı göstərilir; 3) 7-ci sütunda yalnız 1999-cu il CM-nin 33-cü fəslində məsuliyyət nəzərdə tutulmuş korrupsiya cinayətləri, mötərizədə isə 311, 312 və 312-1-ci maddələrlə qeydə alınmış cinayətlərin sayı göstərilir.

FƏSİL IV

TRANSMİLLİ CİNAYƏTLƏRƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT PROBLEMLƏRİ

§1. Transmilli cinayətlərin anlayışı və məsuliyyət məsələləri

Müasir dövrdə beynəlxalq birliyin qloballaşması prosesi cinayətkarlığın da qloballaşmasına gətirib çıxarmışdır eyni zamanda. Dövlətlərin sərhədlərini aşan müxtəlif cinayətlərlə (xarici elementli cinayətlər də daxil olmaqla) uğurlu mübarizə dövlətlərin bu sahədə sıx əməkdaşlığını, sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə (beynəlxalq cinayətlər), beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlərin ümumi mənafeyinə (beynəlxalq xarakterli cinayətlər) qəsd edən əməllərlə birgə mübarizənin yeni formalarını qəbul etməyi tələb edir. Baxmayaraq ki, transmilli cinayətkarlıqla mübarizənin normativ-hüquqi və institusional-hüquqi mexanizmləri XX əsrdə formalaşmış, XXI əsrdə də transmilli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin problemləri getdikcə daha çox elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan ilk növbədə “transmilli cinayətlər” anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır, çünki müasir dövrdə istər beynəlxalq hüquq elmində, istərsə də milli hüquq elmində bu anlayışın vahid tərifinə yoxdur. Eyni zamanda hüquq elmlərində, xüsusən də cinayət hüququnda terminoloji müəyyənlik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq normaların Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə transformasiyası əsasında cinayət hüququnun unifikasiyası prosesinin dərinləşməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, müasir dövrdə transmilli cinayət hüququnun terminologiyası daha çox istifadə olunur. Lakin təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, bəzi hallarda bir çox terminlərin qarışıq, qeyri-dəqiq ifadə olunması ilə rastlaşırıq. Bu hala həm qanunvericilikdə, həm də hüquq ədəbiyyatında rast gəlinir. Termin-

lərin hədsiz ümumiləşdirilməsi, qeyri-dəqiqliyi hüquqi müəyyənlik prinsipini pozaraq bəzi hallarda müxtəlif hüquqi kateqoriyaların, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası ilə bağlı məsələlərin təhrif edilməsi ilə müşayiət olunur.

Belə ki, beynəlxalq ümumi hüquq, transmilli cinayət hüququ, milli cinayət hüququnda eyni hüquqi statusa malik cinayət qrupunun (kateqoriyasının) adlandırılmasında bir neçə terminlərdən istifadə edilir, bəzi hallarda terminlər üst-üstə düşərək, yəni sinonim kimi istifadə olunaraq, transmilli cinayət hüququnda cinayətlərin təsnifatına qeyri-müəyyənlik gətirir (bu bərdə daha çox əvvəlki fəsillərdə bəhs edilmişdir).

Hər halda qeyd etməliyik ki, “beynəlxalq cinayətlər”, “beynəlxalq xarakterli cinayətlər”, “xarici elementli cinayətlər”, “transmilli cinayətlər” sinonim anlayışlar deyillər, onların hər biri müstəqil hüquqi məna kəsb edir. Eyni zamanda, transmilli cinayət hüququ və milli cinayət hüququ doktrinalarında bu anlayışların dəqiq tərif verilmir və bəzi hallarda transmilli cinayətlər beynəlxalq cinayətlərin və ya beynəlxalq xarakterli cinayətlərin kifayət qədər formalaşmış anlayışları ilə qarışdırılır. Təəssüf ki, oxşar yanaşmaya son illərin bəzi tədris nəşrlərində¹ də rast gəlmək olar.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tanınan əməllər beynəlxalq təhlükəliliyinə görə iki böyük qrupa (kateqoriyaya) bölünür: beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər. Bu cinayət qruplarının hər birinin öz tərif və əhatə dairəsi, məsuliyyəti müəyyən edən mənbələri, fərqli hüquqi statusu var.² Bundan əlavə, beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər prosesual xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirlər. Son illərin ədəbiyyatında və xüsusən BCM-nin Roma Statutu qəbul edildikdən sonra, bu iki cinayət kateqoriyasının anlayışı və onların arasındakı fərq bir qədər dəqiq müəyyən edilmişdir.

¹ Məsələn, bax: Валеев Р.М., Курдюков Г.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М.: Статут, 2010, с.569-570 və s.

² Bu haqda daha ətraflı monoqrafiyanın I (§4), II (§1) və III (§1) fəsillərində bəhs edilir.

Lakin qeyd etməliyik ki, müasir zamanda “transmilli cinayətlər” termini həm elmi, həm də dövrü mətbuatda getdikcə populyarlaşır və geniş yayılmaqdadır. Bu xüsusda, həm beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin, həm də xarici elementli cinayətlərin adlandırılmasında “transmilli cinayətlər” terminindən tez-tez istifadə olunur. Əgər bu adlandırmaya hərfi münasibət bildirsək, deyə bilərik ki, qeyd etdiyimiz hallarda bu ifadənin istifadəsi olduqca məntiqlidir, belə ki, transmilli – bir millətin, bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxmanı bildirir, yəni “millətlərarası” mənasını verir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər təkcə milli sərhədləri aşmır, yəni bu cür əməllər adətən iki və ya daha çox dövlətin ərazisində baş verərək (məsələn, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, pornoqrafik materialların yayılması, insan alveri və s.) həm də beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlərin mənafeyinə qəsd edirlər. Eyni zamanda, yalnız dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyi üzrə cinayət hesab edilən əməlin¹ törədilməsi də bəzi hallarda transmilli xarakter kəsb edə bilər. Bu o halda baş verir ki, bu cinayətlər beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkar birlik (bir neçə dövlətin vətəndaşlarının iştirakı ilə) tərəfindən, yaxud bir neçə dövlətin milli sərhədlərini aşmaqla törədilir. Son halda gös-tərilən əməllər xarici elementli cinayətlər hesab olunur.

Bundan əvvəlki fəsillərdə bəzi alimlərin (əsasən milli cinayət hüququ sahəsində) beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər anlayışlarının eyniləşdirilməsi haqqında bəhs edərək, bu iki kateqoriyanın fərqi kifayət qədər geniş izah etmişik. Ona görə də hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı digər anlayışların səhvən eyniləşdirilməsinə diqqət yetirək:

1) beynəlxalq xarakterli cinayətlər və transmilli cinayətlər;²

¹ Qeyd etdiyimiz ki, doktrinada onları “adi” və ya “klasik” cinayətlər kimi (rusca - “*общезголовные преступления*”, ingiliscə “*ordinary crimes*”) adlandırırlar. Mənaca, “adi cinayətlər” yalnız dövlətdaxili hüquqla kriminalaşdırılan əməlləri ehtiva edir. Bu sıraya, məsələn, qəsdən adam öldürmə, zorlama, talama və s. cinayətləri daxil etmək olar.

² Васильева Л.Н. Транснациональные преступления как угроза национальной безопасности России // Журнал российского права, 2005, № 10, с.113-121;

- 2) beynəlxalq cinayətlər və transmilli cinayətlər;¹
- 3) beynəlxalq xarakterli cinayətlər və xarici elementli cinayətlər;²
- 4) transmilli cinayətlər və xarici elementli cinayətlər.³

İlk iki eyniləşdirməyə münasibət bildirsək, deyə bilərik ki, əslində “beynəlxalq” və “transmilli” sözləri sinonimdir. Belə ki, rus dilində “transmilli” sözü “bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxmaq, millətlərarası”, “beynəlxalq” sözü isə “xalqlar, dövlətlər arasındakı münasibətlər, əlaqələr” və “xalqlar arasında mövcud olan, millətlərarası, beynəlmiləl” anlamını verir.⁴ Aşağıdakı ifadə qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləyir: “Son illərin beynəlxalq sənədlərinin və ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, cinayətkarlıqla bağlı münasibətlərdə “beynəlxalq” və “transmilli” terminləri əsasən ekvivalent kimi istifadə olunur”.⁵

Eyni zamanda, beynəlxalq ümumi hüquq, transmilli cinayət hüququ və dövlətdaxili cinayət hüququ elmləri baxımından bütün hallarda belə bir eyniləşdirmə ilə razılaşımaq düzgün olmazdı, çünki “transmilli cinayət” (*transnational crime*) anlayışı “beynəlxalq cinayət” (*international crime*) və ya “beynəlxalq xarakterli cinayət” (*crime of international character*) anlayışından daha genişdir, çünki

Каюмова А.Р. Транснациональные преступления и Римский статут международного уголовного суда, 2000 URL: <http://crime.vl.ru/docs/konfs/escmarch.htm>; Валеев Р.М., Курдюков Г.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М.: Статут, 2010, с.568

¹ Навроцкий В. Трансграничное преступление как вид международного преступления. URL: <http://yourright.ru/kriminalnyj-process-i-kriminologija/> 24-2010-11-01

² Бекашев К.А. Международное публичное право. М.: Проспект, 2005, 884 с.

³ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и ВУЗов. М.: Волтерс Клувер, 2005, 544 с.

⁴ Современный словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1992, с.616; Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. В трех томах. М.: Азъ, 1994, с.341

⁵ Горяинов К.К., Исиченко А.П., Кондратюк Л.В. Деятельность Интерпола в борьбе с международной преступностью // Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества, с.6

bu cinayətlərdən əlavə, xarici elementli cinayətləri də (*crimes with foreign element*) əhatə edir.

Beləliklə, transmilli cinayət ümumiləşdirilmiş bir anlayışdır və bütövlükdə transmilli cinayət hüququnun predmetini təşkil edir.

Xarici elementli cinayətlər tərkib əlamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi təsnif edilə bilirlər:

1) iki və ya daha çox dövlətin ərazisində törədilmiş cinayətlər (obyektiv əlamət);

2) iki və ya daha çox dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədilən cinayətlər (subyektiv əlamət).

Xarici elementli adi cinayətlərlə səmərəli mübarizə mütləq qaydada müxtəlif dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlığını zəruri edir. Xarici elementli cinayətlərlə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı, bir qayda olaraq, hüquqi yardım haqqında və ya cinayət törətmiş şəxslərin verilməsinə (ekstradisiyasına) dair beynəlxalq müqavilələr (çoxtərəfli (universal və ya regional) və ya ikitərəfli) əsasında tənzimlənir.

Qeyd edək ki, BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 12 dekabr 2000-ci il tarixli Konvensiyasında “mütəşəkkil cinayətlər” terminindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

“a) bu cinayət birdən çox dövlətdə törədilibsə;

b) bu cinayət bir dövlətdə törədilib, lakin onun hazırlanmasının, planlaşdırılmasının, ona rəhbərliyin və ya nəzarətin əhəmiyyət kəsb edən hissəsi digər dövlətdə baş veribsə;

c) bu cinayət bir dövlətdə törədilib, lakin öz cinayətkar fəaliyyətini birdən çox dövlətdə həyata keçirən mütəşəkkil cinayətkar qrupun iştirakı ilə törədilibsə; və ya

d) bu cinayət bir dövlətdə törədilib, lakin onun əhəmiyyət kəsb edən nəticələri digər dövlətdə baş veribsə” (maddə 2, bənd 2).¹

Faktiki olaraq, “mütəşəkkil cinayət” termini bu halda “xarici elementli cinayət” terminini əvəzləyir. Lakin göstərilən “mütəşəkkil cinayət” termini bütün xarici elementli cinayətlərə deyil, yalnız iştirakçılıqla törədilən (maddə 5) aşağıdakı cinayətlərə şamil olunur:

¹ URL: <https://e-qanun.az/framework/2198>

cinayətdən əldə edilən gəlirlərin yuyulması (maddə 6), korrupsiya (maddə 8) və ədalət mühakiməsi əleyhinə olan (maddə 23) cinayətlərə. Göründüyü kimi, “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il tarixli Konvensiyada hər üç termin – “mütəşəkkil cinayət”, “xarici elementli cinayət” və “beynəlxalq xarakterli cinayət” dövlətdaxili hüquq norması ilə 4 ildən çox azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırılan əmələ münasibətdə üst-üstə düşürlər.

Bununla əlaqədar bəzən hüquq ədəbiyyatında “transmilli cinayətlər iki və ya daha çox dövlətin yurisdiksiyasına daxil olan adi cinayətlərdir” fikrinə də rast gəlmək olar.¹ Bu fikirlə prinsipcə razılaşmaq olar, eyni zamanda hesab edirik ki, transmilli cinayətlər və xarici elementli cinayətlər anlayışlarının tam eyniləşdirilməsi yanlışdır, çünki belə olan halda transmilli cinayətlərin əhatə dairəsi məhdudlaşdırılır.

Eyni zamanda “beynəlxalq xarakterli cinayətlər” və “xarici elementli adi cinayətlər” anlayışlarının eyniləşdirilməsini biz qəbul etmirik və professor İqor Karpetsin aşağıdakı fikri ilə tam razıyıq.

Belə ki, İ.İ.Karpets tərəfindən verilən dəqiq təsnifatda o, beynəlxalq cinayətləri beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən fərqləndirməklə yanaşı, beynəlxalq xarakterli cinayətləri də xarici elementli adi cinayətlərdən fərqləndirir: “Adi cinayətlər bir neçə dövlətin ərazisində və ya xarici vətəndaşlara qarşı törədilsə belə, beynəlxalq cinayətlər və ya beynəlxalq xarakterli cinayətlər sayıla bilməzlər”.²¹ Yalnız bu əməllər dövlətlərin konkret cinayətlə mübarizə üzrə əməkdaşlığı haqqında beynəlxalq konvensiyalarda cinayət kimi təsbit edilərsə, beynəlxalq xarakterli cinayətlər sayıla bilərlər.

Yəni, başqa sözlə, *xarici elementli cinayətlərin heç də hamısı beynəlxalq xarakterli cinayətlər deyil, baxmayaraq ki, dövlətlər də xarici elementli cinayətlərə qarşı mübarizədə bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. Bu əməllər yalnız mülli qanunverici aktlarla cinayət sayılırlar. Bu cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi nə*

¹ Лукашук И.И. Международное право: Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. М.: Волтерс Клувер, 2005, с.340

² Карпец И.И. Международная преступность. М.: Наука, 1988, с.96

qədər ağır olsa belə, (məsələn, qəsdən adam öldürmə, zorlama, xüsusilə külli miqdarda dələduzluq, oğurluq və s.) onlar ümumilikdə sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə, habelə dövlətlər arasında mövcud olan beynəlxalq münasibətlərə qəsd etməirlər. Bu cinayətlərin dairəsini və məsuliyyət məsələlərini dövlətlər özləri müəyyən edirlər. Məhz buna görə cinayət hüququ doktrinasında onlar adi cinayətlər kimi adlanırlar.

Xarici elementli cinayətlərlə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı konkret cinayətlə mübarizə sahəsində qəbul edilən beynəlxalq müqavilə ilə deyil (məsələn, BMT-nin “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi haqqında” 1988-ci il tarixli Konvensiyası, BMT-nin “Korrupsiyaya əleyhinə” 23 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiyası və s.), hüquqi yardım haqqında və ya cinayət törətmiş şəxslərin verilməsinə (ekstradisiyasına) dair müxtəlif səviyyəli beynəlxalq müqavilələr ilə ehtiva olunur. Bu beynəlxalq müqavilələr həm ikitərəfli, həm regional, həm də universal ola bilərlər.

Misal üçün, Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən bir sıra Konvensiyaları¹ qeyd etmək olar: “Ekstradisiya haqqında” 13 dekabr 1957-ci il tarixli; “Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında” 20 aprel 1959-cu il tarixli (1978-ci il Əlavə Protokolu ilə); “Xarici qanunvericilik barədə məlumatlandırma haqqında” 1968-ci il tarixli (1978-ci il Əlavə Protokolu ilə); “Yetkinlik yaşına çatmayanların repatriasiyası haqqında” 1970-ci il tarixli; “Cinayət işləri üzrə qərarların beynəlxalq etibarlılığı haqqında” 1970-ci il tarixli; “Məhkum olunmuş şəxslərin verilməsi haqqında” 21 mart 1995-ci il tarixli;² “Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşların cəzanın qalan hissəsinin çəkmək üçün təhvil verilməsi haqqında” 06 mart 1998-ci il tarixli və s.³

¹ Avropa Şurasının rəsmi saytı. URL: <http://www.coe.ru/news/>

² Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 12 dekabr 2000-ci il tarixli Qanunla qoşulub və məhz bu Konvensiya əsasında haqqında Macarıstan Respublikası məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olan Ramil Səfərov vətəndaşı olduğu Azərbaycan Respublikasına təhvil verilib.

³ Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq Konvensiyalar. URL: <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a4.pdf> (04.04.2023)

Həmçinin regional səviyyədə əhəmiyyət kəsb edən MDB-nin “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” 22 yanvar 1993-cü il tarixli Minsk Konvensiyasını (28 mart 1997-ci il tarixli Protokolla) və “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” 7 oktyabr 2002-ci il tarixli Kişinyov Konvensiyasını qeyd etmək olar. Məlumat üçün bildirək ki, Kişinyov Konvensiyasına qoşulmuş MDB-yə üzv dövlətlər öz aralarında Minsk Konvensiyasının normalarının tətbiqini dayandırdılar. Minsk Konvensiyasının normaları Kişinyov Konvensiyasına qoşulmamış dövlətlərə şamil edilir. Azərbaycan Respublikası Kişinyov Konvensiyasına 13 yanvar 2004-cü ildə qoşulmuşdur.¹

Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım çərçivəsində bağlanmış müqavilə təcrübəsinə bir sıra ikitərəfli sazişlər də daxildir. Bu kimi müqavilələr Rusiya (1992), Türkiyə (1992), Gürcüstan (1996), Özbəkistan (1997), Qazaxıstan (1997), Litva (2001) və başqa dövlətlərlə bağlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür müqavilələrin imzalanması və qüvvəyə minməsi arasında bəzən kifayət qədər uzun müddət keçir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə RF arasında “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri” haqqında Saziş Moskvada 1992-ci il dekabrın 22-də imzalanmış və 1995-ci il yanvarın 20-də qüvvəyə minmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın bu sahədə müqavilə təcrübəsinə xüsusi olaraq yalnız ekstradisiya məsələlərini tənzim edən ikitərəfli sazişlər də daxildir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası tərəfindən ekstradisiya haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr Bolqarıstan (1995), Qırğızıstan (1997), İran (1998), Çin Xalq Respublikası (2005), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (2006), İordaniya (2007) və bəzi digər dövlətlərlə bağlanmışdır.

Bir qayda olaraq, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin müvafiq qurumları (Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Baş Prokurorluq, Gömrük Komitəsi və s.) arasında əməkdaşlığın konkret formalarını müəyyən edən idarələr arasındakı müqavilələrlə ehtiva olunur. Məsələn, 2002-ci ilin mayında Trabzonda (Türkiyə) Türki-

¹ MDB-nin rəsmi saytı. URL: [http:// www.e-cis.info](http://www.e-cis.info)

yə, Gürcüstan və Azərbaycan Daxili İşlər nazirləri arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır və ya Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu müxtəlif vaxtlarda Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Litva, Moldova, Özbəkistan, Çin, Avstriya, Tailand, Bolqarıstan və digər dövlətlərin Baş Prokurorluqları ilə əməkdaşlıq proqramları və sazişlər imzalamışdır.¹

Qeyd edək ki, dövlətlərin beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə və xarici elementli cinayətlərlə mübarizəsinin təşkili məhz regional və iki tərəfli Beynəlxalq Konvensiyalar üzrə əməkdaşlığın nəticəsində baş verir. Xarici elementli adi cinayətlərlə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığını əlaqələndirmək üçün ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumlar – Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı (INTERPOL) və Avropa İttifaqının Polis Xidməti (EUROPOL) yaradılmışdır.²

Beləliklə, transmilli cinayətlər anlayışı iki mənada istifadə edilə bilər: geniş və dar.

Dar mənada transmilli cinayətlər anlayışı ədəbiyyatda daha çox beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə, daha az hallarda isə xarici elementli adi cinayətlərlə eyniləşdirilir. Məsələn, A.R.Kayumovanın aşağıdakı fikrini nəzərdən keçirək: “Niyə transmilli cinayətlər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasından çıxarılmışdır? Görünür, bu sual məqsədəuyğundur, çünki bu gün bəzi konvension cinayətlər ağırlıq dərəcəsinə və dünya birliyi üçün təhlükəliliyinə görə bəzi beynəlxalq cinayətlərlə bərabər tutula bilər. Söhbət beynəl-

¹ Beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında ümumi məlumat. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/beynelxalq-emekdasliq/>

² Вах: Дайчман И. Интерпол. Всемирная система борьбы с преступностью. М.: Рипол Классик, 2003, с.476; Родионов К.С. Деятельность Интерпола в борьбе с международной преступностью / Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. М.: БЕК, 1995, 296 с.; Фентон Бреслер. Интерпол. М.: Центрполиграф, 1996; Овчинский В.С. Интерпол (в вопросах и ответах). М.: ИНФА-М, 2001, 320 с.; Мехтиев Н.Г. Правовые формы международного сотрудничества государств в борьбе с уголовной преступностью. Баку: Текнур, 2004, с.226

xalq terrorçuluqdan və narkotiklərin qanunsuz ticarətindən gedir.”¹ Bu sitatdan da görüldüyü kimi, müəllif transmilli cinayətləri və konvension cinayətləri (yəni beynəlxalq xarakterli cinayətləri) eyniləşdirir və eyni zamanda onları beynəlxalq cinayətlərdən fərqli tutur.

Geniş mənada transmilli cinayətlər anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- 1) beynəlxalq cinayətlər;
- 2) beynəlxalq xarakterli cinayətlər;
- 3) xarici elementli adi cinayətlər.

İlk iki növ kateqoriya üzrə cinayətlər həm beynəlxalq hüquq normaları, həm də milli, üçüncü kateqoriyaya aid cinayətlər yalnız milli hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Eyni zamanda, beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər, hətta bir dövlətin ərazisində törədilsələr belə, onlara münasibətdə universallıq prinsipinin tətbiqi səbəbindən bu cinayətlər eksterritorial (transmilli) xarakter daşıyır. Xarici elementli adi cinayətlər isə yalnız iki və ya daha çox dövlətin ərazisində törədildikdə və ya iki və ya daha çox dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədildikdə “transmilli cinayətlər” qrupuna daxil edilə bilər. Bir daha qeyd edək ki, bu fikir BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 12 dekabr 2000-ci il tarixli Konvensiyasında da təsdiqlənir.

Məsələni daha da aydınlaşdırmaq üçün onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “transmilli cinayətkarlıq” anlayışı kriminologiya elminə xas olaraq cinayət hüququnda da eyni anlamda istifadə olunur. Lakin nə cinayət hüququnda, nə də kriminologiyada “transmilli cinayətkarlıq” anlayışının vahid tərifli hələ də verilməmişdir. Bəzi müəlliflər transmilli cinayətkarlığın anlayışını dar bir təriflə yalnız adi cinayətlərin məcmusu ilə məhdudlaşdırır: “ümumiyyətlə, bütövlükdə həm transmilli cinayətkarlıq, həm də ayrılıqda hər hansı bir transmilli cinayət öz mahiyyətinə görə bir ölkənin hüduqlarından kənara çıxmanı nəzərdə tutur. Deməli, ən ümumi formada transmilli cinayətkarlıq vahid dövlətin hüduqlarında

¹ Каюмова А.Р. Транснациональные преступления и Римский статут международного уголовного суда, 2000. URL: <http://crime.vl.ru/docs/konfs/eamarch.htm>

larından kənara çıxan, yəni, ən azı iki ölkənin qanunla qorunan maraqlarına toxunan cinayətkarlıq kimi səciyyələndirilə bilər”.¹

Göründüyü kimi, transmilli cinayətkarlığa verilən belə bir tərif əslində transmilli cinayətləri və xarici elementli cinayətləri eyniləşdirir. Bu isə transmilli cinayətlərə verilən dar anlayışdır.

Transmilli cinayətkarlığın əsas əlamətlərindən biri onun mütəşəkkil xarakterdə olmasında əks olunur. Transmilli cinayətkarlığın spesifik əlamətlərindən biri kimi mütəşəkkiliyi (yəni, transmilli cinayətlərin əksər hallarda məhz mütəşəkkil dəstə və ya birliklər tərəfindən törədilməsini) birbaşa və ya dolayısı ilə bir çox müəlliflər qəbul edir.² Bu hallarda mütəşəkkil dəstə və ya birliklər adətən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlarından təşkil olunurlar.

Kriminologiyada transmilli cinayətkarlığın daha geniş tərifinə rast gəlmək olar. Məsələn, S.Maksimova görə, transmilli cinayətkarlıq “müəyyən müddət ərzində iki və ya daha çox dövlətin münasibətlərinə və ya iki və ya daha çox dövlətin hüquqi və ya fiziki şəxslərinin mənafeələrinə zərər vuran, məsuliyyəti beynəlxalq cinayət hüququnun aktlarında və ya onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş milli cinayət qanunvericiliyinin normalarında nəzərdə tutulan cinayətlərin (onları törədən şəxslərin) məcmusudur”.³

G.Zorina və O.Tankeviçə görə, “transmilli cinayətkarlıq ümumi şəkildə bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan cinayətkarlıq kimi müəyyən edilir. Transmilli cinayətkarlığın strukturunda ənənəvi olaraq üç element fərqləndirilir: beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli

¹ Зорин Г.А., Танкевич О.В. Понятие и основные признаки транснациональной преступности. Гродно: Негосударственный институт, 1997; Максимов С.В. Краткий криминологический словарь. М.: Юристъ, 1995, с.56; Навроцкий В. Трансграничное преступление как вид международного преступления. URL: <http://yourright.ru/kriminalnyj-process-i-kriminologija>

² Горяинов К.К., Исиченко А.П., Кондратьев Л.В. Деятельность Интерпола в борьбе с международной преступностью // Уголовная юстиция: проблемы сотрудничества. М.: БЕК, с. 9; Иванов Э.А. Понятие транснациональной преступности и международно-правовое регулирование борьбы с ней // Преступность, М., 1997, 367-368 и др.

³ Максимов С.В. Краткий криминологический словарь. М.: Юристъ, 1995, с.22

cinayətlər və əcnəbilərlə bağlı cinayətlər”¹. Göründüyü kimi, G.Zorinin və O.Tankeviçin bu yanaşması bizim tərəfimizdən verilən transmilli cinayətlərin geniş mənada tərifinə tam uyğun gəlir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə yanaşı, “transmilli cinayətlər”, “xarici elementli cinayətlər” anlayışları da mövcuddur. Eyni zamanda, bu anlayışların dəqiq tərfi verilmir və bəzi hallarda onlar hətta beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin kifayət qədər formalaşmış anlayışları ilə qarışdırılır. Bu problemin düzgün həlli üçün “transmilli cinayətlər” anlayışı iki mənada başa düşülməlidir: geniş və dar.

Transmilli cinayətlərə daha geniş tərfin verilməsinin zərurəti ilə bağlı gəldiyimiz qənaətlər BMT tərəfindən dərc edilmiş transmilli cinayətlərin təsnifatı ilə də təsdiqlənir. Belə ki, bu təsnifatda transmilli cinayətlərin 17 növü fərqləndirilir: çirkli pulların yuyulması; terrorçuluq; incəsənət əsərlərinin və mədəniyyət predmetlərinin oğurlanması; əqli mülkiyyətin oğurluğu; qeyri-qanuni silah alveri; təyyarənin qaçırılması; dəniz quldurluğu; quru nəqliyyatın ələ keçirilməsi; sığortada fırıldaqçılıq; kibercinayətkarlıq; ekoloji cinayətkarlıq; insan alveri; insan orqanlarının alqı-satqısı; narkotiklərin qanunsuz alqı-satqısı; saxta müflisləşmə; qanuni biznesə müdaxilə; korrupsiya və ictimai və partiya rəhbərlərinin, seçkili şəxslərin ələ alınması.

Göründüyü kimi, sadalanan əməllər beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir, bu əməllərə görə məsuliyyətin əsasları müxtəlif beynəlxalq konvensiyalarla müəyyən olunur.

Bir daha təkrarlayırıq ki, dar mənada transmilli cinayətlər dedikdə, yalnız xarici elementli adi cinayətlər başa düşülməlidir ki, onlara qarşı uğurlu mübarizə yalnız dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı əməkdaşlığı əsasında baş verə bilər.

“Transmilli cinayətlər”, “transmilli cinayətkarlıq” anlayışları beynəlxalq hüquq, milli cinayət hüququ və kriminologiyanın nəzəriyyə və praktikasında artıq təsbit olunduğundan “transmilli cinayət

¹ Зорин Г.А., Танкевич О.В. Понятие и основные признаки транснациональной преступности. Гродно: НИСИ, 1997, с.24

hüququ” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Üstəlik, son illərin ədəbiyyatında “beynəlxalq cinayət hüququ” anlayışı ilə yanaşı, “transmilli cinayət hüququ”, hətta “transmilli kriminal hüquq” anlayışından istifadə olunur.¹

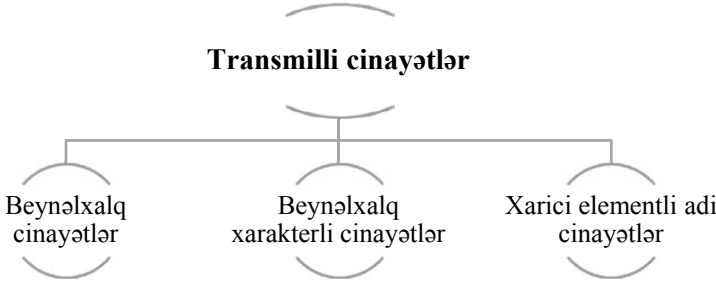
Bütün qeyd edilənləri əsas götürərək transmilli cinayət hüququnun aşağıdakı tərifini təklif edirik: *transmilli cinayət hüququ – beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsini və məsuliyyətini müəyyən edən, habelə xarici elementli adi cinayətlərlə dövlətlərin birgə mübarizəsi üzrə əməkdaşlığını tənzimləyən beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn prinsip və normalarının məcmusudur. Onun tənzimlənmə obyektini transmilli cinayətkarlıqla mübarizəni tənzimləyən beynəlxalq münasibətlər təşkil edir.*

Beləliklə, aşağıdakılara diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik: “beynəlxalq cinayətlər” və “transmilli cinayətlər” anlayışlarının eyni anlayışlar olmamasına baxmayaraq, beynəlxalq cinayət hüququnun və transmilli cinayət hüququnun tənzimlənməsinin predmeti əsasən üst-üstə düşür. Bu məqama görə bəzi hallarda beynəlxalq cinayət hüququnu və transmilli cinayət hüququnu eyniləşdirirlər.

Başlanğıc mərhələsində sadəcə “cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı” kimi adlanan beynəlxalq cinayət hüququ XX əsrin ortalarından beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil sahəsi kimi formalaşmışdı. Monoqrafik tədqiqatımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz ki, XXI əsrin əvvəllərindən *transmilli cinayət hüququ daha çox müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi qəbul edilir. Bu halda transmilli cinayət hüququ elm sahəsi kimi funksional xarakter daşıyır, milli cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ arasındakı əlaqələri nizamlayır, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərində cinayət hüquqununun unifikasiyasını şərtləndirir.*

¹ Зелинская Н.А. Глобализация преступности и транснациональное уголовное право / Уголовное право: стратегия развития в XXI веке. Материалы 6-й Международной научно-практической конференции от 29-30 января 2009г. М.: Проспект, 2009, с.474-478; Лупу А.А., Оськина И.Ю. Транснациональное криминальное право. М.: Дело и сервис. 2012, 352 с.

Transmilli cinayət hüququnun tənzimləmə predmetini transmilli cinayətlər (geniş mənada başa düşülən) təşkil edir. Bu anlayışa aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı sxemə diqqət yetirməyi təklif edirik.

Bu təsvirdən məntiqi nəticə çıxır:

Bütün beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və xarici elementli adi cinayətlər transmilli cinayətlərdir. Ancaq bildirməliyik ki, heç də bütün transmilli cinayətlər beynəlxalq hüquq üzrə cinayət sayılmır. Deməli, “transmilli cinayətlər” beynəlxalq cinayətlərdən və beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən daha geniş anlayışdır və ona görə də “beynəlxalq cinayət” və ya “beynəlxalq xarakterli cinayət” anlayışları və “transmilli cinayət” anlayışı tam mənada ekvivalent kimi qəbul edilə bilməzlər.

§2. *Beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə transformasiyasının problemləri*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II bəndinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir”, yəni Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu müvafiq beynəlxalq müqavilələrin normaları həm də dövlətdaxili cinayət hüququnun mənbəyi kimi çıxış edirlər. Eyni zamanda, Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi

aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.”

Beynəlxalq normaların, o cümlədən beynəlxalq cinayət hüququnun normalarının dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası¹ məsələləri yalnız SSRİ-nin dağılmasından sonra, yəni Azərbaycan Respublikası faktiki müstəqilliyini əldə etdikdən və beynəlxalq hüququn subyektı olduqdan sonra aktuallaşdı.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq müxtəlif dövlətlərin cinayət qanunlarında beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri daha ətraflı şəkildə tənzimlənməyə başladı. Azərbaycan SSR-nin sayca 3-cü olan 1960-cı il CM-nin ilkin redaksiyasında beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tanınan yalnız bir neçə əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu. Məsələn, xarici dövlət nümayəndəsi əleyhinə terror aktı (maddə 60) və müharibə təbliğatı (maddə 64) CM-nin Xüsusi hissəsinin “Dövləti cinayətlər” adlanan 1-ci fəslinə daxil edilmişdilər. Transmili cinayət hüququ üzrə bu əməllərə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin statusu xasdır. Qeyd etməliyik ki, 1960-cı il CM-də təsbit edilən bu cinayətlərin tərkib əlamətləri müvafiq beynəlxalq hüquq normaları ilə müqayisədə bir qədər fərqlənirdilər. Göstərilən cinayətlərdən başqa (mad.60, 64), 1960-cı il CM-nin Xüsusi hissəsinin “Hərbi cinayətlər” adlanan 11-ci fəslində² əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun cinayətkar hərəkətləri (maddə 260), hərbi soyğunçuluq (maddə 261), hərbi əməliyyat rayonunda əhaliyə zorakılıq göstərmə (maddə 262), hərbi əsirlərlə pis rəftar etmə (maddə 263), Qızıl Xaç və Qızıl Aypara nişanlarını qanunsuz olaraq taxma

¹ Beynəlxalq müqavilələr üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin implementasiyası – dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini dövlət daxilində faktiki realizasiyası deməkdir. Bu iki yolla yerinə yetirilir – inkorporasiya və ya transformasiya yolu ilə.

² Qeyd etdiyimiz ki, hüquq ədəbiyyatında “hərbi cinayətlər” termini qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin XII Bölməsində (35-ci fəsil) təsbit olunan hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə münasibətdə tətbiq olunur.

və bunlardan sui-istifadə etmə (maddə 264) cinayətlərinə görə də məsuliyyət müəyyən edilirdi.¹

Müstəqilliyini 1991-ci ildə bəyan etdikdən sonra Azərbaycan cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində bir sıra çoxtərəfli beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və bununla da müvafiq beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaları cinayət qanunvericiliyinə daxil etməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Ərazinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması şəraitində, əhalisinə qarşı soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, etnik təmizləmə, terrorçuluq və s. cinayətlərin törədilməsi beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq normaların dövlətdaxili qanunverici aktlara (CM, CPM, Cəzaların İcrası Məcəlləsinə və s.) transformasiyasının yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsini zəruri edirdi. Bundan başqa, Azərbaycan bir sıra beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların tam hüquqlu üzvü olmaqla, qanunvericilik bazasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalı idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi də dövlətin bütün qanunvericilik bazasının dəyişməsinə şərtləndirirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ birinci dəfə 1969–1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik edəndə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə, korrupsiya əməlləri ilə mübarizəyə xüsusi diqqət yetirirdi. Çətin dövrdə 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə ikinci dəfə gələn Heydər Əliyev Azərbaycanda demokratik hüquqi dövlət yaratmağa müvəffəq oldu.

Belə ki, müxtəlif ictimai münasibətləri, ilk növbədə, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən qorumaq məqsədi daşıyan qanunverici aktların yenidən qəbulu əsaslı kompleks hüquqi islahatların aparılmasını tələb edirdi. Faktiki olaraq dövlətin bütün normativ-hüquqi və təşkilati-hüquqi mexanizmləri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq yenidən qurulmalı idi.

¹ Cinayət Qanunları Külliyyatı: 1920-2000. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, s. 654, 657, 807, 808

Hakimiyyətinin ilk günlərindən beynəlxalq standartlara uyğun ölkədə hüquqi islahatlara start verən Azərbaycan xalqının Ümum-milli lideri Heydər Əliyev postsovet məkanında bir çox illərə imza atdı. Belə ki, 1993-cü ilin iyun ayında ölüm cəzasının icrasına moratorium elan edilmiş, 1998-ci ilin 10 fevral tarixindən isə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycanda ölüm cəzası ləğv edilmişdir: “Mən cinayət-hüquq siyasətini hərtərəfli təhlil edərək, ədalət, azadlıq, humanizm və insanpərvərlik kimi yüksək ideallara sadıq qalaraq ölkəmizdə ölüm cəzasının ləğv edilməsi qənaətinə gəlib, bu tarixi bəyanatı vermişəm.”¹ Bununla əlaqədar qeyd edək ki, Şərqdə ilk dəfə ölüm hökmü məhz Azərbaycanda ləğv edilmişdir.

Bundan başqa, postsovet məkanında penitensiar müəssisələrin Daxili İşlər Nazirliyinin təbəçiliyindən alınaraq Ədliyyə nazirliyinə verilməsi, “Habeas Corpus” qaydasına əsaslanan qətimkan tədbiri kimi həbsin seçilməsi səlahiyyətini məhkəməyə verən ilk dövlət məhz dahi dövlət xadimi və siyasətçi Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Respublikası olmuşdur.

Hüquqi islahatların əsasını qoyan müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının banisi də məhz Heydər Əliyevdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının həyata keçirilməsi prosesi hər birimizin əsas vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanlarının islahatı ilə əlaqədar qanunların hazırlanması, qəbul olunması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi qarşımızda Konstitusiya əsasında qanunların qəbul olunması kimi çox böyük vəzifələr var. Hər sahədə qanunlar qəbul edilməlidir. İndi mən vaxt deyə bilmərəm, – bir il, iki il, – hər halda müəyyən bir zaman ərzində nail olmalıyıq ki, bütün sahələr üzrə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qanunları olsun”.²

¹ H.Əliyevin 3 fevral 1998-ci il tarixli müraciətindən. Bax: “Heydər Əliyev irsi”: Beynəlxalq elektron kitabxana. URL:<https://lib.aliyevheritage.org/az/ 6889949.html>

² H.Əliyevin Hüquq İslahatları Komissiyasındakı 4 may 1996-cı il tarixli çıxışından. Bax: “Heydər Əliyev irsi”: Beynəlxalq elektron kitabxana. URL: <https://lib.aliyevheritage.org/az/ 6889949.html>

30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının sayca dördüncü (1922, 1927, 1960), müstəqillik dövrünün isə birinci CM-i 1 sentyabr 2000-ci ildən bu günə kimi qüvvədədir. Cinayət qanunu qəbul olunarkən beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq normaların milli qanunvericiliyimizə transformasiyası yüksək səviyyədə həyata keçirilmişdir. Bu normaların mütləq əksəriyyəti qanunvericilikdə yenilikdir, yəni ilk dəfə məhz 1999-cu il CM-də təsbit olunmuşdur. Məsələn, muzdluluq (maddə 114), insan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu və transplantasiyası (maddə 137), qanunsuz olaraq biotibbi tədqiqatlar aparma və ya qadağan edilmiş diaqnostika və müalicə üsullarını, dərman vasitələrini tətbiq etmə (maddə 138), cinayətkar birlik (təşkilat) yaratma (maddə 218), milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması (maddə 283), işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza (maddə 293), kibercinayətlər (fəsil 30) və s.

Azərbaycan Respublikası cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində müxtəlif beynəlxalq konvensiyalara tədricən tərəfdar çıxdıqca, cinayət qanunvericiliyini müvafiq beynəlxalq normalara uyğunlaşdırır. Qeyd etdiyimiz kimi, CM qüvvəyə minəndən sonra Xüsusi hissənin müxtəlif fəsilərində xeyli sayda beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələr əlavə olunub. Məsələn, dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadəyə məcbur etmə (maddə 143-1), insan alveri (maddə 144-1), məcburi əmək (maddə 144-2), uşaq pornoqrafiyasının dövriyyəsi (maddə 171-1), seksual xarakterli məqsədlərlə uşaqların təqib edilməsi (maddə 171-2), idman yarışlarının manipulyasiyası (maddə 192-2), cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma (maddə 193-1), dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi (maddə 200-1), terrorçuluğu maliyyələşdirmə (maddə 214-1), aviasiya təhlükəsizliyinə təhdid yaradan əməllər (maddə 270-1), vəzifəli şəxsin qərarına qanunsuz təsir göstərmə (nüfuz alveri) (maddə 312-1) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq normalar dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyinə ya tam həcmdə, ya məhdudlaşmış və ya

da əksinə, genişlənmiş həcmdə transformasiya edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası CM-nin 103-cü maddəsində soyqırım cinayətinin tərkib əlamətləri 1948-ci il tarixli “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyasının 2-ci maddəsində təsbit olunan soyqırımın tərfi ilə tamamilə üst-üstə düşür. CM-nin 219-cu maddəsində isə tək-cəza hava və ya su nəqliyyat gəmisinin deyil, həm də dəmir yolu qatarının qaçırılmasına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Bu cinayətə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları “Hava gəmilərində törədilmiş cinayətlər və bəzi digər aktlar haqqında” 14 sentyabr 1963-cü il tarixli Tokio Konvensiyasında, “Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 16 dekabr 1970-ci il tarixli Haaqa Konvensiyasında, “Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında” 23 sentyabr 1971-ci il tarixli Monreal Konvensiyasında, “Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında” 10 mart 1988-ci il tarixli Roma Konvensiyasında, BMT-nin “Dəniz hüququ haqqında” 10 dekabr 1982-ci il tarixli Konvensiyasında nəzərdə tutulub və bu halda da cinayətin predmeti qismində yalnız hava gəmiləri və ya dəniz gəmiləri nəzərdə tutulur. Bununla da qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi CM-nin 219-cu maddəsində beynəlxalq-hüquqi normalarının transformasiyasını daha geniş təsvir etmişdir.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq cinayət hüququ və daha sonra transmilli cinayət hüququ elmində cinayət əməllərinin beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə təsnif olunmasına dair yekdil fikir yoxdur. Şübhəsiz ki, beynəlxalq cinayətləri və beynəlxalq xarakterli cinayətləri birləşdirən əsas amil onların hər ikisinin beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tanınmasıdır. Lakin buna baxmayaraq, onlar arasında obyektiv fərqlər mövcuddur ki, bu da öz ifadəsini daha çox maddi (cinayət qanununun məkan və zamana görə qüvvəsində) və prosessual (fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinin aidiyyəti) normalarda tapır. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət iki formada həyata keçirilir:

beynəlxalq cinayət məhkəmələri (*ad hoc* və BCM) və milli məhkəmələr tərəfindən. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə isə məsuliyyət yalnız milli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini qüvvədə olan CM-nin həm Ümumi, həm də Xüsusi hissələrinin müvafiq normalarında fərqləndirmişdir.

CM-nin Ümumi hissəsinin təhlilindən göründüyü kimi, beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti, universal yurisdiksiya (maddə 12.3), məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi (maddə 75.5) prinsipləri tətbiq edilir.¹ Sadalanan prinsiplər transmilli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsipləridir və yalnız beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə tətbiq edilir. Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinə görə istisna olaraq, yuxarıda qeyd edilən müddəalar beynəlxalq xarakterli cinayətlərin iki növünə də şamil oluna bilərlər: terrorçuluq (maddə 214) və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi (maddə 214-1). Məsələn, 75.5-ci maddədə (müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə) göstərilir ki, bu maddənin müddəaları sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və müharibə cinayətləri² törətmiş şəxslərə şamil edilmir.

Terrorçuluğun beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemində ictimai təhlükəliliyinə görə ən ağırlarından biri olmasını, keçmiş əsrin son on illiyində Ermənistan tərəfindən müxtəlif terrorçuluq əməlləri nəticəsində ağır itkilərimizi³ nəzərə alaraq, bu əməlin milli

¹ Beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriye qüvvəsi prinsipi 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiya Qanununda müəyyən edilib və məlum olmayan səbəbə görə hələ də CM-nin 10-cu maddəsinə (cinayət qanununun zamana görə qüvvəsi) bu haqda müddə əlavə olunmayıb.

² Hüquqi texnika baxımından, 75.5-ci maddədə əməllərin sıralanmasında ardıcılıq pozulub, bir də 2 iyul 2001-ci ildəki dəyişikliklərdən sonra soyqırım cinayəti də beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növü kimi, xüsusi olaraq qeyd olunmalı idi.

³ Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 2 cild, 365 s.; Mustafayev Ç.F.

qanunvericiliyimizdə hüquqi statusunun beynəlxalq cinayətlərlə eyniləşdirilməsi ilə razılaşmaq olar. Amma bu halda sual yaranır: niyə terrorçuluqla əlaqəli digər beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən yalnız terrorçuluq (maddə 214) və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi (maddə 214-1) seçilir? Məsələn, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (maddə 277), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə (maddə 287), adamları girov götürmə (maddə 215), hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma (maddə 219), terrorçuluğa açıq çağırışlar (maddə 214-2), terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə (maddə 214-3) və s. terrorçuluqla əlaqəli digər beynəlxalq xarakterli cinayətlər bu qrupa aid edilməyib. Bu məsələnin müsbət həlli məntiqli olardı. Belə ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemində terrorçuluqla əlaqəli cinayətlər ictimai təhlükəlik xarakterinə və dərəcəsinə görə ağır və xüsusilə ağır cinayətlər sayılır (maddə 214-2 istisna olmaqla) və bu cinayətlərə görə də, fikrimizcə, CM-nin 75.5-ci maddəsi və 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanunu tətbiq olunmalı idi. Bir daha qeyd edək ki, postsovet məkanında bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin beynəlxalq cinayətlərin statusu ilə bərabərliyi yalnız bizim milli cinayət qanunvericiliyimizə xasdır.

CM-də terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərin dairəsi 214-1-ci (terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi) maddəsinin yeni redaksiyasında müəyyən edilib. Bunlar məsuliyyəti CM-nin 102, 214, 214-2, 214-3, 215, 219, 219-1, 219-2, 226, 227, 227-1, 270-1, 277, 278, 279, 280, 282 və 283-1-ci maddələrin müəyyən edilən əməllərdir. Qeyd edək ki, ilk dəfə terrorçuluqla əlaqəli olan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsi Avropa Şurasının “Terrorizmin¹ qarşısının alınması haqqında” 27 yanvar 1977-ci il tarixli Konvensiyasında

Terrorçuluq: (anlayışı, yaranma səbəbləri, xəbərdarlığı və proqnozlaşdırılması). Bakı: ÇINAR-ÇAP, 2005, 191 s.; Crimes by Armenian Terrorist and Bandit Groupings Against Humanity (XIX-XXI Centuries). Bakı: Elm, 2011, 310 pp.

¹ Bu halda da rəsmi tərcümə “terrorizm” sözünün Azərbaycan dilində “terrorçuluq” kimi ifadə olunmasını nəzərə almayıb.

(15 may 2003-cü il tarixli Protokoldaki əlavə və dəyişikliklərlə) müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi qəbul edilərkən, terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərin dairəsi qanunverici qaydada müəyyən edilməmişdir. Lakin CM-nə 17 may 2002-ci il tarixli Qanunla əlavə edilmiş 214-1-ci (terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi) maddəsinin redaksiyasına (normativ məzmununa) sonrakı illərdə növbəti dəyişikliklər edilərkən, terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələr ardıcılıqla qeyd edilmişdir və bu sıra mütəmadi olaraq yenilənir.¹

Fikrimizcə, CM-nin 214-1-ci maddəsində terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərin siyahısı tam olmasa da, Avropa Şurasının 1977-ci il tarixli “Terrorizmin qarşısının alınması haqqında” Konvensiyası ilə nisbətdə daha genişdir. Məsələn, bu siyahıya 102-ci (beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə), 277-ci (dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə) və s. cinayətlər daxil edilib. Həmçinin bu sırada 287-ci (ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə) maddənin təsbit olunmaması təəccüb doğurur.

Digər problemləli məsələ ondan ibarətdir ki, 75.5 və 80.4-cü maddələrin müddəalarının avtomatik olaraq CM-nin VII Bölməsində məsuliyyəti nəzərdə tutulan beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də (mad.101, 102, 114, 118, 119.1) şamil edilməsidir. Bu isə həmin əməllərə görə cinayət məsuliyyətini sərtləşdirir, baxmayaraq ki, bu əməllərin beynəlxalq təhlükəsi beynəlxalq cinayətlərdən qat-qat aşağıdır. Aydındır ki, bu vəziyyət qanunvericinin beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqi statusunun fərqi nəzərə almaması səbəbindən yaranmışdır. Buna da səbəb, qüvvədə olan CM-nin bəzi hallarda hüquqi texnika baxımından qüsurlu olmasıdır. Fikrimizcə, transmilli cinayət hüquq normaları ilə uyğun-

¹ Burada da CM-nin 214-1-ci maddəsində göstərilən terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərin sırası məntiqlə 214-2 və 214-3-cü maddələrdəki ilə eyni olmalıdır. Lakin qanunverici 214-1-ci maddəyə edilən son dəyişiklikləri 214-2 və 214-3 maddələrdə təkrarlamayı “unudub”.

laşmayan CM-nin 75.5 və 80.4-cü maddələrinin tətbiqi müxtəlif istiqamətlərdə həll edilə bilər:

1) Belə ki, transmilli cinayət hüququ ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının qanunveriliyinin mövqeyinin sərtləşdirilməsi yarımqıx xarakter daşımamalı, ardıcıl olmalıdır. Ona görə də CM-nin 75.5 və 80.4-cü maddələrinə 214 və 214-1 maddələri ilə yanaşı, terrorçuluqla əlaqəli olan digər beynəlxalq xarakterli cinayətlər də əlavə olunmalıdır (məsələn, mad.215, 219, 219-1, 277 və s.). Bunun əksi olaraq, CM-nin 75.5 və 80.4-cü maddələri avtomatik olaraq CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş bütün əməllərə, yəni beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, həmçinin beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də (mad.101, 102, 114, 118 və 119.1) şamil edilməməlidir, həmin əməllərin CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemindəki yerləri bir daha nəzərdən keçirilməlidir. Onlardan bəzilərinin (mad.118, 119.1) 1960-cı il CM-də olduğu kimi, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin sistemində daxil edilməsi (fəsil 35) daha düzgün olardı. Bu halda beynəlxalq xarakterli müvafiq cinayətlərin cinsi və növ obyektləri də dəyişəcək.

2) CM-nin VII Bölməsinə daxil edilmiş beynəlxalq xarakterli cinayətlərin (mad.101, 102, 114, 118 və 119.1) CM-nin Xüsusi hissəsində yerini dəyişdirmədən, Ümumi hissədə müəyyən məsələləri və müddəaları tənzimləyərkən “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”, yaxud “müharibə cinayətləri” kimi ümumi terminlərə istinad etməmək. Çünki, bu hallarda (mad.75.5, 80.4, həmçinin 2006-cı il Konstitusiyaya Qanununda) “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” və “müharibə cinayətləri” kimi terminlər yalnız CM-nin müvafiq 16 və 17-ci fəsillərinin başlığını göstəririlər və buna görə də həmin başlıqlar altında fəsilə daxil edilən bütün əməllərə – həm beynəlxalq cinayətlərə, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətlərə şamil olunurlar. Bunun əvəzinə, beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti tənzimləyən normalarda beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan konkret maddələri sadalamaq daha düzgün olardı (məsələn, “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” əvəzinə konkret maddələr – 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113 və ya onların adlarından istifadə olunardı). Bu təbii ki, CM-nin quruluşunda istifadə edilən lakonik üslubdan kənar olardı, lakin bu halda hü-

quqi müəyyənlik prinsipinə riayət olunardı və CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin statusu süni olaraq beynəlxalq cinayətlərin statusu ilə eyniləşdirilməzdi.

3) Problemin həllinə yönələn, təklif edilən üçüncü istiqamət, fikrimizcə, daha müvafiqdir. CM-nin VII Bölməsinin həm beynəlxalq cinayətləri, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətləri ehtiva etdiyini nəzərə alaraq, CM-nin 100-cü maddəsinə beynəlxalq cinayətlərin anlayışını və dairəsini dəqiq müəyyən edən Qeyd hissəsi əlavə olunmalıdır. Bu halda Ümumi hissənin müvafiq normalarında “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”, “müharibə cinayətləri” (qeyd etdiyimiz ki, bunlar 1999-cu il CM-də fəsillərin adları olan və həm beynəlxalq cinayətləri, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətləri birləşdirən başlıqlardır) terminləri əvəzinə, konkret dairəsi CM-nin 100-cü maddəsinin Qeyd hissəsində sadalanan “beynəlxalq cinayətlər” anlayışından istifadə etmək məqsədmüvafiq olacaq. Bununla da CM-nin hüquqi texnika baxımından həm lakonik üslubuna, həm də hüquqi müəyyənlik prinsipinə riayət olunacaqdır.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq cinayətlərin cinsi qəsd obyektini qismində, ümumilikdə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir və bütün beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət yalnız CM-nin VII Bölməsində nəzərdə tutulur. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər isə, dövlətlər arasında mövcud olan beynəlxalq münasibətlərə real təhlükə yaradır və dövlətlərin müxtəlif sahələrdə olan maraqlarına qəsd edir. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin cinsi qəsd obyektini kimi, müxtəlif ictimai münasibətlər çıxış edir və onlara görə məsuliyyət CM-nin VII Bölməsi ilə yanaşı, VIII–XII Bölmələrində də nəzərdə tutulub. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin böyük əksəriyyəti qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin yeniliyi olsa da, onların bəzilərinə görə məsuliyyət 1960-cı il CM-də də nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqəli olan cinayətlər, terrorçuluq, adamları girov götürmə¹ və s.).

¹ 1960-cı il CM-də adamları girov götürmə 1987-ci ildə (maddə 120-1), terrorçuluq isə 1994-ci ildə (maddə 212-3) ilk dəfə kriminallaşdırılıb.

CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemi hüquqi texnika baxımından bir növ iyerarxik strukturludur. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsi beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan normaları əhatə edən VII Bölmə ilə başlayır. Bu isə özlüyündə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərin prioritetliyini vurğulayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, RF-nın CM-də, habelə Ukrayna CM-də sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər Xüsusi hissənin sonuncu, XII Bölməsində təsbit edilmişlər. Belarus və Estoniya Respublikalarının CM-nin Xüsusi hissələri isə beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar ilə başlayır.¹

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi azərbaycanlı alimlər (məsələn, X.D.Ələkbərov, M.B.Əhmədov)² hesab edirlər ki, CM-nin Xüsusi hissəsində bölmələrin ardıcılığı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin tələbləri ilə bir qədər uyğunlaşmır. Onların fikrincə, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilirsə, Xüsusi hissə məhz “Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlı Bölmə ilə açılmalıdır.

Hesab edirik ki, hər bir insanın yaşamaq hüququ, şəxsi təhlükəsizliyi, toxunulmazlıq hüququ və *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş digər hüquqları, son nəticədə, bütövlükdə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin komponentləridir. Bu mövqedən çıxış etsək, Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsinin strukturunun iyerarxik ardıcılığı məqbuldur. Milli qanunvericinin bu cür yanaşmasını əsaslandırان digər argument ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası üçün beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri olduqca aktualdır. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində 30 ilə yaxın Azərbay-*

¹ Məsələn, Belarus CM-nin Xüsusi hissəsi “Sülhün, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər və müharibə cinayətləri” adlı VI Bölmə ilə başlayır.

² Аликперов Х.Д. Размышления о некоторых проблемах нового УК страны на основе анализа одной диссертации // Ганун. Баку, 2004, № 2; Ахмедов М.Б. Проблемы охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина от преступных посягательств. Баку: НУРЛАР, 2005, с.285

canın 20% ərazisinin işğal altında saxlanması, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlərin, müharibə cinayətlərinin törədilməsinə görə təqsirkarları cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə məsələləri digər dövlətlərlə müqayisədə həmişə öz kəskinliyi ilə seçilib. Buna görə də beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri Azərbaycan üçün həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, CM-nin beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən Bölmə ilə açılan Xüsusi hissəsinin mövcud sistemləşdirilməsi sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərinin vacibliyini bir daha vurğulayır.

XX əsrin 90-cı illərində qəbul edilən və hal-hazırda qüvvədə olan xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyi aktlarının əksəriyyətində, o cümlədən də postsovet məkanında müstəqilliyini bəyan edən dövlətlərdə beynəlxalq cinayətlərə dair normalar müstəqil fəsil və bölmələrdə sistemləşdirilmişdir. Onların bir çoxu ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-də beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri transmilli cinayət hüququnun tələblərinə demək olar ki, tam cavab verir. Baxmayaraq ki, BCM-nin Roma Statutu Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edilməyib, Azərbaycan Respublikasının CM-nə Roma Statutunun normaları demək olar tam şəkildə transformasiya edilib və hətta, bəzi hallarda məsuliyyət məsələləri daha da sərtləşdirilib. Həmçinin digər MDB üzvü olan dövlətlərlə və ilk növbədə RF ilə müqayisədə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının səviyyəsi daha yüksəkdir.

Məsələn, RF-nın 1996-cı il CM-nin “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər” kimi adlanan XII Bölməsi yalnız eyni adlı bir (34-cü fəsil) fəsildən ibarətdir. CM-nin ilkin redaksiyasında 34-cü fəslin normativ həcmi cəmi 8 maddə üzrə (353–360) 13 cinayət tərkibini, əhatə edirdi. 1 may 2023-cü il tarixə olan vəziyyətdə isə 11 maddə üzrə (353–361) 25 cinayət tərkibini əhatə edir.¹ Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası CM-nin müvafiq

¹ Sonradan RF-nın CM-nin 34-cü fəslinə daha üç maddə: 2014-cü ildə 354.1 (nasizmin reabilitasiyası), 2016-cı ildə 361 (beynəlxalq terrorçuluq aktı) və 2022-ci ildə 361.1 (hərbi quldurluq) əlavə olunub.

bölməsi isə 20 maddəni (32 tərkibi) əhatə edən iki fəsildən ibarətdir və qüvvədə olan illər üzrə cəmi 1 maddə (1 tərkib) əlavə olunub.

Hər iki dövlətin qanunvericiliklərinin mövqelərindəki bu fərq-liliyi, fikrimizcə, mövcud obyektiv reallıqlarla izah etmək olar. CM-nin qəbul edildiyi tarixi dövrdə Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı və Azərbaycan ərazisində faktiki olaraq beynəlxalq cinayətlərin bütün növləri törədilmişdir. Bunu da deməliyik ki, ölkəmiz və xalqımız tarix boyu soyqırım, mülki əhalinin məhv etmə, qanunsuz deportasiya, etnik təmizləmə və s. beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə də-fələrlə üzləşmişdir.¹

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin işğalı yerli mülki əha-linin etnik təmizlənməsinə, kütləvi məhv edilməsinə, təbii sərvətlə-rin talanmasına səbəb olmuşdur. İşğal altında olan ərazilərdə yaşa-yış məntəqələri (şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər) əhalinin yaşamağı üçün tamamilə yararsız vəziyyətə gətirilmişdir. Keçmiş Dağlıq Qara-bağ və onun ətrafındakı yeddi rayonda yerləşən tarixi abidələrin bir çoxu məhv edilmiş, yüzlərlə kitabxana, məscid, dini və tarixi abidə-lər, muzeylər və böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən 40 mindən çox eksponatlar dağıntılara məruz qalmışdır.² İşğal olunmuş ərazilərdə soyqırım (Xocalı şəhəri, Kərkicahan qəsəbəsi və Bağanis-Ayırım, İmarət Qərvənd, Meşəli, Ballıqaya, Malıbəyli, Kosalar, Yuxarı və Aşağı Quşçular, Qaradağlı və s. onlarla kəndlərdə əksəriyyəti uşaq-

¹ Daha ətraflı bax: Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. 3 cildə: 1 cild - Sənədlər və materiallar. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 319 s.; 2 cild - Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 403 s.; Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlərin hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018, 200 s.; Mammadov R., Hacıyev J., Mammadov K. The Occupying Policy of the Armenian Republic and the Problems of Regional Security. Bakı: SEDA publ. house, 2018, 152 p.; Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. N.Y: N/Y University Press, 2003, 349 p.; Халилов А.Х. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку, 2000, 168 с. və s.

² Daha ətraflı bax: Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisindəki tarix və memarlıq abidələrinin kataloqu (Azərbaycan, ingilis, fransız və rus dillərində). Bakı: Elm və təhsil, 2019, 254 s.

lar, qadınlar və qocalar olan mülki əhalinin etnik, milli və dini mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir),¹ insanlıq əleyhinə cinayətlər (faktiki olaraq irqi ayrı-seçkiliyə (aparteid) görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan 111-ci maddə istisna olmaqla, CM-nin 105–113-cü maddələrində məsuliyyəti nəzərdə tutulan bütün cinayətlər törədilmişdir), müharibə cinayətləri (istər 90-cı illərdə I Qarabağ müharibəsinin aktiv fazasında, istərsə də işğal dövründə və 2020-ci ilin II Qarabağ müharibəsi və sonrakı dövrlərdə) törədilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin indiki redaksiyasında (01.05.2023-cü ilə olan) VII Bölmənin adının özü də ciddi sual doğurur. CM-nin ilkin redaksiyasında (01.09.2000-ci ilə olan vəziyyətdə) VII Bölmənin adı “Sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər” adlandırılırdı. Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə bu Bölmənin adı “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” kimi dəyişdirildi. Hesab edirik ki, bu yanlış qərar idi, çünki qəbul edilmiş hüquqi texnikaya uyğun olaraq, Bölmənin ilkin adlandırılmasında ora daxil edilən bütün əməllərin cinsi qəsd obyektivi olan sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi göstərilirdi. CM-nin indiki redaksiyasında isə VII Bölmənin adı onun fəsilələrindən birinin (16) – “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adını tam olaraq təkrarlayır. Bu da Bölmə adı kimi natamam fikir yaradır.

Fikrimizcə, VII Bölmənin düzgün adlandırılmasında aşağıdakı istiqamətlərdən biri qəbul edilə bilər:

1) VII Bölmənin adını CM-nin ilkin redaksiyasına uyğun olaraq “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər” kimi təqdim etmək. Bu halda Xüsusi hissənin digər Bölmələrində olduğu kimi (VIII – “Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər”, IX – “İqtisadi sahədə cinayətlər”, X – “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər”, XI – “Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər”, XII – “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər”), VII Bölmənin adında ora daxil olan bütün əməllərin məhz cinsi obyektivi əks olunacaq.

¹ Soyqırım və s. beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi real faktlarla sübut olunub və Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən qaldırılan cinayət işlərinin materiallarında öz əksini tapıb.

2) VII Bölmənin indiki adını beynəlxalq cinayətlərin təsnifatına və transmilli cinayət hüququnda müasir terminologiyaya uyğun olaraq “Təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri” kimi qəbul etmək. Bu halda VII Bölmənin adında, həmçinin soyqırım və müharibə cinayətləri də qeyd olunacaq.

3) VII Bölmənin adını ümumiləşdirərək “Beynəlxalq cinayətlər” kimi adlandırmaq. Bu halda bu Bölməyə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərin Xüsusi hissənin digər Bölmələrində yerləşdirilməsi lazım qələcək. Bununla da milli qanunvericiliyimizdə hal-hazırda bu Bölməyə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə artıq beynəlxalq cinayətlərin statusu avtomatik olaraq tətbiq edilməyəcək.

Beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər transmilli cinayət hüququ üzrə cinayət kimi tanınmalar da, onlar ictimai təhlükəliliklərinin xarakterinə və dərəcəsinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər, bu da ilk növbədə bu cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasında ifadə olunur. Beynəlxalq cinayətlərin ağırlığı onların ictimai təhlükəliliklərinin xarakteri ilə, yəni qəsd obyektinin xüsusi əhəmiyyətində – sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlərlə müəyyən edilir. Buna görə də beynəlxalq cinayətlərin əsas tərkibləri qanunverici tərəfindən ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin kateqoriyasına aid edilir. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin ağırlığı isə böyük əksəriyyətlə onların ictimai təhlükəliliklərinin dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Buna görə də əksər hallarda beynəlxalq xarakterli cinayətlərin tövsifedici və ya xüsusilə tövsifedici tərkibləri ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin kateqoriyasına aid edilir.

Yuxarıda göstərilənlər öz ifadəsini beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə sanksiyaların qurulmasında da tapır.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, bütün beynəlxalq cinayətlər CM-nin VII Bölməsində təsbit olunub. Bu cinayətlərə görə qurulan sanksiyalar müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını, habelə ona alternativ olan ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutur. Belə ki, bu quruluşda olan 20 alternativ sanksiyadan

10-u beynəlxalq cinayətlərə görə, 5-i isə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin (mad.214.2, 219-1.3, 277, 279.3, 280) törədilməsinə görə nəzərdə tutulub. Qeyd edək ki, beynəlxalq xarakterli bütün bu cinayətlər eyni zamanda terrorçuluqla əlaqəli olan cinayətlərdir. Məlumat üçün bildirək ki, CM-nin ilkin redaksiyasında (1 sentyabr 2000-ci il tarixə olan vəziyyətdə) yalnız 277 (dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə), 279.3 (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələri və ya qrupları yaratma cinayətinin xüsusilə tövsifedici tərkibi) və 280-ci (silahlı qiyam) maddələrin sanksiyaları ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tuturdu.

Sonradan CM-də, daha iki beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sanksiyasında alternativ qaydada ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edildi: 219-1.3 (dəniz quldurluğunun xüsusilə tövsifedici tərkibi) və 214.2-ci (terrorçuluğun tövsifedici tərkibi).

Bununla belə, bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsini təhlil edərkən görmək olar ki, ağırlığı eyni olan əməllərə görə qanunverici hansısa səbəbdən fərqli sanksiyalar müəyyən etmişdir. Misal üçün, 277 və 287-ci, 219.3 və 219-1.3 maddələrin sanksiyalarını müqayisə edəndə bu aydın görünür. Dövlət xadimi və ya ictimai xadimin həyatına qəsdə (maddə 277) görə maksimal cəza “ömürlük azadlıqdan məhrum etmə”, ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istindəqi həyata keçirən şəxsin həyatına qəsdə (maddə 287) görə isə maksimal cəza azadlıqdan məhrum etmənin “iyirmi il” həddində müəyyən olunub. Bu tərkiblərin obyektiv cəhətləri eyni hərəkətlərdən ibarətdir: adam öldürmə və ya adam öldürməyə sui-qəsd. Subyektiv cəhətlər də eynidir: birbaşa qəsdlə törədilirlər, xüsusi məqsəd (zərərçəkən şəxsin fəaliyyətinə son qoymaq) və ya niyyət (qisas almaq) hər iki tərkibin zəruri əlamətləridir. Hər iki cinayət tərkibinin bilavasitə əlavə obyekt şəxsiyyətin həyatıdır və hər iki cinayət terrorçuluqla əlaqəli cinayətlərdir.

Sual olunur: onda fərq nədədir?

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qanunverici 277 və 287-ci maddələrin sanksiyalarındakı cəzaları bu qəsdlərin bilavasitə əsas obyektlərinə görə fərqləndirir. Hər iki qəsddən zərərçəkmiş qismində

dövlət hakimiyyəti orqanının vəzifəli şəxsləri çıxış edirlər. Yalnız bir fərq var: 277-ci maddədə qəsd qanunvericilik və ya icra hakimiyyətini (“dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin, habelə xarici dövlət nümayəndəsinin”), 287-ci maddədə isə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən şəxslərə qarşı törədilir. Fikrimizcə, bu kimi yanaşma Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsindən irəli gələn “hakimiyyətin qollarının bərabərliyi” prinsipini pozur.¹

Eyni anlaşılmazlıq 219.3 (hava və ya su nəqliyyat gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırmanın xüsusilə tövsifedici növü) və 219-1.3-cü maddələrin (dəniz quldurluğunun xüsusilə tövsifedici tərkibi) sanksiyalarını müqayisə etdikdə də, aşkara çıxır. Hər iki maddə beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edir və eyni xüsusilə tövsifedici hallar (mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə; ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olduqda) bu əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasını şərtləndirir. Qanunverici 219-1.3-cü maddənin sanksiyasında ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını təyin etdiyi halda, 219.3-cü maddənin sanksiyasında cəzalar sisteminin ən ciddi növünü müəyyən etmir. Fikrimizcə, bu əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsi fərqlənmədiyi kimi, onlara görə cəzalar da ciddi surətlə fərqli olmamalıdır.

ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabrda baş vermiş terror aktlarından sonra Azərbaycan Respublikası beynəlxalq dövlətlərarası antiterror koalisiyasına qoşularaq terrorçuluğa görə cinayət məsuliyyətini sərtləşdirmək öhdəliyi götürmüşdür. 17 may 2002-ci il tarixli Qanunla CM-nin 214-cü maddəsi yeni redaksiyada verilmiş və terrorçuluğun tövsifedici tərkibinin sanksiyasında alternativ qaydada ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, BCM-nin Roma Statutundan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi terrorçuluq cinayətinin statusunu beynəlxalq cinayətlərin statusu ilə bərabərləşdirir, 214.2-ci maddənin sanksiyasının sərtliyini qəbul edirik.

¹ Daha ətraflı bax: Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.299-305

Beynəlxalq cinayətlərə və terrorçuluq, terroculuğu maliyyələşdir-mə kimi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərin-də həllini tapmayan problemlərdən biri də bu cinayətləri yetkinlik yaşı-na çatmayanlar törətdikdə, onlara qarşı CM-nin 75.5 və 80.4-cü mad-dələrin tələblərinin tətbiq edilməsidir. CM-nin 91-ci (müddətin keç-məsi) maddəsinə görə, “yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayət məsu-liy-yətindən və ya cəza çəkməkdən azad edilərkən, bu Məcəllənin 75 və 80-ci maddələrində müəyyən edilmiş müddətlər yarımçıq azaldılır”. Ancaq eyni zamanda, sual açıq qalır: 75.5 və 80.4-cü maddələrdə gös-tərilən müddəalar (məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi) yetkinlik yaşına çatmayanlara şamil edilir ya yox?

Fikrimizcə, cinayət qanununun humanizm prinsipinə əsaslanaraq yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı 75.5 və 80.4-cü mad-dələrin tələbləri tətbiq edilməməlidir. Bu mövqeyimiz, həmçinin BCM-nin Roma statutunda təsbit olunan beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə yaşının 18 yaşa çatmış şəxslərə aid edil-məsi ilə əsaslandırılır.

Sonda beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cina-yətlərə görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı başqa bir problemə də diq-qət yetirməyi zəruri hesab edirik. Bir sıra beynəlxalq konvensiyalar (məsələn, “Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında” 1999-cu il tarixli Konvensiya; BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il tarixli Konvensiyası və s.), dövlət-daxili qanunvericilik hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə tanıdığı halda konvension normaların hüquqi şəxslərə də tətbiqinə icazə verir.

Müasir zamanda həm anqlo-sakson hüquq ailəsinə, həm də roman-german hüquq ailəsinə mənsub olan bir çox dövlətlər hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə institutunu qəbul edir. Xa-rici dövlətlərin qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, anqlo-sakson hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə XIX əsrin ortalarından etibarən fiziki şəxslərlə yanaşı, bəzi cinayətlərin törədilməsinə görə hüquqi şəxslərin də məsuliyyəti müəyyən edilir. Məsələn, hüquqi şəxslərin (korporasiyaların) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi institutu XX

əsrdə ən çox ABŞ-da inkişaf etmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən roman-german hüquq ailəsinin bəzi dövlətlərində (məsələn, Fransa, Almaniya, Niderland) hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyektləri kimi tanınmağa başlanmışdır.

Beynəlxalq təcrübədə ilk və son dəfə hüquqi şəxslərin mühakimə olunması Nürnberq Tribunalında baş verib. Sonrakı dövrlərdə həm *ad hoc* qaydada təsis edilən, həm də daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən BCM-i beynəlxalq cinayətlərin subyektini kimi yalnız fiziki şəxsləri tanıyır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa hüquq məkanına inteqrasiyası cinayət hüququ sahəsində də unifikasiya prosesini sürətləndirir. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ tarixində ilk dəfə olaraq hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyektini kimi tanınaraq, 7 mart 2012-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nin Ümumi hissəsinə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti məsələlərini tənzimləyən 15-2-ci fəsil (mad.99-4–99-9) əlavə edilib.¹

Hüquqi şəxsə cinayət-hüquqi tədbirlər (maddə 99-5) həmin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün törədilən cinayətlərə görə müəyyən edilir və CM-nin 99-4.5-ci maddəsində hüquqi şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan yaradan cinayət əməllərinin siyahısı verilir. Lakin bu siyahıda beynəlxalq xarakterli cinayətlərin bir qismi verilsə də, beynəlxalq cinayət sayılan əməllərin törədilməsinə görə isə, ümumiyyətlə hüquqi şəxslərin məsuliyyət məsələləri nəzərdə tutulmur.

Fikrimizcə, bütün beynəlxalq cinayətlərin və bir çox beynəlxalq xarakterli cinayətlərin bu siyahıda təmsil edilməməsi hüquqi məntiqə uyğun deyil və hüquqi boşluq kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti və fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə yanaşı, hüquqi şəxslərin də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ehtimalı istisna oluna bilməz.

¹ Daha ətraflı bx: Qəfərov M.S., Eyvazov H.Q., Rüstəmov R.İ., Muradov E.İ., Şahbazov İ.F. Hüquqi şəxsin cinayət hüquqi statusu. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019, 496 s.

Həmçinin, BCM-nin Roma Statutunun beynəlxalq ədalət mühakiməsini yalnız fiziki şəxslərə münasibətdə həyata keçirməsi faktı, transmilli cinayət hüququnda hüquqi şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə dair qeyd-şərtsiz qadağası kimi də qəbul edilməməlidir. Ümumiyyətlə dövlətdaxili cinayət hüququ beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini fərqləndirə bilər. Məsələn, BCM-nin Roma Statutu beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşını 18 yaşdan, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi isə 16 yaşdan müəyyən edir. Yaxud, Azərbaycan Respublikasının CM-nə görə beynəlxalq cinayətlərin statusu bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlərə şamil edilir. Bəzi hallarda bu 1999-cu il CM-nin hüquqi texnika cəhətdən mükəmməl olmaması nəticəsində baş verir (məsələn, CM-nin VII Bölməsində 101, 102, 114, 118, 119.1-ci maddələrdə təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətlərə münasibətdə), bəzi hallarda isə qanunverici beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sistemində ən təhlükəli cinayətləri (terrorçuluq (maddə 214) və terrorçuluğu maliyyələşdirmə (maddə 214-1)) fərqləndirir.

Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət hüququnda hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti konsepsiyası 2012-ci ildən artıq bərqərar olmuşdur. Ancaq hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin subyekt kimi tanınması institutu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan ciddi şəkildə öyrənilməli və tədqiq edilməlidir. Əks halda o, cinayət hüququnun deklorativ institutu sayılacaqdır. Nümunə kimi həm xarici ölkələrin qanunvericiliyi, həm də beynəlxalq təcrübə nəzərə alına bilər.

Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsindən fərqli olaraq digər *ad hoc* qaydada təsis edilən, məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Tribunalların, Syerra-Leone üzrə xüsusi məhkəmənin Nizamnamələrində və daimi qaydada fəaliyyətdə olan BCM-nin Roma Statutunda hüquqi şəxslərin məsuliyyətini nəzərdə tutan normaların olmaması, fikrimizcə, məqbul sayıla bilməz. 1978-ci ildə Avropa Şurasının Cinayətkarlığın problemləri üzrə Komitəsi, eləcə də 1950-ci ildən başlayaraq hər beş ildən bir çağırılan “Cinayətkarlığın qarşısı-

nın alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə BMT-nin Konqres”ləri dəfələrlə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə bağlı tövsiyələr vermişlər. Bəzi alimlərin obrazlı ifadəsi ilə desək, “beynəlxalq hüquq gələcəkdə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti konsepsiyasını tanımağa məhkumdur”.¹

Yuxardakı nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi transmilli cinayət hüququna münasibətdə beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti məsələlərinə fərqli yanaşmalı və CM-nin 99-4.5-ci maddəsinin məzmununu yeni redaksiyada ifadə etməlidir.

§3. Transmilli cinayət hüququnda qiyabi məhkəmə baxışına dair bəzi mülahizələr

“Universallıq prinsipi” əsasında Azərbaycan ərazisində törədilən müxtəlif beynəlxalq cinayətlərin təşkilatçıları və icraçıları barədə axtarış elan etməklə, onları istənilən dövlətin vasitəsilə Azərbaycana gətirə və yaxud, elə həmin dövlətin özündə mühakimə etmək olar. Bundan başqa, müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım, insanlıq əleyhinə və ya müharibə cinayətlərinə görə *ad hoc* qaydada beynəlxalq məhkəmə orqanının (o cümlədən hibrid qaydada) təsis edilməsi haqqında təkliflər əsaslıdır. Lakin bu kimi təkliflərin reallaşmasına ümid etmək əbəsdir.

Belə ki, 30 ildən artıqdır ki, müxtəlif beynəlxalq səviyyələrdə Azərbaycanın dövlət və ictimai xadimləri, siyasi fəallar və elm nümayəndələri Azərbaycan ərazilərində soyqırım, insanlıq əleyhinə və ya müharibə cinayətlərini törədən şəxslərin mühakiməsinin beynəlxalq məhkəmə orqanları tərəfindən keçirilməsi haqqında əsaslandırılmaları cavabsız qalıb.²

¹ Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. М., 1997, с.180-183; Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, с.74

² Çoxsaylı müraciətlərdən birini nümunə gətirək: 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Azay Quliyev 146 ölkənin nümayəndəsi iştii-

“Ümumilikdə 297 şəxsin Azərbaycan xalqına qarşı müharibə və digər cinayətləri törətmələri sübuta yetirildiyindən, onlar barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmələrinə dair qərarlar qəbul edilib, barələrində məhkəmə qərarlarına əsasən həbs qətimkan tədbiri seçilib və axtarışlarının təmin edilməsindən ötrü müvafiq sənədlər İnterpolun Azərbaycan Respublikasındakı Milli Mərkəzi Bürosuna və Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Cinayət Axtarış İdarəsinə göndərilib”.¹ Lakin “axtarışa verilən 297 nəfərdən biri də indiyədək saxlanılaraq, Azərbaycana təhvil verilməyib”.²

Təəssüf ki, istindaq hərəkətlərinin heç biri hüquqi nəticəsinə, yəni məhkəmə baxışı mərhələsinə çatmamışdır. 30 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, heç bir təqsirləndirilən şəxs Azərbaycana təhvil verilməyib, təbii ki, heç bir xarici dövlət də beynəlxalq cinayətlərə tətbiq olunan universallıq prinsipi əsasında onları öz qanunvericiliyi üzrə mühakimə etməyib. *Ad hoc* qaydada beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının (tribunalların), həmçinin hibrid məhkəmələrin yaradılması da utopik xəyaldır. İkili standartlarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların, həmçinin BMT-nin Baş Assambleyası və ya Təhlükəsizlik Şurasının³ bu məsələdə Azərbaycana dəstəyi real görünür.

Hesab edirik ki, *Azərbaycan Respublikasının cinayət və cinayət-prosessual qanunverilikləri əsasında beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərə qarşı Baş Prokurorluq tərə-*

rak edən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və Qanunun Aliliyinə dair Parlamentarilərin 10-cu Konsultativ Assambleyasındakı çıxışında bir daha dünya birliyini Azərbaycanda Xocalı soyqırımını və digər beynəlxalq cinayətləri törədənlərin cəzalandırılması məqsədilə *ad hoc* qaydada beynəlxalq tribunalın yaradılmasına çağırış edib. Bax: Quliyev A. Qarabağla bağlı beynəlxalq tribunal yaradılsın // URL: modern.az (16.11.2018)

¹ Bax: Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru Kamran Əliyevin çıxışından: “Azərbaycana qarşı müharibə cinayətləri törədən 297 nəfər İnterpol xətti ilə axtarışa verilib”. URL: <https://www.bizimyol.info/az/news/319906.html> (25.01.2021)

² Bax: URL: <https://www.gununesi.info/interpol-297-h%C9%99bri-cinay%C9%99tkarin-hec-birini-az%C9%99rbaycana-t%C9%99hvil-verm%C9%99yib/> (10.02.2017)

³ BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının veto hüququ olan daimi üzvlərinin sırası (RF, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Cin) bunu sübut edir.

findən qaldırılmış cinayət işləri üzrə məhkəmə mühakiməsini Azərbaycan dövləti özü həyata keçirməlidir.

Məsələn, Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən Xocalıda törədilən soyqırım cinayətinin törədilməsində təqsirləndirilən 39 nəfər rəsmi şəxs və 8 mülki şəxs barədə məsuliyyətə cəlb etmə barədə qərar çıxarılmış, təqsirləndirilən şəxslərə dair İnterpol sərəğular göndərilmişdir. Lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi indiyədək təqsirləndirilən şəxslərdən heç biri saxlanılaraq Azərbaycana təhvil verilməyib. Bundan başqa, Xocalıda törədilən soyqırım cinayəti üzrə “3000 nəfər şahid və zərərçəkən şəxs qismində dindirilmiş, onlardan 2000 nəfər zərərçəkmiş şəxs qismində tanınmış, bu cinayət üzrə 800-dən artıq müxtəlif ekspertizalar keçirilmişdir”.¹ Beləliklə, cinayət işləri üzrə bütün prosessual tədbirlər keçirilmiş, yetərinə sübutlar toplanmışdır. Lakin ekstradisiya tələblərinin uzun illər ərzində yerinə yetirilməməsi, müxtəlif dövlətlərə ünvanlanmış sərəğuların cavabsız qalması Xocalı üzrə məhkəmə baxışının keçirilməsinə mane olmuşdur.

Fikrimizcə, Xocalı və digər yerlərdə törədilmiş soyqırımı üzrə açılan cinayət işinin materialları mütləq məhkəmə protokollarında və hökmlərində öz hüquqi nəticəsini tapmalıdır. Əks halda 30-31 mart 1918-ci il hadisələrində olduğu kimi,² Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə törədilən soyqırım və digər insanlıq əleyhinə cinayətlər üzrə çoxcildli cinayət işlərinin materialları da arxiv

¹ Məcidov S. Qaliblər mühakimə edir: Xocalı soyqırımına görə beynəlxalq cinayət mühakiməsi. Məqalə // URL: <https://aggression.az/?p=1005> (26.02.2021)

² Stepan Şaumyan başda olmaqla Bakı Soveti tərəfindən dəstəklənən daşnakların və bolşeviklərin silahlı dəstələri xüsusi qəddarlıqla 1918–1920-ci illərdə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində (Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur, Qarakilsə və Dərəyələz mahallarında, Şamaxı, Quba və s. şəhər və rayonlarda) yüz minlərlə dinc əhalini milli, etnik və dini mənsubiyyətlərinə görə qətlə yetirmişdilər. Soyqırım cinayəti üzrə toplanan sənədlər (şahid ifadələri, qurbanların, kütləvi məzarlıqların fotosəkilləri, cinayətin əsas iştirakçıları haqqında məlumatlar və s.) dövlət arxivində saxlanılır. Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: Lider, 2005, II cild, 174-177.

sənədlərinə çevrilərək, yalnız Azərbaycan xalqının acı xatirələri kimi tarixdə qalacaq.

Xocalı, Meşəli, Qaradağlı, Ballıqaya, Bağanis Ayrım, Başlıbel və s. soyqırımında, digər beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan şəxslərə qarşı qiyabi də olsa, məhkəmə hökmünün çıxarılması hüquqi baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

Bu faktları nəzərə alaraq biz “BCM-nin Roma Statutu qiyabi icraatı yolverilməz hesab edir” kimi arqumentləri qətiyyənlə tutarlı saymırıq. Onu da yada salmaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bu beynəlxalq akt ümumiyyətlə, heç imzalanmayıb. Bunun əksi olaraq, transmilli cinayət hüququnun formalaşmasında mühüm rol olmuş 1945-ci il Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi əsasında (maddə 12) aparılmış məhkəmədə Adolf Hitlerin şəxsi katibi olmuş Martin Borman barəsində qiyabi hökmün çıxarılmasını nümunə kimi qeyd edə bilərik. Bundan başqa, son illərin beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində qiyabi icraatın tətbiqini keçirən Banqladeş Beynəlxalq Cinayət Tribunalının və Livan üzrə Xüsusi Tribunalın fəaliyyətlərinə diqqət yetirmək istərdik.

Banqladeş Cənubi Asiyada BCM-nin Roma Statutunu ratifikasiya edən ilk dövlətdir. Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini şərh edərkən, bu dövlətin də məhkəmə təcrübəsini nəzərdən keçirmək olar. Lakin qeyd edək ki, Banqladeş hadisələri üzrə mühakimə prosesi nəzəri və praktiki cəhətdən “mənfi nümunə” kimi maraq kəsb edir.

1971-ci ildə müstəqillik uğrunda müharibə başa çatdıqdan dərhal sonra Banqladeşdə 1972-ci ildə təşkil edilən 73 xüsusi tribunal 40 min insanın müharibə cinayətlərinə görə həbs edilməsinə qərar verərək, onlardan yalnız 752 nəfəri məhkum etdi və sonradan 1973-cü ildə qəbul edilən amnistiya aktı ilə onları da cəzadan azad etdi. Lakin 1971-ci ildə törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə 40 ildən sonra Banqladeşdə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (*International Crime Tribunal, ICT of Bangladesh*) 2010 və 2011-ci illərdə yenidən təsis olundu. 1973-cü ildə qəbul edilən Tribunal Aktı bu Tribunalın normativ bazasını əsaslandırdı.

Banqladəş Beynəlxalq Cinayət Tribunalı on illik fəaliyyətləri ərzində 80 nəfərdən 52 nəfərə ölüm hökmü çıxartdı.¹ Məhkəmə prosesinin hüquqi tərəfdən nöqsanlı (xeyli maddi-hüquqi və prosessual pozuntuların olması, dəlillərin mötəbərsizliyi), siyasi tərəfdən isə qərəzli olması, bu tribunalı “kenquru məhkəməsi”² kimi qiymətləndirməyə əsas verdi. Məsələn, ikinci dəfə təsis edilən Tribunalarda 1971-ci ildə törədilən soyqırım, insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərində mühakimə olunan bəzi şəxslərin o hadisələr zamanı cəmi 4–8 yaşı var idi.³

Beləliklə, Banqladəşin Beynəlxalq Cinayət Tribunalı beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslərin məhkum edilməsi üçün beynəlxalq statusu olmayan, xüsusi təsis edilmiş dövlətdaxili məhkəmə orqanıdır və onun fəaliyyəti qərəzli, şəffaf və müstəqil olmadığına görə beynəlxalq standartlara cavab vermir. Lakin Banqladəş Tribunalı qiyabi mühakiməyə olan mövqeyinə görə bizim diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, 1973-cü il tarixli Tribunal Aktının 10(A) maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs mühakimə üçün məhkəməyə gətirilə bilmədikdə, qaçdığı və ya gizləndiyi üçün əsas varsa, qiyabi qaydada, yəni onun iştirakı olmadan məhkəmə baxışı keçirilə bilər.

Bizi qiyabi məhkəmə icraatı təcrübəsi ilə maraqlandıran digər məhkəmə orqanı – BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 2006-cı il tarixli 1664 sayılı Qərarı⁴ əsasında BMT və Livan hökuməti tərəfindən birgə təsis edilmiş Livan üzrə Xüsusi Tribunalıdır (*Special Tribunal for Lebanon, STL*). Bu beynəlxalq statuslu hibrid məhkəmə

¹ Bax: Zahid Shahab Ahmed, Musharaf Zahoor. Bangladesh-Pakistan relations: hostage to a traumatic past // Commonwealth & Comparative Politics, 2019. URL: [https://www.researchgate.net/publication/331172489_\(10.01.2023\);](https://www.researchgate.net/publication/331172489_(10.01.2023);) Власти Бангладеша отчитались о деятельности трибунала по геноциду. URL: <https://regnum.ru/news/2598927> (26.03.2019)

² “Kenquru məhkəməsi” (ing. *kangaroo court*) ifadəsi qeyri-qanuni, ədalətsiz məhkəmə, ədalətin parodiyası mənasında işlənir.

³ Md Saidul Islam. “Minority Islam” in Muslim Majority Bangladesh: The violent road to a new brand of secularism // Journal of Muslim Minority Affairs, March 2011, 31 (1), p.130-131

⁴ BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 30 may 2007-ci il tarixli 1757 sayılı Qərarında isə Livan üzrə Xüsusi Tribunalın Nizamnaməsi (Statutu) əks olunub. Bax: URL: <https://www.insdip.com/wp-content/uploads/2020/10/Resolucion-1757-2007>

orqanıdır və Livan üzrə Xüsusi Tribunalın Statutuna¹ görə hakimlər (həm beynəlxalq, həm livanlı) və ittihamçı BMT-nin Baş katibi tərəfindən təyin olunur, prosesual hüquq normaları beynəlxalq standartlar üzrə, maddi hüquq normaları isə Livan cinayət qanunvericiliyi üzrə tətbiq edilir (maddə 2).² Livan üzrə Xüsusi Tribunal Livan dövlətinin məhkəmə orqanlarının sisteminə daxil deyil.

Qeyd etməliyə ki, bütün əvvəlki *ad hoc* (o cümlədən hibrid) qaydada yaradılan beynəlxalq məhkəmə orqanları (Nürnberg və Tokio Tribunalı, Yuqoslaviya üzrə və Ruanda üzrə Tribunalı, Syerra-Leone üzrə və Kamboca üzrə Xüsusi Məhkəmələr) beynəlxalq cinayətlərə (bir sıra insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri, soyqırım) görə məsuliyyət daşıyanları təqib etmək və mühakimə etmək üçün yaradılmışdır. Bundan başqa, sadalanan beynəlxalq məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyasına daxil edilən əməllər sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edirlər və hər baxılan cinayət işi üzrə qətlə yetirilənlərin və digər zərərçəkənlərin sayı yüz minlərlə, hətta milyonlarla ölçülür.

Onlardan fərqli olaraq, Livan üzrə Xüsusi Tribunalın yurisdiksiyasına transmilli cinayət hüququ üzrə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatına daxil edilməyən və beynəlxalq xarakterli cinayət kimi qəbul edilən terrorçuluq cinayəti, daha dəqiq desək, yalnız bir terrorçuluq aktı daxildir. Belə ki, Livan üzrə Xüsusi Tribunal 14 fevral 2005-ci ildə Livanın keçmiş Baş naziri Rafik Həririnin və 21 digər şəxsin partlayıcı vasitələrdən istifadə etməklə, terrorçuluq aktı nəticəsində öldürülməsinə görə məsuliyyət daşıyanları müəyyən etmək və onları mühakimə etmək üçün yaradılmış və qiyabi mühakimə prosesində beş şəxsə qarşı ittiham irəli sürülmüş və onlardan hələ ki, birinə qarşı ittiham hökmü çıxarmışdır.

¹ The Statute of the Special Tribunal for Lebanon. URL: https://www.stl-tsl.org/sites/default/files/documents/legaldocuments/statute/Statute_of_the_Special_Tribunal_for_Lebanon_English.pdf

² Синякин И.И., Скуратова А.Ю. Специальный трибунал по Ливану и перспективное развитие международного уголовного права // Law Enforcement Review. 2021, Vol.5, N4, pp.226-336

Qeyd edək ki, bu beynəlxalq məhkəmə cinayət orqanının yaradılması səbəblərinə və yurisdiksiyasına dair hüquq ədəbiyyatında ciddi iradlar bildirilir.¹

Beləliklə, Livan üzrə Xüsusi Tribunal aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1) təsis edilmə prinsipi *ad hoc* qaydada yaradılan Yuqoslaviya üzrə və Ruanda üzrə Tribunalarla eyni olsa da, Livan üzrə Xüsusi Tribunal beynəlxalq statuslu hibrid məhkəmə orqanıdır;

2) Martin Borman haqqında qiyabi hökm çıxaran (1946) Nürnberq Tribunalından 76 il sonra məhz Livan üzrə Xüsusi Tribunal qiyabi məhkəmə baxışı nəticəsində “Hizbullah” üzvü olan Salim Camil Ayaşa qiyabi hökm (2020) çıxarmışdır;

3) beynəlxalq xarakterli cinayətlər üzrə yaradılmış ilk Beynəlxalq Tribunalıdır;

4) Tribunalın yurisdiksiyasına ilk dəfə olaraq beynəlxalq cinayətlər yox, beynəlxalq xarakterli cinayət kimi təsnif edilən terrorçuluq cinayəti aid edilmişdir;

5) zərəçəkmiş şəxslərin klassik beynəlxalq tribunallarla müqayisədə sayının nisbətən az olması (cəmi 270 nəfər);

6) Tribunal yalnız bir terrorçuluq aktının törədilməsində günahkarları mühakimə etmək üçün təsis edilmişdir.

Fikrimizcə, beynəlxalq səviyyədə təsis edilən Livan üzrə Xüsusi Tribunalın yurisdiksiyasına terrorçuluq cinayətinin aid edilməsi Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda olduğu kimi² XXI əsrdə müvafiq beynəlxalq aktlarda terrorçuluq cinayətinə beynəlxalq cinayətlərin statusunu şamil etməyə bir addımdır.

Livan üzrə Xüsusi Tribunalın təsisi, tərkibi, yurisdiksiyası və s. məsələləri bizə məhkəmə icraatının qiyabi formada keçirilməsinə görə elmi və təcrübə maraq kəsb edir. Bu Tribunalın Statutunun qi-

¹ Daha ətraflı bax: Марусин И.С. Первый приговор Специального трибунала по Ливану // Вестник СПбГУ. Право. 2022, Вып. 3, с.712-724

² Terrorçuluq və terrorçuluğu maliyyələşdirmə cinayətlərinə transmilli cinayət hüququnun xüsusi mərkəzi prinsiplərini əks etdirən Azərbaycan Respublikasının CM-nin 12.3, 75.5, 80.4 və 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanununun müddəaları şamil olunur.

yabi məhkəmə baxışını tənzimləyən 22-ci maddəsinin aşağıdakı tərcüməsini diqqətə çatdırmaq istərdik.

“Maddə 22. Qiyabi məhkəmə baxışı

1. Xüsusi Tribunal məhkəmə baxışını təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aşağıdakı hallarda həyata keçirir:

a) məhkəmədə iştirak etmək hüququndan yazılı şəkildə imtina edibsə;

b) müvafiq dövlət orqanları tərəfindən Tribunalın sərəncamına verilməyibsə;

c) məhkəmə hakimiyyətindən gizlənirsə və ya onu tapmaq mümkün deyilsə və onun Tribunal qarşısına çıxmasını və məhkəməyəqədər icraat hakimi tərəfindən təsdiq edilmiş ittihamlar barədə xəbərdar edilməsini təmin etmək üçün bütün ağılabatan addımlar atılıbsa.

2. İclaslar təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirildikdə, Xüsusi Tribunal aşağıdakıları təmin edir:

a) təqsirləndirilən şəxsə məlumat verilməsini və ya ittiham aktının ona təqdim edilməsini və ya ittiham aktının mediada dərc edilməsi və ya yaşayış yeri və ya vətəndaşlığı olan dövlətə bildirilməsi ilə onun başqa cür məlumatlandırılması;

b) təqsirləndirilən şəxs tərəfindən müdafiəçinin seçilməsi və onun xidmətlərinin ödənilməsi, təqsirləndirilən şəxsin imkansız olduğu sübuta yetirildikdə, bu xərclərin Tribunal tərəfindən ödənilməsi;

c) təqsirləndirilən şəxs özünə müdafiəçi təyin edilməsindən imtina etdikdə və ya təyin etmədikdə, müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin mənafeyinin və hüquqlarının tam şəkildə təmsil olunmasını təmin etmək məqsədilə Tribunalın Müdafiə Katibliyi tərəfindən təyin edilir.

3. Təqsirləndirilən şəxs qiyabi məhkum olunduqda, əgər öz seçimi ilə müdafiəçi təyin edilməmişdirsə, hökmlə razılaşmadığı halda, Xüsusi Tribunalda təkrar məhkəmə baxışı hüququna malikdir.”

Qeyd edək ki, Livan üzrə Xüsusi Tribunalın yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı S.Məcidovun aşağıdakı fikri ilə tam razılaşmaq olar: *“hər hansı bir siyasi xadimin qətlinin bu qədər “siyasiləşməsi” fonunda xüsusi məhkəmə yaradılması “zərurəti” ilə yüzlərlə*

sadə dinc əhəlinin amansızlıqla və xüsusi qəddarlıqla qətl edildiyi, xəsarət yetirildiyi Xocalı soyqırımına görə ad hoc Tribunalının və ya digər xüsusi məhkəmə mexanizminin (məsələn, hibrid məhkəmənin) yaradılmaması müqayisə olunmazdır”¹.

Bu paraqrafının sonunda qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il CPM-nin “Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri” adlanan 311.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, *Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarada olan təqsirləndirilən şəxslərə məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdıqda məhkəmə baxışı onun iştirakı olmadan keçirilə bilər* (311.2.1).

Beləliklə, təqsirləndirilən şəxsin qərəzli şəkildə məhkəmə baxışından boyun qaşırması müstəsna hal kimi qəbul olunur və qiyabi məhkəmə icraatının keçirilməsi üçün tam əsas yaradır. CPM-mim 311.3-cü maddəsində məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçıran təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ qorunur: “məhkəmə baxışı təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirildikdə, onun müdafiəçisinin məhkəmə iclasında iştirakı məcburidir.”

Təqsirləndirilən şəxsin prosessual hüquqlarını təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi qiyabi məhkəmə baxışı prosedurunu hərtərəfli tədqiq edərək, onun normativ tənzimlənməsini dəqiqliyi ilə cinayət-prosessual qanunvericilikdə təmin etməlidir. *Necə ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərinin tənzimlənməsində cinayət hüququnun müvafiq fundamental normalarında istisnalar müəyyən edilib (CM-nin mad. 75.5, 80.4, cinayət qanununa retroaktiv qüvvənin verilməsi), Azərbaycanda törədilən soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətlərində təqsirləndirilən şəxslərin istintaqdan və məhkəmə baxışından qərəzli yayındıqlarını nəzərə alıb, cinayət-prosessual qanunvericilikdə müvafiq şərtlər yüksək dəqiqliklə ifadə edilə bilər.* CPM-nin 311.2-ci maddəsində qiyabi məhkəmə baxışını şərtləndirən müstəsna hallar beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə daha

¹ Məcidov S. Qaliblər mühakimə edir: Xocalı soyqırımına görə beynəlxalq cinayət mühakiməsi // URL: <https://aggression.az/?p=1005> (26.02.2021)

dəqiq və konkret olmalıdır ki, məhkəmə təcrübəsində onlardan istifadə olunsun. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının CPM-nin məhkəmə baxışının ümumi şərtlərini tənzimləyən XLI fəslinə (mad.308–321) beynəlxalq cinayətlər üzrə məhkəmə baxışının xüsusiyyətlərini nəzərə alan, müstəsna hallarda qiyabi məhkəmə icraatına birbaşa icazə verən yeni prosessual normanın əlavə edilməsi fikrimizcə, zəruri və məqsədmüvafiqdir.

Ən sonda.

Monoqrafiya çap mərhələsində olduğu vaxt XX əsrin 90-cı illərində Qarabağda və ətraf rayonlarda azərbaycanlılara qarşı törədilən beynəlxalq cinayətlərdən bir neçəsinin təşkilatçısı və bilavasitə iştirakçısı olan Vaqif Xaçaturyanın Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin vasitəçiliyi ilə müalicə almaq adı altında Laçın sərhəd-keçid məntəqəsindən Ermənistana keçməyə cəhd edərkən Dövlət Sərhəd Xidmətinin hərbi qulluqçuları tərəfindən saxlanması haqqında xəbər daxil oldu.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun məlumatına görə, “1955-ci il təvəllüdlü, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Əsgəran rayonunun Badara kəndində doğulmuş və həmin kənddə yaşamış, Xankəndi (keşmiş Stepanakert) şəhər avtomobil nəqliyyat müəssisəsində sürücü işləmiş Xaçaturyan Vaqif Çerkezoviç erməni milliyyətindən olan digər şəxslərlə birgə Meşəli kəndində yaşamış azərbaycanlıları bir milli qrup kimi bütövlükdə məhv etmək məqsədilə müxtəlif silahlardan, o cümlədən, odlu silah və piyadaların döyüş maşınından¹ istifadə etməklə həmin kəndə silahlı basqın edib, azərbaycanlı milliyyətindən olan 25 nəfəri öldürüb, 14 nəfər şəxsə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri yetirib, 358 nəfər azərbaycanlı isə beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan qanuni yaşadıkları yerlərdən didərgin salıb”.²

¹ Hadisə şahidlərinin dediyinə əsasən, piyadaların döyüş maşınları Xankəndində dislokasiya olunan 366-cı motoatıcı alayının əsgər və zabitləri tərəfindən idarə olunurdular.

² Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun rəsmi saytı. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/6617> (29.07.2023)

22 dekabr 1991-ci ildə Qarabağın Meşəli kəndində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədilən hadisələrlə əlaqədar açılan cinayət işi üzrə Vaqif Xaçaturyanın təqsiri çoxsaylı şahid ifadələri ilə sübuta yetirildiyindən, onun barəsində Azərbaycan Respublikası CM-nin 103 (soyqırım) və 107-ci (əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə) maddələrilə təqsirləndirilən şəxs qismində məsuliyyətə cəlb olunması barədə qərar qəbul edilib. Lakin V.Ç.Xaçaturyanın olduğu yer istintaqa məlum olmadığına görə, 12 noyabr 2013-cü il tarixdə İnterpolə onun barəsində beynəlxalq axtarış elan edilməsi ilə bağlı müraciət edilmiş və məhkəmə qərarı ilə onun barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmişdir.

Ümumilikdə Qarabağda və işğal olunan ətraf rayonlarda 297 şəxsin Azərbaycan xalqına qarşı müxtəlif beynəlxalq cinayətləri törətmələri sübuta yetirildiyindən, barələrində məhkəmə qərarlarına əsasən həbs qətimkan tədbiri seçilib və axtarışlarının təmin edilməsindən ötrü müvafiq sənədlər İnterpolə göndərilib. O, 297 nəfərdən yalnız biri – Meşəli soyqırımını hadisələri ilə bağlı beynəlxalq axtarışda olan V.Ç.Xaçaturyan törətdiyi cinayətin üstündən 31 il keçəndən sonra, yəni 29 iyul 2023-cü ildə Azərbaycan tərəfindən sərhədi keçərkən saxlanılıb.

V.Ç.Xaçaturyanın cinayətlərinin məhkəmə baxışında sübuta yetirilməsi¹ və Azərbaycan Respublikası adından çıxarılan hökm əsasında cəzalandırılması siyasi-hüquqi cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki məhz dövlət adından məhkəmə baxışı nəticəsində beynəlxalq hüquqa və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət, cinayət-prosessual normalarına riayət edilərək çıxarılacaq hökmdə soyqırım cinayətinin və digər beynəlxalq cinayətlərin törə-

¹ V.Xaçaturyanın Meşəli kəndində milli, etnik, dini mənsubiyyətlərinə görə uşaq, qadın və qocaları evlərində, küçənin ortasında qəddarcasına qətlə yetirməsi, cəsədlərinin yandırılması, əmlaklarının talan və məhv edilməsi, adamların girov götürməsi, əsirlikdə olanlarla qəddar davranışı cinayət işinin materiallarında şahid ifadələri və s. sübutlarla tam ifşa olunur. BAX: URL: <https://report.az/qarabag/sahidler-vaqif-xacaturyan-meseli-soyqiriminin-teskilatcilarindan-biridir/>; [https://www.az24saat.org/mes%c9%99li-q%c9%99tliaminin-sahidi-vaqif-xacaturyan-k%c9%99ndd%c9%99n-cixmadigimiz-halda-bizi-oldur%c9%99c%c9%99yini-deyirdi/](https://www.az24saat.org/mes%c9%99li-q%c9%99tliaminin-sahidi-vaqif-xacaturyan-k%c9%99ndd%c9%99n-cixmadigimiz-halda-bizi-oldur%c9%99c%c9%99yini-deyirdi/və s.) və s.

dilməsinin sübüt edilməsi həm beynəlxalq təşkilatları, həm də xarici dövlətləri Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən beynəlxalq cinayətləri etiraf etməyə hüquqi əsas yaradacaq.

Lakin təəssüf ki, digər dövlətlərin vətəndaşı olan və hal-hazırda Ermənistan da daxil olmaqla xarici dövlətlərdə yaşayan bu cinayətkar şəxslərin ekstradisiya məsələləri müsbət həllini tapmadığı bir şəraitdə Xocalı, Ağdaban, Qaradağlı, Meşəli və s. yerlərdə törədilən soyqırım, mülki əhaliyə qarşı çoxsaylı insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri üzrə açılan cinayət işləri məhkəmə baxışı mərhələsinə keçə bilmir. Məhz bu səbəbdən monoqrafıyanın sonuncu fəslinin sonuncu paraqrafı transmilli cinayət hüququnda qiyabi məhkəmə baxışına dair bəzi nəzəri və təcürbi mülahizələrə həsr edilib.

Bu halda qədim hüquq sisteminə və məhkəmə ənənələrinə malik olan Böyük Britaniya kimi dövlətin mövqeyi də fikrimizin doğruluğunu bir daha təsdiq etmiş olur: soyqırımın müəyyən edilməsi hökumətlər və ya qeyri-məhkəmə orqanları tərəfindən deyil, səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın əvvəllər və son dövrlərdə üzləşdiyi xarici-siyasi problemləri nəzərə alaraq transmilli cinayət hüququ ilə bağlı problemlərin elmi tədqiqi olduqca aktualdır. Monoqrafiyada transmilli cinayət hüququnun milli (dövlətdaxili) cinayət hüququ ilə sıx əlaqəsi, onun ayrı-ayrı institutları və normaları qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilərək təqdim olunur. Bu mənada İ.İ.Lukaşuk və A.V.Naumov ilə tam razılaşmaq olar ki, “cinayətkarlığın beynəlmiləlləşməsi, ona qarşı mübarizədə dövlətlərin səylərini birləşdirmək zərurəti cinayət hüququnun beynəlmiləlləşməsi tendensiyasını yaratdı”, bu da dövlətlərin cinayət-hüquqi və prosessual sistemlərinin bir-biri ilə, habelə beynəlxalq hüquqla qarşılıqlı əlaqə imkanlarının artırılması ilə “cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində ümumi elementlərin formalaşmasında” ifadə edilir.¹

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-i dövlətdaxili cinayət hüququ ilə beynəlxalq hüququn unifikasiyasının ən bariz nümunəsi ola bilər. Belə ki Azərbaycanın cinayət hüququ tarixində məhz 1999-cu il CM-də ilk dəfə olaraq beynəlxalq cinayətlərə və bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normalar əks olunur.

Monoqrafik tədqiqatda transmilli cinayət hüququnun anlayışı, beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin problemləli məsələləri, sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən bəzi əməllərin kriminallaşdırılması və dekriminallaşması problemləri təhlil edilir.

Tədqiqatın yekununda Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən təcavüzü və ərazilərimizin 30 ilə yaxın işğalını, soyqırım cinayətinin törədilməsini, vətəndaşlarımıza qarşı törədilən çoxsaylı insanlıq əleyhinə cinayətləri, I və II Qarabağ müharibəsində törədilən müxtəlif müharibə cinayətlərini nəzərə

¹ Международное уголовное право / Под ред. И.И. Лукашука, А.В. Наумова, М.: Спарк, 1999, с.5

alaraq, transmilli cinayət hüququna dair bir sıra müddəaları və hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası CM-nin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bəzi təklifləri diqqətə çatdırmaq istərdik:

1. XXI əsrin əvvəllərindən transmilli cinayət hüququ daha çox müstəqil kompleks hüquq sahəsi kimi qəbul edilir. Bu halda transmilli cinayət hüququ elm sahəsi kimi funksional xarakter daşıyır, milli cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ arasındakı əlaqələri nizamlayır, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərində cinayət hüququnun unifikasiyasını şərtləndirir.

Transmilli cinayət hüququ – beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq normalarının və prinsiplərinin əsasında dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və xarici elementli adi cinayətlərlə mübarizəsini tənzimləyən hüququn müstəqil kompleks sahəsidir. Onun tənzimlənmə obyektini transmilli cinayətkarlıqla mübarizəni tənzimləyən beynəlxalq münasibətlər, predmetini isə – transmilli cinayətlər təşkil edir.

2. “Transmilli cinayətlər” anlayışı iki mənada nəzərdən keçirilməlidir: geniş və dar.

Geniş mənada cinayət hüququnda transmilli cinayətlər anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- beynəlxalq cinayətlər;
- beynəlxalq xarakterli cinayətlər;
- xarici elementli adi cinayətlər.

İlk iki növ əməlin cinayət hesab edilməsi həm beynəlxalq hüquq, həm də milli cinayət hüququnun normaları ilə müəyyənləşir, üçüncü qrup isə yalnız milli cinayət hüququnun normaları ilə kriminallaşdırılır.

Buradan məntiqi nəticə çıxır: hər bir beynəlxalq cinayət və ya beynəlxalq xarakterli cinayət transmilli cinayətdir. Amma hər bir transmilli cinayət beynəlxalq hüquq üzrə cinayət sayılmır. Deməli, “transmilli cinayətlər” beynəlxalq cinayətlərdən və ya beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən daha geniş anlayışdır, onların hər birinin hüquqi statusu fərqli olduğuna görə bu anlayışların eyniləşdirilməsi yolverilməzdir.

Dar mənada transmilli cinayətlər dedikdə, xarici elementli adi cinayətlər başa düşülməlidir. Bu cinayətlərlə uğurlu mübarizə hüquqi yardım və ya ekstradisiya haqqında bağlanmış çoxtərəfli və ya ikitərəfli müqavilələr əsasında dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı əməkdaşlığı ilə həyata keçirilir.

3. Son zamanlar hüquq elmində “beynəlxalq cinayət hüququ” ilə yanaşı, getdikcə daha çox “transmilli cinayət hüququ” termini istifadə olunur.

Tənzimləmə predmetinin formal baxımdan oxşar olmasına baxmayaraq, beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi kimi, transmilli cinayət hüququ isə hüququn müstəqil kompleks sahəsi kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, transmilli cinayət hüququ¹ beynəlxalq cinayət hüququ ilə müqayisədə daha geniş anlayışa malikdir. Kompleks hüquq sahəsi kimi transmilli cinayət hüququnun mənbələrinin əhəmiyyətli hissəsini məhz dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizəni tənzimləyən digər normativ aktlar təşkil edir. Müasir zamanda bu baxış bir çox xarici alimlər tərəfindən də dəstəklənir.²

4. Beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınan ümumi prinsipləri, o cümlədən də transmilli cinayət hüququnun prinsiplər sistemi dünyada cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində siyasətin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində dövlətlər arasında əməkdaşlığın istiqamətini, xarakterini, hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarını və əhatə dairəsini müəyyən edən fundamental ideyalar kimi çıxış edir.

5. Müasir mərhələdə dövlətdaxili cinayət hüququnun inkişafı transmilli cinayət hüququnun prinsiplər sistemi kontekstində həyata

¹2013-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində magistratura təhsil səviyyəsində yeni ixtisaslaşmanın təsis prosesində beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və xarici elementli adi cinayətlərlə mübarizədə beynəlxalq mexanizmlərlə yanaşı dövlətdaxili hüquqi-normativ və hüquqi-institusional mexanizmlərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq yeni ixtisaslaşma məhz “Transmilli cinayət hüququ” kimi adlandırılmışdır.

² Bax: Neil Boister. *Transnational Criminal Law* // *European Journal of International Law*. November 2003, 14(5), pp.953-976

keçirilir. Eyni zamanda, transmilli cinayət hüququnun xüsusi prinsipləri, əksər hallarda, ilkin olaraq ən mütərəqqi milli hüquq sistemləri əsasında formalaşır, daha sonra beynəlxalq hüquqda beynəlxalq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində qəbul edilir və inkişaf etdirilir və yenidən dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə daha mütərəqqi formalarda daxil edilir.

6. Milli qanunvericilik tarixində hüququn ümumi prinsipləri “Cinayət Məcəlləsinin və cinayət məsuliyyətinin prinsipləri”¹ kimi ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin 5–9-cu maddələrində təsbit edilib. Transmilli cinayət hüququnun bəzi xüsusi prinsipləri (biz onları əhəmiyyətinə görə “mərkəzi prinsiplər” adlandırırıq) CM-nin Ümumi hissəsinin müxtəlif normalarında (mad.3, 12.3, 75.5, 80.4) və Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında” 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanununda əks olunub.

7. Transmilli cinayət hüququnun xüsusi prinsipləri arasında beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı mərkəzi prinsipləri qeyd etmək lazımdır:

- fiziki şəxslərin fərdi məsuliyyət prinsipi;
- transmilli cinayət hüququnun tətbiqinin universallıq prinsipi;
- beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi prinsipi;
- beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsinin şamil olunması prinsipi.

8. Transmilli cinayət hüququnun milli cinayət hüququna inteqrasiyası hüquqi prinsiplərin ümumiliyi ilə təmin edilir. Transmilli cinayət hüququnun məhz xüsusi mərkəzi prinsipləri Azərbaycan Respublikasının CM-də beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq

¹ Fikrimizcə, onları ümumi olaraq “cinayət qanununun prinsipləri” kimi adlandırmaq daha dəqiq olardı.

xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.¹

9. Transmilli cinayət hüququnun milli cinayət hüququna inteqrasiyası yalnız kriminallaşdırma və dekriminallaşdırmaya, habelə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına dair tövsiyələrə aiddir. Reallıqda əməllərin kriminallaşdırmasını və ya dekriminallaşdırılmasını, cinayət məsuliyyətinin və cəzanın diferensiasiyasını yalnız milli qanunvericilik müəyyən edir. Bu müddəə Azərbaycan Respublikası CM-nin 1.3-cü maddəsində əks olunur: cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız CM-nə daxil edildikdən sonra tətbiq edilə bilərlər.

Bununla belə, məhz transmilli cinayət hüququnun təsiri nəticəsində cinayət hüququnun fundamental sayılan müddəaları (məsələn, cinayət qanununun zamana görə qüvvəsi) köklü dəyişikliyə məruz qalır.

10. Əməlin cinayət olması bu əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan cinayət hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Hüququn ümumi prinsiplərinə görə, cinayətin törədildiyi vaxt ictimai təhlükəli nəticələrin baş vermə vaxtından asılı olmayaraq, ilk hərəkətin (hərəkətsizliyin) törədildiyi vaxtdır. Cinayət qanununun geriyə qüvvəsinin mənası ondan ibarətdir ki, əməlin kriminallığını müəyyən edən, yaxud məsuliyyəti ağırlaşdıran qanun qüvvəyə minənə qədər belə əməli törədən şəxslərə bu qanunun tətbiq edilməsinə yol verilmir (maddə 10). Lakin transmilli cinayət hüququnda bu qaydadan kənara çıxma var. “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin müddəalarına əsasən beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət və cəzalandırma məsələlərində cinayət qanunu retroaktivdir, yəni qeriyə qüvvəyə malikdir.

¹ Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за международные преступления и преступления международного характера. Баку: Ганун, 2013, с. 38-50.

Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında” 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiya Qanunu yuxarıda göstərilən beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq qəbul edilib. Bununla belə, 1999-cu il CM-nin 12 may 2006-cı il tarixdən sonra dərc edilmiş heç bir redaksiyasında 10-cu maddədə (cinayət qanununun zamana görə qüvvəsi) göstərilən konstitusion müddə öz əksini tapmamışdır. Aydındır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə görə Konstitusiya Qanununun hüquqi gücü cinayət qanunundan üstündür, lakin bu halda CM-nin 1.3-cü maddəsinin göstərişinə etinadsızlıq edilir.

Bundan başqa, fikrimizcə, CM-nin 10-cu maddəsinə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi haqqında müddəanın daxil edilməsindən əvvəl Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin VII hissəsinə¹ beynəlxalq cinayətlərə dair istisnalar qəbul edilməlidir.

11. Beynəlxalq hüquqpozmaların təsnifatı, həmçinin beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı məsələsi transmilli cinayət hüquq nəzəriyyəsinə ən qeyri-müəyyən və mübahisəli məsələlərdən biridir. Lakin tarixdə ilk dəfə olaraq universal səviyyədə beynəlxalq cinayətlərin tam siyahısını özündə əks etdirən kodifikasiya aktının (BCM-nin Roma Statutunun) qəbul edilməsi, fikrimizcə, beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı ilə bağlı mübahisələrə son qoyub.

12. Tarixdə ilk dəfə olaraq daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən BCM-nin təsis aktı olan Roma Statutunun beynəlxalq cinayətlərin əlamətlərini, dairəsini, təsnifatını və hüquqi statusunu müəyyən etdiyinə görə cinayət hüquq elmi üçün nəzəri əhəmiyyəti əvəzsizdir. Təcrübi əhəmiyyətinə gəldikdə isə:

– beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipinin bəyan edilməsinə baxmayaraq (maddə 29), BCM-nin Roma Statutunun

¹ “Fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriyə şamil edilir. Başqa normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriyə şamil edilmir”.

yurisdiksiyası yalnız 1 iyul 2002-ci ildən sonra törədilən əməllərə şamil olunur;

– BCM-nin Roma Statutunu BMT-yə üzv dövlətlərin yalnız yarısı ratifikasiya edib. Dövlətlərin cinayət təqibi üzrə daxili yurisdiksiyasını məhdudlaşdıran BCM-nin Roma Statutu böyük dövlətlər (ABŞ, Çin, Hindistan, Rusiya və s.) tərəfindən dəstəklənmir. Hətta ABŞ öz vətəndaşları üzərində BCM-nin mühakimə imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədilə bəzi dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr bağlayıb. Fikrimizcə, sonuncu hal beynəlxalq ədalət mühakiməsinin nüfuzunu ciddi sarsıdır;

– BCM-nin artıq 21 illik fəaliyyəti heç də birmənalı müsbət qiymətləndirilmir. Digər beynəlxalq qurumların “ikili standartlar” siyasəti BCM-dən də yan keçməyib. BCM-nin maliyyələşdirilməsində əsas donor olan Avropa dövlətləri onun fəaliyyətinin istiqamətlərinə ciddi təsir edir.

13. Baxmayaraq ki, Azərbaycan BCM-nin Roma Statutunu nə imzalayıb, nə də ki, ratifikasiya etməyib, MDB-nin digər üzv-dövlətləri (məsələn, RF, Belarus, Özbəkistan və s.)¹ ilə müqayisədə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı və ən dolğun dairəsi məhz bizim 1999-cu il CM-də müəyyən edilib. Ümumiyyətlə, Azərbaycan cinayət hüququnun tarixində ilk dəfə məsuliyyəti müəyyən edilən beynəlxalq cinayətlərin 1999-cu il CM-nin VII Bölməsində sistemləşdirilməsi, 16 və 17-ci fəsillər üzrə təsnifatının verilməsi, tərkiblərin beynəlxalq hüquq normalarına maksimum səviyədə uyğunlaşdırılması milli qanunvericiliyimizin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

14. Azərbaycan Respublikası CM-nin VII Bölməsinin indiki adı (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) bu Bölməyə daxil olan əməllərin

¹ Hal-hazırda MDB-yə 9 üzv dövlət (RF, Belarus, Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan və Ermənistan) və 1 əlaqəli dövlət (Türkmənistan) daxildir. MDB-nin üzvlüyündən Gürcüstan 2008-ci ildə (Rusiya-Gürcüstan müharibəsi nəticəsində Abxaziya və Cənubi Osetiya işğal olunduqdan sonra), Ukrayna isə 2014-cü ildə (Kırım yarımadası Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra) çıxmışlar.

nə cinsi qəsd obyektini (sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi), nə də ki bütün beynəlxalq cinayətlərin adını özündə əks etdirmir.

VII Bölmənin indiki adı əslində yalnız eyni adlanan 16-cı fəslə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) daxil olan əməllərin qismən obyektini (sülh əleyhinə cinayətlər) və bir qisminin adını (insanlıq əleyhinə cinayətlər) təkrarlayır. Nə soyqırım, nə müharibə cinayətlərinin adı VII Bölmənin indiki adında göstərilmişdir. Beləliklə, CM-nin VII Bölməsinin adının ilkin redaksiyasına uyğun olaraq – “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər” kimi adlandırılmasını daha düzgün hesab edirik. Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini qoruyan ictimai münasibətlər beynəlxalq cinayətlərin bütün növlərinin (təcavüzkar müharibə, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri) cinsi obyektini nəzərdə tutur və belə olan halda, CM-nin digər Bölmələrinin adlandırılmasında qəbul edilən hüquqi texnikaya riayət olunur.

15. CM-nin VII Bölməsinə daxil edilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərin statusunu dəqiqləşdirmək, müvafiq beynəlxalq normalarla uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə bu Bölmənin adı və Ümumi hissənin müvafiq müddələrinin tənzimlənməsində istifadə edilən hüquqi texnika da dəqiqləşdirilməlidir. Hər halda nəzərə alınmalıdır ki, transmilli cinayət hüququ üzrə beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqi statusu fərqlidir.¹

16. Transmilli cinayət hüququnda olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də beynəlxalq cinayətlərə görə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini fərqləndirir. Lakin BCM-nin Roma Statutundan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının CM-də bəzi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin (mad.101, 102, 114, 118, 119.1, 214, 214-1) statusu beynəlxalq cinayətlərlə eyniləşdirilir.

Terrorçuluq (maddə 214) və terrorçuluğu maliyyələşdirmə (maddə 214-1) kimi cinayətlərə münasibətdə beynəlxalq cinayətlə

¹ Вах: Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Экопринт, 2017, s.580-595

rin statusu müvafiq normalarda *xüsusi olaraq* sadalanır (CM-nin 75.5, 80.4-cü maddələri və 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiya Qanununda).

CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan beynəlxalq xarakterli cinayətlərə (mad.101, 102, 114, 118, 119.1) münasibətdə isə beynəlxalq cinayətlərin statusu onlara *formal olaraq* şamil olunur. Fikrimizcə, bu halda CM-nin VII Bölməsində beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqi statusunun eyniləşdirilməsi hüquqi texnikanın mükəmməl olmaması nəticəsində baş verir və bununla da hüququn müəyyənlik prinsipi pozulur. Belə ki, CM-nin Ümumi hissəsinin beynəlxalq cinayətlərin hüquqi statusunu müəyyən edən müvafiq normalarının müddələri, habelə 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiya qanununda təsbit olunan cinayət qanununun geriye qüvvəsinin tətbiqi VII Bölməyə daxil edilmiş bütün əməllərə, o cümlədən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə də şamil olunur. Azərbaycan Respublikası CM-nin digər Bölmə və fəsillərinə daxil edilmiş beynəlxalq xarakterli cinayətlərə isə yalnız universal-lıq (maddə 12.3) prinsipi tətbiq edilir.

17. CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemləşdirilməsində hüquqi texnikanın qüsuru (VII Bölmənin adının natamam olması və bu Bölməyə daxil olan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dairəsini müəyyən etməyərək, faktiki onların hüquqi statusunun beynəlxalq cinayətlərlə eyniləşdirilməsi) Ümumi hissənin müvafiq normaları ilə cinayət məsuliyyətinin tənzimlənməsində yanlışlığı əvvəlcədən müəyyən edir ki, bu da ümumilikdə ədalət prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır. CM-nin VII Bölməsində yerləşən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə münasibətdə sırf hüquqi texnikanın çatışmazlığı onlara görə məsuliyyətin sərtləşdirilməsinə səbəb olur və bu da transmilli cinayət hüquqa münasibətdə ziddiyyət yaradır.

Monoqrafiyada bu problemin bir neçə istiqamətdə həlli təklif edilir. Fikrimizcə, ən uğurlu olanı aşağıdakıdır:

– CM-nin 100-cü maddəsinə BCM-nin Roma Statutuna uyğun olaraq beynəlxalq cinayətlərin dairəsini müəyyən edən “Qeyd” hissəsi əlavə olsun və beynəlxalq cinayətlərin dairəsi konkret maddələr

üzrə müəyyən edilsin. Bundan sonra, Ümumi hissənin müvafiq normalarına dəyişiklik edilərək, VII Bölməyə bütünlükdə tətbiq olunan “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”, “müharibə cinayətləri” deyil, “beynəlxalq cinayətlər” anlayışından istifadə edilsin.

18. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi beynəlxalq cinayətlərin hamılıqla qəbul edilmiş təsnifatına (Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə və BCM-nin Roma Statutunun 5-ci maddəsinə nəzərə almaqla) riayət edir və bu CM-nin VII Bölməsinin sistemləşdirilməsində öz əksini 16-cı (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) və 17-ci (Müharibə cinayətləri) fəsilərdə tapır. Lakin bu təsnifatda soyqırım cinayətinin xüsusi olaraq yer tapmaması mübahisələrə səbəb olur.

Növ obyektinin ümumiliyi, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində (maddə 6) və 1999-cu il CM-nin ilkin redaksiyasında (103-cü maddənin Qeyd hissəsi) olduğu kimi, soyqırım cinayətini insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemində nəzərdən keçirməyə imkan verir. Nə beynəlxalq hüquqda, nə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində soyqırımın mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olması xüsusi olaraq göstərilməsə də, soyqırım cinayəti də (eləcə də insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi) yalnız genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olduqda öz cinayətkar niyyətini realizə edə bilər. Bu hal və növ obyektinin ümumiliyi, fikrimizcə, CM-nin 105-ci maddəsinə qeyddə göstəriləndiyi kimi, soyqırımı ondan kənarında deyil, insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemində müəyyən etməyə imkan verir. Soyqırım cinayətinin insanlıq əleyhinə cinayətlərin xüsusi forması olması barədə fikirləri bu mənada dəstəkləmək olar. Lakin beynəlxalq aləmdə “cinayətlərin cinayəti” sayılan soyqırım cinayətinin BCM-nin Roma Statutunda müstəqil növ kimi təsbit olunması bu mübahisələrə son qoyur.

19. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin 103-cü maddəsində soyqırım cinayətinin anlayışı və törədilmə üsulları 1948-ci il tarixli “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyasının 2-ci maddəsi ilə üst-üstə

düşür. Lakin, fikrimizcə, hər hansı bir beynəlxalq hüquqi norma milli qanunvericiliyə transformasiya olunanda CM-də qüvvədə olan oxşar normaların uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Soyqırımın törədilmə üsullarından biri – “sağlamlığına ağır zərər vurmaq və ya əqli qabiliyyətinə ağır zərər vurmaq” aydınlaşdırma tələb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının CM-də sağlamlığa ağır zərər vurma anlayışı 126.1-ci maddəsində verilmişdir və o, başqa hallarla yanaşı, psixi pozuntunu da əhatə edir. Əqli qabiliyyətə ciddi ziyan belə psixi pozğunluq deməkdir və sağlamlığa ağır zərər vurma anlayışı ilə əhatə olunur. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi beynəlxalq hüquq normasını CM-nə transformasiya edərkən bu halı nəzərə almalı və 103-cü maddənin dispozisiyasından “və ya onların əqli qabiliyyətinə ağır zərər vurma” sözlərini çıxarmalıdır.

20. Etnik, milli, irqi və ya dini qrupa görə bircinsli olan hər hansı bir kəndin, məntəqənin və ya kiçik şəhərin əhalisinin tam və ya qismən məhv edilməsinin tövsifində soyqırım (maddə 103) və əhalini məhv etmə (maddə 105) əməlləri arasında müvafiq normaların rəqabəti yarana bilər. Fikrimizcə, bu halda 105-ci maddədəki norma – ümumi, 103-cü maddədəki norma isə xüsusidir. Ümumi və xüsusi normaların rəqabətində cinayətlərin tövsif qaydalarına görə üstünlük xüsusi normaya verilir. Məsələn, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərinin eyni etnik, milli, irqi, dini qrupa məxsus olan əhalisinin məhv edilməsi soyqırım kimi tövsif edilir. Bu halda 103-cü maddə 105-ci maddəyə münasibətdə xüsusi norma kimi çıxış edir.

21. Müvafiq beynəlxalq hüquqi normalara uyğunlaşdırılması məqsədilə 1999-cu il CM-nin VII Bölməsində təsbit olunan bəzi cinayətlərin adları dəqiqləşdirilməli (mad.107, 110), tərkib elementləri aydınlaşdırılmalı (mad.102, 105, 113, 115), cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının səviyyəsi artırılmalıdır (mad.111, 116).

22. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi transmilli cinayət hüququndan fərqli olaraq, istər beynəlxalq silahlı münaqişələrdə, istərsə də daxili (qeyri-beynəlxalq) silahlı münaqişələrdə müharibə cinayəti kimi tövsif edilən əməllərin vahid siyahısını

ehtiva edir. Beləliklə, Azərbaycan qanunvericiliyi beynəlxalq silahlı münaqişələrdə və daxili silahlı münaqişələrdə törədilən müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti fərqləndirmir.

CM-nin 116-cı maddəsində (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) müxtəlif ağırlıqda olan, üstəlik, transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq hüquqpozmaların müxtəlif kateqoriyalarına (beynəlxalq cinayətlər və ya beynəlxalq xarakterli cinayətlər) aid edilən əməllərə eyni hüquqi status verilir: müharibə cinayətləri. Lakin, eyni maddəyə daxil edilən əməllər arasında ağırlıq dərəcəsini nəzərə alaraq, qanunverici CM-nin 116-cı maddəsinin sanksiyasını alternativ quruluşda təsbit edir və cəzanın minimum (10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə) və maksimum (ömürlük azadlıqdan məhrum etmə) hədləri arasında geniş fərq müəyyən edir.

23. Azərbaycan Respublikasının CM-də təsbit olunan beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə mövcud sanksiyaların təhlili göstərir ki, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının səviyyəsi konkret sanksiyada cəzaların minimum və maksimum hədləri arasındakı fərqdən bilavasitə asılıdır: sanksiyaların minimum və maksimum həddi arasındakı fərq səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.

24. Bəzi elmi araşdırmalarda və dərslıklərdə “beynəlxalq xarakterli hərbi cinayətlər” ifadəsinin işlədilməsini düzgün hesab etmirik. Bu cür əməlləri “silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər” kimi təsnif etmək düzgündür. Eyni zamanda, bu əməllər həm maddi, həm də prosessual baxımdan müharibə cinayətlərindən fərqlənirlər:

– silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər ictimai təhlükəliliyinə görə bütövlükdə sülh və bəşəriyyətə təhlükə yaratmırlar (maddi fərq);

– silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyasına daxil de-

yillər, bu cinayətlərə görə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə müddəası tətbiq edilir (prosesual fərqlər);

– əksər ölkələrin cinayət qanunlarında silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq xarakterli cinayətlər hərbi xidmət əleyhinə cinayətlərin sisteminə daxil edilir¹.

25. 1999-cu il CM-nin Xüsusi hissəsinin sistemində beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlər bütün bölmələrdə təsbit olunur. Bu halda onların Xüsusi hissədə sistemləşdirilməsinin əsas meyarı qismində cinsi və növ obyektlərinin ümumiliyi çıxış edir. Bununla belə, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin sırasında iki növ cinayətləri vurğulamaq olar: terrorçuluq və korrupsiya cinayətləri, hansılar ki, öz ətraflarında müxtəlif bölmələrdə və fəsilələrdə müvafiq olaraq terrorçuluqla əlaqəli olan və korrupsiya ilə əlaqəli olan cinayətləri birləşdirirlər.

26. Ümummilli lider Heydər Əliyev istər birinci (1969–1982), istərsə də ikinci (1993–2003) dəfə Azərbaycana rəhbərlik edəndə korrupsiya əməlləri ilə mübarizəyə xüsusi diqqət yetirirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesi davam etmişdir və bu proses daimi xarakter daşıyır.

Fikrimizcə, korrupsiyaya qarşı uğurlu mübarizə üçün zəruri olan əməllərin kriminallaşdırılması davam etməlidir. BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə” 2003-cü il tarixli Konvensiyasındakı tövsiyələrə əsasən, korrupsiyaya qarşı uğurlu sistemli mübarizə üçün “qanunsuz varlanma” (maddə 20) kimi təhlükəli və kifayət qədər geniş yayılmış korrupsiya əməli dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdırılmalıdır. Təklif edirik, CM-nin 33-cü fəslinə aşağıdakı adda və məzmununda maddə əlavə edilsin:

“Maddə 310-1. Qanunsuz varlanma

Qanunsuz varlanma, yəni vəzifəli şəxsin əmlakının onun öz qanuni gəlirlərinə nisbətdə ağlabatan surətdə əsaslandırma bilmədiyi xeyli dərəcədə artımı, —

¹ Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-də olduğu kimi.

üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 7 ildən 12 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, korrupsiyaya qarşı mübarizənin uğurlu olması ölkə daxilində dövlət hakimiyyətinin nüfuzunun artmasına, xaricdə isə dövlətin özünün nüfuzunun artmasına gətirib çıxarır.

27. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər sırasında terrorçuluq cinayətinin (maddə 214) olduqca yüksək ictimai təhlükəliliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası CM-nin Ümumi hissəsinin bəzi normalarında (məsələn, 75.5, 80.4-cü maddələrdə) bu əməlin hüquqi statusunun beynəlxalq cinayətlərlə eyniləşdirilməsini kifayət qədər əsaslı hesab edirik. Lakin qanunverici terrorçuluqla yanaşı tam siyahısı 214-1 maddənin dispozisiyasında müəyyən edilən digər terrorçuluqla əlaqəli olan cinayətlərdən (102, 214-2, 214-3, 215, 219, 219-1, 219-2, 226, 227, 227-1, 270-1, 277, 278, 279, 280, 282 və 283-1) yalnız birini — terrorçuluğu maliyyələşdirmə cinayətinin (maddə 214-1) hüquqi statusunu beynəlxalq cinayətlərlə eyniləşdirir. Bundan başqa hesab edirik ki, CM-nin 214-1-ci maddəsində göstərilən terrorçuluqla əlaqəli olan əməllərin siyahısına 287-ci (ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə) maddə də daxil edilməlidir. Hər halda 214-2 (terrorçuluğa açıq çağırışlar) və 214-3-cü (terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə) maddələrdə sadalanan əməllərin siyahısı 214-1-ci maddədəki siyahı ilə eyni olmalıdır.¹

28. Terrorçuluq cinayətinin beynəlxalq cinayətlərin sisteminə daxil edilməsi qaçılmazdır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası səviyyəsində təsis edilən Livan üzrə Xüsusi Tribunalın yurisdiksiyasına terrorçuluq cinayətinin aid edilməsi Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda olduğu kimi, XXI əsrdə müvafiq beynəlxalq aktlarda da, fikrimizcə, terrorçuluq cinayətinə beynəlxalq cinayətlərin statusunun şamil edilməsi ilə nəticələnəcək.

¹ Fikrimizcə, bu qanunverici tərəfindən CM-nə edilən dəyişik və əlavələrin sistemsiz yanaşması nəticəsində baş verir.

29. Dairəsi nisbətən sabit olan beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq (yalnız 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla 108-1-ci maddə və 11 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunla 116-cı maddəyə 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3 maddələr əlavə edilmişdir), 1999-cu il CM-nə keyli sayda beynəlxalq xarakterli cinayətlər əlavə edilmiş və ya onlara görə məsuliyyət müəyyən edən maddələrə dəyişikliklər edilmişdir. CM-nin indiki vəziyyətinə görə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin 40%-ə qədəri 1 sentyabr 2000-ci ildən sonra əlavə edilib, bu da müasir zamanda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində öz öhdəliklərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsini sübut edir. Lakin bəzi hallarda yeni əlavə olan beynəlxalq xarakterli cinayətlərin CM-nin Xüsusi hissəsində yeri heç də düzgün müəyyən edilmir. Bu fikrimizə nümunə kimi uşaq pornoqrafiyasının dövrüyyəsi (maddə 171-1), dərman vasitələrinin qanunsuz dövrüyyəsi (maddə 200-1) və s. əməlləri gətirmək olar.

30. BCM-in Roma Statutundan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-də beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi 16 yaşdan başlayır. Ona görə də qanunvericilik qaydasında CM-də bu əməllərə görə yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin fərqləndirilməsi zəruridir. Fikrimizcə, yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə transmilli cinayət hüququnun bəzi xüsusi (mərkəzi) prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı hüquqi müəyyənlik təmin edilməlidir.

Hesab edirik ki, hər hansı bir beynəlxalq cinayəti, terrorçuluq və ya terrorçuluğu maliyyələşdirmə cinayətlərini törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə qarşı məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi prinsipinin (CM-nin 75.5-ci maddəsi) və cinayət qanununun retroaktiv qüvvəsinin (12 may 2006-cı il Konstitusiyə Qanunu) tətbiqi istisna olmalıdır.

31. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nə 7 mart 2012-ci il tarixli Qanunla edilən dəyişiklik və əlavələrə görə (Fəsil 15-2, mad.99-4—99-9) ölkənin cinayət qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq hüquqi şəxslərə cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq olunmasına yol verilir. CM-nin 99-4.5-ci maddəsində hüquqi şəxslərin

məsuliyyət subyekti ola bilən əməllər sadalanır. Lakin bu siyahıya heç bir beynəlxalq cinayət daxil edilməyib və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin 299 tərkibindən hüquqi şəxslər yalnız 71 (23,7%) cinayət tərkibi üzrə məsuliyyətin subyekti kimi tanınır. CM-nin 99-4.5-ci maddəsində göstərilən əməllərin siyahısına digər (adi) cinayətlərin salınmasının təfərrüatlarına varmadan, hesab edirik ki, ümumilikdə beynəlxalq cinayətlərin və bir çox beynəlxalq xarakterli cinayətlərin bu siyahıda qeyd edilməməsi məntiqə uyğun gəlmir. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti ilə yanaşı, hüquqi şəxslərin də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ehtimalı istisna oluna bilməz.

Bu halda BCM-nin Roma Statutuna görə hüquqi şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin subyekti qismində tanınmamasına dair arqumentlər tutarlı deyil. Artıq 2012-ci ildən Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununa hüquqi şəxslərin məsuliyyətini və onlar barəsində tətbiq olunan cinayət-hüquqi tədbirləri nəzərdə tutan müddəalar daxildir və CM-nin 99-4.5-ci maddəsindəki bu boşluq doldurulmalıdır.

32. Necə ki, 27 il kağız üzərində qalan BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli dörd Bəyannaməsini (822, 853, 874 və 884 sayılı) Azərbaycan müvəffəqiyyətlə özü yerinə yetirərək Ermənistan tərəfindən işğal edilən ərazilərini azad etdi, eləcə də Azərbaycan ərazisində törədilən beynəlxalq cinayətlər üzrə məhkəmə baxışını Azərbaycan dövləti özü reallaşdırmalıdır.

Hesab edirik ki, ikili standartlarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən beynəlxalq məhkəmə cinayət orqanının (*ad hoc* Tribunalın və ya hibrid məhkəmənin) yaradılması haqqında təkliflər perspektivsizdir və Azərbaycan Respublikası beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərə qarşı məhkəmə mühakiməsini özü həyata keçirməlidir. Buna həm beynəlxalq hüquq, həm də qüvvədə olan cinayət və cinayət-prosessual qanunverici aktlarımız imkan verir.

33. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılan “Xocalıya ədalət!” (*Justice for Khojaly*)

beynəlxalq təbliqat-təşviqat kompaniyası tərəfindən Xocalı qətlia-
mının Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayəti kimi tanınmasına
nail olunmuşdur. Hal-hazırda¹ bir sıra dövlətlərin qanunverici or-
qanları Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı qərarlar qəbul edib-
lər və bu “Xocalıya ədalət” kompaniyasının böyük bir siyasi uğuru
deməkdir.

Lakin Xocalı soyqırımının tanındılmasında siyasi məkanda təb-
liqat nə qədər geniş və güclü olsa da, Xocalı soyqırımı işi üzrə məhz
məhkəmə prosesi nəticəsində hökmün çıxarılması ilə bu əmələ hü-
quqi nəticə verilməlidir. Soyqırımın müəyyən edilməsi hökumətlər
və ya qeyri-məhkəmə orqanlar tərəfindən deyil, səlahiyyətli məhkə-
mələr tərəfindən həyata keçirilməlidir.

34. Xocalı və digər işğal olunan ərazilərdə soyqırım, insanlıq
əleyhinə cinayətlərinin, I Qarabağ müharibəsində törədilən mühari-
bə cinayətlərinin törədilməsindən artıq böyük tarixi zaman ötür və
Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən
açılan cinayət işləri üzrə bütün prosesual tədbirlər keçirilmiş, yetə-
rincə sübutlar toplanmışdır. Lakin ekstradisiya tələblərinin uzun
illər ərzində yerinə yetirilməməsi, müxtəlif dövlətlərə ünvanlanmış
sorguların cavabsız qalması Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədi-
lən beynəlxalq cinayətlər üzrə məhkəmə baxışının keçirilməməsinə
səbəb ola bilməz.

Hesab edirik ki, bu cinayətlərin törədilməsinin bilavasitə şa-
hidləri, sağ qalan zərərçəkənlər, həmçinin bu cinayəti törədən şəxs-
lərin bir çoxu hələ həyatda ikən, bu məhkəmə baxışı mütləq baş tut-
malıdır. Cinayət işlərinin materiallarında əks olan zərərçəkmiş və
şahid ifadələri, ekspert rəyləri və s. sübutlar mütləq qaydada məhkə-
mə protokollarında, çıxarılaçaq hökmlərdə öz hüquqi qiymətini
tapmalıdır.

Mülki əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı üzrə Azərbaycan Res-
publikasının cinayət və cinayət-prosessual qanunvericilikləri əsası-
nda qiyabi də olsa məhkəmə baxışının keçirilməsi hüquqi baxımdan
olduqca əhəmiyyətlidir. Yoxsa, zaman keçdikcə 30-31 mart 1918-ci

¹ 25 fevral 2023-cü il tarixə olan vəziyyətdə.

il hadisələrində olduğu kimi, Xocalı soyqırımını üzrə çoxcildli cinayət işinin materialları arxiv sənədlərinə çevrilərək yalnız Azərbaycan xalqının acı xatirələri kimi tarixdə yerini alacaq.

Xocalıda və digər yerlərdə törədilən soyqırım və s. beynəlxalq cinayətlər üzrə milli məhkəmədə ədalət mühakiməsinin tamlığı, obyektivliyi, hərtərəfliliyi və qərəzsizliyi baxımdan beynəlxalq standartlara uyğun mühakimənin keçirilməsi artıq zamanın tələbidir.

35. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olan beynəlxalq aktlar faktiki olaraq qiyabi məhkəmə icraatını birbaşa yox, dolayısı ilə inkar edir. Belə ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin 3(d) paragrafında qeyd edilir ki: “Hər bir şəxs ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılarkən öz iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü şəxsən və ya öz seçdiyi müdafiəçisi vasitəsilə müdafiə etmək” hüququna malikdir.¹ “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) 3(c) bəndində qeyd edilir ki, “şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək” hüququ var.²

Lakin beynəlxalq cinayət kimi ağır cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs qaçıb xarici dövlətdə yaşayaraq, istintaq və məhkəmədən yayınmaqla cəzasız qala bilirsə, onda cinayət hüququnun ən mühüm ümumi prinsipi olan ədalət prinsipi və cinayət hüququnun mahiyyətini özündə əks etdirən “cinayət məsuliyyətinin labüdlüyü” kimi xüsusi prinsipi ciddi pozulurlar.

36. Müasir zamanda transmilli cinayət hüququnun mühüm mənbəyi sayılan BCM-nin Roma Statutu qiyabi icraatı yolverilməz hesab edir. Lakin transmilli cinayət hüququnun formalaşmasında (1945) mühüm rolu olmuş digər mənbə – Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi əsasında (maddə 12) aparılmış məhkəmədə Martin

¹ International Covenant on Civil and Political Rights (1966). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/ccpr.pdf>

² European Convention on Human Rights (1950). URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf

Borman qiyabi icraat nəticəsində mühakimə olunmuşdur. Bundan başqa, beynəlxalq səviyyədə təsis edilən və hibrid məhkəmə yurisdiksiyasına malik olan Livan üzrə Xüsusi Tribunalı tərəfindən son dövrdə (2020) qiyabi məhkəmə icraatında hökm çıxarılmışdır. Belə ki, BMT tərəfindən qəbul edilən Livan üzrə Xüsusi Tribunalının Statutu və Prosedur Qaydaları aşağıdakı hallarda qiyabi icraatın keçirilməsini şərtləndirir:

- 1) təqsirləndirilən şəxs məhkəmədən gizlənirsə;
- 2) məqsədli şəkildə məhkəməyə gəlməkdən boyun qaçırırsa;
- 3) ümumiyyətlə, onun yerini müəyyən etmək mümkün deyilsə (maddə 106).

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il CPM-nin 311.2-ci maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmədən qərəzli şəkildə boyun qaçırmaları qiyabi məhkəmə icraatının keçirilməsi üçün tam əsas verir.

37. Azərbaycan ərazisində azərbaycan xalqına qarşı çoxlu sayda beynəlxalq cinayətlər, o cümlədən soyqırım cinayətini törədən şəxslər müxtəlif səbəblərdən beynəlxalq axtarışdan yayına bilirsə və 30 ilə yaxın məsuliyyətdən qərəzli şəkildə boyun qaçırırsa, milli məhkəmədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CPM-in 311-ci maddəsinə (təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri) əsasən müstəsna hallarda, yəni 311.2.1-ci (“Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırıqda”) və 311.3-cü maddələrin (“məhkəmə baxışı təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirildikdə, onun müdafiəçisinin məhkəmə iclasında iştirakı məcburidir”) tələblərini nəzərə alaraq, cinayət işinə qiyabi iclasda baxılması qanuna zidd deyil.

Bu xüsusda Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CPM-nin məhkəmə baxışının ümumi şərtlərini tənzimləyən XLI fəslinə (mad.308–321) beynəlxalq cinayətlər üzrə məhkəmə baxışının xüsusiyyətlərini nəzərə alan müstəsna hallarda qiyabi məhkəmə icraatına birbaşa icazə verən yeni prosessual normanın əlavə edilməsini təklif edirik. Fikrimizcə, beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli bilinən

şəxslərə münasibətdə maddi normalar üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan istisnalar (məsələn, mad.12.3, 75.5, 80.4), prosesual normalarda da beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə istisnaların edilməsini şərtləndirir.

38. “Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır”. Hamı tərəfindən “təqsirsizlik prezumpsiyası” kimi tanınan bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 6.2-ci maddəsində, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsində, Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 21-ci maddəsində təsbit olunur.

Beləliklə, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərinə görə Xocalı soyqırımı işi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olmadıqda, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda yalnız milli, etnik və dini mənsubiyyətinə görə 613 sayda insanın qətlə yetirilməsində iştirak etdikləri istintaq materialları ilə təsdiqlənən və barələrində ekstradisiya haqqında sorğu göndərilən şəxslər cinayətkar sayılmırlar, çünki onların təqsirliliyi barədə məhkəmə hökmü yoxdur.

Bu halda təqsirsizlik prezumpsiyası cinayət qanununun digər ümumi prinsiplərinə – ədalət (maddə 8), qanun qarşısında bərabərlik (maddə 6) və təqsirə görə məsuliyyət (maddə 7) prinsiplərinə münasibətdə ziddiyət yaradır. Beləliklə, bu səbəbdən də beynəlxalq cinayətlərdə təqsirləndirilən şəxslərin istintaq hərəkətlərində şəxsi iştirakları üçün bütün qanuni addımlar atılsa da, onların istintaqdan və məhkəmə baxışından qərəzli şəkildə yayınması qiymətli məhkəmə icraatının keçirilməsini zəruri edir.

39. Azərbaycan ərazilərində Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı Ermənistan silahlı qüvvələri və onları dəstəkləyən erməni separatçı quldur dəstələri, Xankəndində dislokasiya olan 366-cı motoatıcı alayının hərbiçiləri tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə qiymətli mühakimə iki formada reallaşa bilər:

1) Azərbaycan Respublikasının mövcud məhkəmə sistemi daxilində və ya

2) dövlət tərəfindən *ad hoc* qaydada xüsusi təsis edilən beynəlmiləşdirilmiş məhkəmədə (bu halda məhkəmədə yerli hakimlərlə birgə xarici dövlətlərdən dəvət olunan hakimlərin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının iştirakı təmin ediləcək).

İkinci halda həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, həm də digər normativ aktlara (CPM-nə, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanuna və s.) müvafiq əlavə və dəyişikliklərin daxil edilməsi labuddür.

40. Yuxarıdakı bəndlərdə qiyabi məhkəmə baxışının keçirilməsi əsaslandırılır. Lakin Rusiya sülhməramlılarının müvvəqəti nəzarətində olan ərazilərimizdə müxtəlif beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinən şəxslər var və ümid etmək olar ki, onlar yaxın zamanda ədalət mühakiməsi qarşısında cavab verəcəklər. 29 iyul 2023-ci ildə Laçın sərhəd-keçid məntəqəsindən Ermənistana keçməyə cəhd edərkən 22 dekabr 1991-ci il tarixdə Meşəli kəndində soyqırım cinayətinin və digər beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinən Vaqif Xaçatryanın saxlanılması və onun cinayətlərinin açıq məhkəmə baxışında sübuta yetirilərək Azərbaycan Respublikası adından çıxarılan hökm əsasında cəzalandırılması həm ədalətin bərqərar olmasından, həm də siyasi-hüquqi cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, bu həm də gələcəkdə keçirilən digər cinayət işləri üzrə qiyabi məhkəmə baxışına beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlər tərəfindən hüquqi inam yaradacaq.

41. Azərbaycan Respublikasının CM-də ekosid, urbisid və mədəni irsi məhv etmə kimi əməllərin yalnız müharibə cinayətlərinin tərkibində (116-cı maddə üzrə) əks olunması Azərbaycanda bu cinayətlərin törədilməsinin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün yetərli deyil. Hesab edirik ki, ekosid, urbisid və mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətlər avtonom xarakterə malikdir,¹ yəni həm sülh zamanı, həm də silahlı münaqişə zamanı törədilə bilirlər. Azər-

¹ Müasir transmilli cinayət hüququnda soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlər də avtonom xarakter daşıyırlar.

baycanda ekosid, urbisid və mədəni irsi məhv etmə cinayətləri əsasən işğal olan ərazilərdə soyqırım cinayətində olduğu kimi, müvafiq xüsusi məkrli niyyətlə törədiliblər. Fikrimizcə, hər üç əməl CM-nin 16-cı fəslinə müstəqil cinayət növü kimi əlavə olunmalıdır.

Qeyd edək ki, ekosid, urbisid və mədəni irsi məhv etmə əməllərinin kriminallaşdırılmasının aktuallığı və zəruriliyi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə 31 dekabr 2022-ci il tarixli müraciətində də xüsusi olaraq vurğulanır.

42. Ermənistanın işğalı altında qalan ərazilərdə təbii ehtiyatların quldurcasına istismarı ətraf mühitə ciddi zərbə vurub. Belə ki, flora və faunanın məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirkləndirilməsi, regionda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq, Qarabağın və ətraf rayonların ekosisteminə ciddi ziyan vurub.

Bunları nəzərə alaraq, ekosid əməlinin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növü kimi Azərbaycan Respublikasının CM-də aşağıdakı məzmununda kriminallaşdırılmasını təklif edirik:

“Maddə 104-1. Ekosid

Flora, fauna və ya digər bioresursların kütləvi məhv edilməsi, atmosferin, torpaq və su ehtiyatlarının zəhərlənməsi, habelə ekoloji fəlakətə səbəb olan və ya ekoloji fəlakət təhlükəsi yaradan digər əməllər törətmə, –

on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.”

43. Urbisid cinayətinin Azərbaycan şəhərlərinə qarşı törədilməsinin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası bu əməli beynəlxalq cinayət statusunda müstəqil cinayət növü kimi milli cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdıran ilk dövlət olmalıdır. 1999-cu il CM-nə aşağıdakı məzmununda maddənin əlavə olunmasını təklif edirik:

“Maddə 104-2. Urbisid

Əhalinin yaşayışını mümkünsüz etmək məqsədilə qəsdən genişmiqyaslı dağıntılar, söküntülər törətmə nəticəsində şəhərin yaşayış və qeyri-yaşayış binalarını, kommunikasiya xətlərini və yaşayış üçün vacib olan digər infrastruktur obyektlərini tamamilə məhv etmə

– on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.”

44. Mədəni irsin kimliyinin itirilməsi məqsədilə azərbaycanlılara aid mədəni sərvətlərin məhv edilməsi və ya erməniləşdirmək niyyətilə talanması hələ XX əsrin əvvəllərindən indiki Ermənistan Respublikasının ərazisindəki tarixi torpaqlarımızdan başlayıb və Qarabağın və ətraf rayonların işğalı dövründə vəhşicəsinə davam edib. Bunu əsas götürərək, Azərbaycan Respublikasının CM-nə aşağıdakı məzmununda maddənin əlavə olunmasını təklif edirik:

“Maddə 104-3. Mədəni irsi məhv etmə

Mədəni irsi məhv etmə, yəni hər hansı bir xalqın, etnos və ya millətin mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədilə mədəni sərvətlərini qəsdən məhv etmə və ya özününküləşdirmək niyyətilə talama,

– on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.”

BİBLİOQRAFIYA

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 91 s.
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 352 s.
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023, 908 s.
- Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar məcmuəsi (1991-2016). Bakı: MSV NƏŞR, 2017, 479 s.
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y Səməndərovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Diqesta, 2011, 1056 s.
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə / F.Y Səməndərovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, I hissə, 712 s.; II hissə 808 s.
- Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasında cinayətkarlığın vəziyyəti və dinamikası. Bakı, 2023, 40 s.
- Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisindəki tarix və memarlıq abidələrinin kataloqu (Azərbaycan, ingilis, fransız və rus dillərində). Bakı: Elm və təhsil, 2019, 254 s.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: iki cilddə. Bakı: Lider, 2005, II cild, 472 s.
- Cinayət Qanunları Külliyyatı. 1920-2000. B.Kərimov, F.Xəlilov, S.Əliyevin tərtibi ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, 1184 s.
- Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi). Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2022, 440 s.
- Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2010, 832 s.
- Ağazadə M. Cinayət və cinayət-prosessual qanunlar haqqında hakimin düşüncələri. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 200 s.

- Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 376 s.
- BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (13.01.2023)
- Babayev Ş.Ə. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərə qarşı mübarizə: kriminalistik və əməliyyat-axtarış aspektləri. Bakı: Qanun, 2007, 308 s.
- Bayramova M.N. Cinayət məsuliyyəti və cəza. Bakı: Mütərcim, 2023, 344 s.
- Cavadov F.M., Abdullayev Y.S. Narkomaniya və narkotizm. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 326 s.
- Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcəmüəsi) / Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2022, 440 s.
- Əkbərov F.Q. Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 304 s.
- Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı: Nurlar, 2018, 176 c.
- Əliyev E., Hüseynova F. Beynəlxalq hüquq mənbələri: anlayışı və hüquqi xarakteristikası. Bakı: Günəş-B, 2017, 96 s.
- Əliyev E., Hüseynova F. Beynəlxalq hüququn prinsipləri: anlayışı və sistemi. Bakı: Günəş-B, 2017, 164 s.
- Əliyev Z.H. Müləhizələr və təkliflər: Ekosid və urbisid bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllərdir // “Respublika” q., 17 yanvar 2023-cü il. URL: [https://respublika-news.az/news/mulahizeler-ve-teklifler-ekosid-ve-urbisid-beseriyetin-tehlukesizliyi ne-qesd-eden-emellerdir](https://respublika-news.az/news/mulahizeler-ve-teklifler-ekosid-ve-urbisid-beseriyetin-tehlukesizliyi-ne-qesd-eden-emellerdir) (17.01.2023)
- Əliyev Z.H. Xocalı soyqırımının hüquqi aspektləri // “Respublika” q., 23 fevral 2023-cü il. URL: <https://respublika-news.az/news/xocali-soyqiriminin-huquqi-aspektleri>

- Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. 3 cildə. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 1 cild – Sənədlər və materiallar, 319 s.; 2 cild - Etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal, 403 s.
- Əhmədov M., Qasımova Y. Urbisidin sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayət kimi tanınmasının aktual problemləri / International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. Bakı, 2022, pp.163-172
- Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya / A.Mustafayeva, R.Sevdimaliyev, A.Aliyev, R.Yılmaz. Bakı: ELM, 2002, 396 s.
- Heydər Əliyev. Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir (mühazirələr toplusu). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik fondu, 2017, 160 s.
- Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü: müstəqilliyə doğru böyük dönüş və milli oyanışın başlanması (1969-1982). URL:<https://azerbaijan.az/related-information/146>
- Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 408 s.
- İbayev V.Ə. İşgəncələr qadağandır (hüquq, nəzarət mexanizmləri və təcrübə). Bakı: Elm, 2002, 322 s.
- İnsan alveri: metodik tövsiyələr və normativ sənədlər / Tərt. və elmi red. Ə.Əliyev. Bakı: Qanun, 2009, 411 s.
- İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı. URL: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/iet.pdf>
- Korrupsiya / Tərtib. S.Bağirov, R.Səfərəliyeva, R.Hacıyev, İ.Əliyev. Bakı: “Yeni nəsil” MMC, 2002, 114 s.
- Korrupsiya: anlayışı, əsas xüsusiyyətləri / Azərb. Resp. Baş Prokurorluğu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010, 207 c.
- Mirzəbəyli E. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Azərbaycanın dinc şəhərlərinin raket atəşinə məruz qalmasını ciddi şəkildə

araşdırmaıdır. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3596043.html>

- Məcidov S. Təcavüz cinayətinə görə dövlət məsuliyyəti // Qanun, 2010, N2, s.32-44
- Məcidov S. Qaliblər mühakimə edir: Xocalı soyqırımına görə beynəlxalq cinayət mühakiməsi // URL:<https://aggression.az/?p=1005> (26.02.2021)
- Məmmədov R.F., Qəmbərov H.D., Məmmədov X.R. Korrupsiya ilə mübarizə. Beynəlxalq-hüquqi və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik təcrübəsi. Bakı: Azərnəşr, 2013, 216 s.
- Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı: NAT MMC, 2012, 310 s.
- Məmmədov R., Abdullazadə F. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ. Bakı: Qanun, 2023, 480 s.
- Mustafayev Ç.F. Terrorçuluq: (anlayışı, yaranma səbəbləri, xəbərdarlığı və proqnozlaşdırılması). Bakı: ÇİNAR-ÇAP, 2005, 191 s.
- Paşayeva Q.Ə., Məmmədova H. Xocalı soyqırımını (26 fevral 1992). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 285 s.
- Qarayev T.E., Şəmsizadə R.Ə. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, 78 s.
- Qasimov Ş., Məmmədli L. Azərbaycan ərazilərində erməni saxtalaşdırılmaları və ekoloji terror. Bakı: Papirus NP, 2018, 260 s.
- Qasimov İ. Erməni nasizminin şəhərlərin məhv edilməsi siyasəti. URL: https://azertag.az/xeber/Ermeni_nasizminin_seherlerin_mehv_edilmesi_siyaseti-1666785 (15.12.2020)
- Qəfərov M.S., Eyvazov H.Q., Rüstəmov R.İ., Muradov E.İ., Şahbazov İ.F. Hüquqi şəxsin cinayət hüququ statusu. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019, 496 s.

- Quliyeva A. Müasir beynəlxalq hüquqda hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi. Bakı: AVE Print, 2023, 120 s.
- Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslük. Bakı: Qanun, 2004, 816 s.
- Quliyev A. Qarabağla bağlı beynəlxalq tribunal yaradılısın // URL: modern.az (16 noyabr 2018)
- Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 320 s.
- Rəhimov İ.M. Ölməz ölüm cəzası. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 184 s.
- Rzayeva S.N. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda amnistiya və əfv etmə məsələləri. Bakı: Digesta, 2011, 336 s.
- Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2007, 314 s.
- Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O. Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərhli). Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2022, 176 s.
- Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: müasir dövrdə inkişaf perspektivləri / “Cinayət hüququnun aktual problemləri”. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2022, s.7-22
- Səmədova Ş.T. Heydər Əliyev – korrupsiya ilə mübarizənin banisi kimi / “Ümummilli lider Heydər Əliyev – 100 il: Müstəqil Azərbaycanın Memarı” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 26–27 aprel 2023-cü il, Bakı. 2023
- Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı: Hüquq yayınevini, 2018, 724 s.
- Soyqırım cinayəti: beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciətlər və şərhlər toplusu / N.Abdullayev, H.İsgəndərov. Bakı: CBS. Poliqrafiya, 2010, 87 s.
- Susan Roce-Akerman. Hakimiyyət və korrupsiya: Səbəblər, nəticələr və islahatlar \ Tərcümə. P.Orucova, V.Bayramov; Red. R.Məmmədli. Bakı: Məmmədli RH, 2004, 268 s.

- Zahidov B.S. Azərbaycanca narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin aktual problemləri. Bakı: Təknur MMC, 2007, 594 s.
- Cengiz Bardak. Açıqlamalı-içtihatlı Terörle mücadele kanunu ve Devlet güvenlik mahkemeleri kanunu. Ankara: Yetkin Basımevi, 1997, 486 s.
- Doğan Soyaslan. Ceza hukuku. Yenel Hükümler. Ankara: Yetkin Basımevi, 2005, 594 s.
- Şener Yüngöz, Ali Kınacı. Ulusturucu ve psixotrop maddelerle ilgili suçlar. Ankara: Yetkin Basımevi, 2001, 1324 s.
- Tezcan D., Erdem M.R., Önok M. Uluslararası Ceza Hukuku. Ankara: Seçkin Hukuk, 2021, 680 s.
- Türk Ceza Kanunu / T.C. Anayasası. Temel ceza yasalaları. Ankara: Yetkin Basımevi, 2010, 1090 s.
- Аликперов Х.Д. Размышления о некоторых проблемах нового УК страны на основе анализа одной диссертации // Ганун. Баку, 2004, № 2
- Аликперов Х.Д. Компьютерная программа определения меры наказания. СПб., 2019, 156 с.
- Андриенко В.А. Равенство граждан по признаку пола в уголовном праве и его соблюдение при реализации уголовной ответственности и наказания женщин. Пятигорск: 2007, 170 с.
- Армения должна ответить за уничтожение городов: в Баку рассматривается вопрос криминализации урбицида. URL: <https://www.minval.az> (20.02.2023)
- Ахмедов М.Б. Проблемы охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина от преступных посягательств. Баку: НУРЛАР, 2005, 296 с.
- Бекашев К.А. Международное публичное право. М.: Проспект, 2005, 884 с.
- Блищенко И., Дорца Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М.: МНИМП, 1999, 300 с.

- Блищенко И.П., Фисенко И.В. Международный уголовный суд. М.: Юнити, 1994, 240 с.
- Бовт Г. Между геноцидом и преступлениями против человечности. Как Нюрнбергский Трибунал повлиял на международное право. URL: <https://nuremberg.media/lica/20210527/175398/Mezhdu-genotsidom-i-prestupleniyami-protiv-chelovechnosti.html>
- Блюнчли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса / Пер. со 2-го нем. изд. В. Ульяницкого / Под ред. Л.Камаровского. Вып. 1. М.: Тип. Индриха, 1877, 561 с.
- Бреслер Ф. Интерпол. М.: Центрполиграф, 1996, 262 с.
- Валеев Р.М., Курдюков Г.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М.: Статут, 2010, 624 с.
- Васильева Л.Н. Транснациональные преступления как угроза национальной безопасности России // Журнал российского права, 2005, № 10, с.113-121
- Волеводз А.Г., Волеводз В.А. Современная система международной уголовной юстиции. М.: Юрлитинформ, 2009, 527 с.
- Горяинов К.К., Исиченко А.П., Кондратюк Л.В. Транснациональная преступность: проблемы и пути их решения М.: ВНИИ МВД России, 1997, 260 с.
- Гуржий Т.А. Коррупция как феномен мировой глобализации // Актуальные проблемы экономики и права. 2014, N 1, с.24-32
- Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку: Бакинский университет, 2017, 348 с.
- Дайчман И. Интерпол: всемирная система борьбы с преступностью. М.: Рипол Классик, 2003, 478 с.
- Дель Понте К. Охота: я и военные преступники (перевод с англ. Т.О. Новиковой, С.В. Артемова). М.: Эксмо, 2008, 638 с.

- Доклад правозащитного центра «Мемориал» о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями. URL: <https://justiceforkhojaly.org/az/international-reports/report/doklad>; URL: <https://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Nojaly>
- Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002, 291 с.
- Жанне С. Свидетельские показания делегатов МККК в Международном уголовном суде // Международный журнал Красного Креста 2000: Сборник статей / Пер. с англ. и франц. М.: Международный Комитет Красного Креста, 2001, 248 с.
- Жданов Ю.Н., Лаговская Е.С. Европейское уголовное право. Перспективы развития. М.: Международные отношения, 2001, 232 с.
- Зелинская Н.А. Глобализация преступности и транснациональное уголовное право / Уголовное право: стратегия развития в XXI веке. Материалы 6-й Международной научно-практической конференции от 29-30 января 2009 г. М.: Проспект, 2009, с.474-478
- Зелинская Н.А. Зелинская Н.А. Транснациональное уголовное право: новые возможности и риски / Актуальные проблемы государства и политики. Одеса, 2011, с.171-185
- Зорин Г.А., Танкевич О.В. Понятие и основные признаки транснациональной преступности. Гродно: НИСИ, 1997, 56 с.
- Иванов Э.А. Понятие транснациональной преступности и международно-правовое регулирование борьбы с ней // Преступность, М., 1997, с.366-370
- Игнатенко Г. В., Тиунов О. И. Международное публичное право. М.: Норма, 2007, 624 с.

- Иногамова-Хегай Л.В. Международное уголовное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003, 405 с.
- Кальсховен Ф. Ограничения методов и средств войны. М.: МККК, 1994, 232 с.
- Карпец И.И. Международная преступность. М.: Наука, 1988, 112 с.
- Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Международные отношения, 1979, 262 с.
- Каюмова А.Р. Военные преступления в Римском статуте Международного уголовного суда // Российский ежегодник международного права. 2003, Спецвыпуск, с.63-68.
- Каюмова А.Р. Международное уголовное право (становление и современные тенденции развития). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 1996, 28 с.
- Каюмова А.Р. Транснациональные преступления и Римский статут международного уголовного суда, 2000 / <http://crime.vl.ru/docs/konfs/ecmarch.htm>
- Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003, 252 с.
- Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г. Преступления против мира и безопасности человечества. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004, 385 с.
- Комиссаров В.С., Самандаров Ф.Ю., Кузнецов В.П. и др. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть (в схемах и определениях): учебное пособие. Баку: Юридическая литература, 2012, 468 с.
- Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.А. Чекалин. М.: Юрайт-Издат, 2006, 1228 с.
- Коркунов Н. М. Опыт конструкции международного уголовного права // Журнал уголовного и гражданского права. СПб., 1889. № 1, с.106-142

- Костенко Н.И. Международный уголовный суд. М.: Приор, 2002, 342 с.
- Костенников М.В., Куракин А.В. Предупреждение и пресечение коррупции в системе государственной службы. М.: Щит-М, 2004, 214 с.
- Кузнецов В.В. Проблемы криминализации коллаборационизма / International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. Baku, 2022, pp.129-132
- Кузнецов В.В. Юридический анализ выполнения обязанности по защите Отечества (ст. 43-1 УК Украины) / Cınauət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi) / Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2022, с.316-324
- Куин Ф. Права человека и ты: руководство для стран бывшего Советского Союза и Восточной Европы. Варшава: ОБСЕ/БДИПЧ, 1997, 286 с.
- Курс международного права в 7-ми томах / Отв. ред. Н.А. Ушаков. М.: Наука, 1992, т.6, 312 с.
- Курс уголовного права в 5-ти томах. Часть Особенная / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комисарова. М.: Зерцало, 2002, т.5, 336 с.
- Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права. // Изд. АН СССР. Отделение экономики и права. М., 1946, № 2, с.20-25
- Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М.: БЕК, 2001, 432 с.
- Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. М.: Волтерс Клувер, 2005, 544 с.
- Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК, 1999, 287 с.
- Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. М.: НОРМА, 1999, 525с.

- Лупу А.А., Оськина И.Ю. Транснациональное криминальное право. М.: Дело и сервис. 2012, 352 с.
- Максимов С. В. Краткий криминологический словарь. М.: Юристъ, 1995, 32 с.
- Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004, 694 с.
- Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В двух томах. СПб.: Типография А. Бенке, 1896, т. 2, 609 с.
- Марусин И.С. Международные уголовные судебные учреждения: судоустройство и судопроизводство. СПб.: Издат. дом СПб. гос. ун-та, 2004, 224 с.
- Марусин И.С. Первый приговор Специального трибунала по Ливану // Вестник СПб. Государственного университета. Право. 2022, Вып. 3, с.712-724
- Материалы I Конференции по обзору Римского Статута МУС (Кампала, 31 мая-11 июня 2010г.) URL: <http://www.icc-cpi.int>
- Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники / Материалы Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова, 29-30 мая 2003г. / Отв. ред. В.С. Комиссаров М.: ЛексЭст, 2004, 456 с.
- Международное право. Учебник / Под ред. К.А. Бекяшева. М.: Проспект, 2004, 640 с.
- Международное уголовное право / Под общ. ред. В.Н. Кудрявцева. М.: Наука, 2003, 264 с.
- Международный уголовный суд. Пособие для ратификации и имплементации Римского статута. URL: <http://www.femida.info/12/muprirstatuta061.htm>
- Мелешко Н.П., Тарло Е.Г. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран. М.: Юрлитинформ, 2003, 304 с.

- Мехтиев Н.Г. Правовые формы международного сотрудничества государств в борьбе с уголовной преступностью. Баку: Текнур, 2004, 226 с.
- Михайлов Н.Г. Международный уголовный трибунал по бывшей Югославии: компетенция, источники права, основные принципы деятельности. М.: изд. дом Шумиловой И.И., 2006, 267 с.
- Навроцкий В. Трансграничное преступление как вид международного преступления. URL: <http://yourright.ru/kriminalnyj-process-i-kriminologija/24-2010-11-01>
- Назарова К.О. Уголовное право Азербайджанской Республики. Учебник. Баку: Elm və təhsil, 2020, 1024 с.
- Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. М.: Контракт, 2006, 814 с.
- Нюрнбергский процесс. Право против войны и фашизма / Под ред. И.А.Ледяк, И.И. Лукашука. М.: ИГП РА, 1995, 263 с.
- Овчинский В. С. Интерпол (в вопросах и ответах). М.: ИНФА-М, 2001, 320 с.
- Панов В.П. Международное уголовное право: учеб. пособие. М.: ИНФРА-М, 1997, 320 с.
- Пресса России: Правительство не против коррупции? URL: <http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2011/05/110520>
- Пудовичкин Ю.Е., Пирвагидов С.С. Понятие, принципы и источники уголовного права. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003, 297 с.
- Рагимов И.М., Голик Ю.В., Коробеев А.И., Лобач Д.В. Терроризм в России и мире на современном этапе: общая криминологическая характеристика и состояние политико-правового противодействия. Аналитический доклад. СПб.: Юрид.центр, 2018, 192 с.
- Рагимов И., Абдуллаев Ч., Джафаров А., Самедова Ш., Аликперов Х. Нюрнбергский процесс: торжество правосудия или суд победителей? (Размышления над книгой

- А.Н. Савенкова «Нюрнберг: приговор во имя Мира») // Государство и право. М., 2022, N 12, с.7-26
- Радионов К.С. Деятельность Интерпола в борьбе с международной преступностью / Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. М.: БЕК, 1995, 296 с.
 - Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М.: Международные отношения, 1983, 322 с.
 - Русанов Г.А. К вопросу о соотношении понятий «международное уголовное преступление», «преступление международного характера», «транснациональное преступление» // Международное уголовное право и международная юстиция. 2012, N 4, с.5-6
 - Русинова В.Н. Нарушения международного гуманитарного права: индивидуальная уголовная ответственность и судебное преследование. М.: Юрлитинформ, 2006, 192 с.
 - Рыбаков М.Ю. “Вооруженная агрессия – тягчайшее международное преступление”. М.: Юридическая литература, 1980, 348 с.
 - Савенков А.Н. Нюрнберг: приговор во имя Мира. Монография. М.: Проспект, 2022, 760 с.
 - Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за международные преступления и преступления международного характера в уголовном праве Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 2013, 264 с.
 - Самедова Ш.Т. Дифференциация уголовной ответственности за похищение человека и захват заложника. Баку: Адильоглы, 2006, 172 с.
 - Самедова Ш.Т. Проблемы современного международного уголовного права. Баку: Адильоглы, 2006, 128 с.
 - Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть. Баку: Адильоглы, 2008, 185 с.
 - Самедова Ш.Т. Проблемы современного уголовного права: классификация преступлений, дифференциация

- уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Eсoprint, 2017, 744 с.
- Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020. 1 том, 824 с.; 2 том, 864 с.
 - Самедова Ш.Т. Современные тенденции развития уголовного законодательства Азербайджана: проблемы криминализации и декриминализации / “XXI əsr, yeni çağırışlar və hüquq sahəsində inkişafın müasir tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, BDU, 2022, s.116-122
 - Сассоли М., Олсон Л. Решение Апелляционной камеры МУТЮ по существу дела Тадича // Международный журнал Красного Креста 2000: Сборник статей / Пер. с англ. и франц. М.: Международный Комитет Красного Креста, 2001, 248 с.
 - Сафаров Н.А. Проблемы обеспечения совместимости Римского Статута Международного Уголовного Суда и национальных правовых систем. М.: Юридическая литература, 2002, 196 с.
 - Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. М.: Вольтерс Клувер, 2005, 416 с.
 - Сафаров Н.А. Европейский ордер на арест: право и практика. М.: НОРМА, 2018, 608 с.
 - Синякин И.И., Скуратова А.Ю. Специальный трибунал по Ливану и перспективное развитие международного уголовного права // Law Enforcement Review. 2021, Vol.5, N4, pp.226-336
 - СоюзПравоИнформ «Законодательство стран СНГ». URL: <http://base.spinform.ru>
 - Трайнин А.Н. Уголовная ответственность гитлеровцев. М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944, 104 с. URL: http://militera.lib.ru/research/trainin_an01/index.html

- Трайнин А.Н. Избранные произведения / Состав. Н.Ф. Кузнецова. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004, 898 с.
- Трикоз Е.Н. Международное уголовное право. Практикум. М.: НОРМА, 2007, 400 с.
- УК Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252&pos=5;-106#pos=5;-106
- УК Республики Кыргызстан. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>
- УК Республики Молдова. Кишинэу: Farmec Lux, 2022, 192 с.
- УК Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/mobileact/111457>
- УК РФ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
- Фентон Бреслер. Интерпол. М.: Центрполиграф, 1996, 262 с.
- Халилов А.Х. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку: Азернешр, 2000, 166 с.
- Шаргородский М.Д. Избранные работы по уголовному праву / Составит. Б.В. Волженкин. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2003, 434 с.
- Шаргородский М.Д. Некоторые вопросы международного уголовного права // Советское государство и право, 1947, № 3
- Японский Нюрнберг. URL: <https://rt-online.ru/yaponskij-nyurnberg/>
- Aghayev I.B. Criminal law. The General part. Leypsiq: “Leypsiq Universitetinin” nəşriyyatı, 2015, 360 pp.
- Bantekas I., Nash S. International Criminal Law. London: Cavendish, 2007.
- Barret H. Pitner. The crime without a name: ethnocide and the erasure of culture in America. URL: <https://www.nypl.org/events/programs/2021/10/21/the-crime-without-a-name>

- Bassiouni M. Ch. Introduction to International Criminal Law. N.Y.: Transnational Publishers, 2003, 823 p.
- Bilsky L., Klagsbrun R. The Return of Cultural Genocide? // European Journal of International Law. May 2018, Volume 29, Issue 2, pp. 373–396
- Boister N. Transnational Criminal Law // European Journal of International Law. November 2003, Volume 14 (5), pp.953-976
- Boll McCarty. Drug problem in the World. Huston, 2001
- Camila Misko Moribe. Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity // Journal of International Criminal Law. 2023, Vol.4, pp.28-40
- Cassese A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Charter of the International Military Nuremberg Tribunal, August 8, 1945 URL: <http://www.currentconcerns.ch>
- Claire De Than, Russell Heaton. Criminal Law. Oxford, Fourth Edition, 2013, 600 pp.
- Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism: A Comprehensive Training Guide. A World Bank and International Monetary Fund Publication. Workbook. 2009.
- Crimes by Armenian Terrorist and Bandit Groupings Against Humanity (XIX-XXI Centuries). Baku: Elm, 2011, 310 p.
- Criminal Code of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/16426/157/en/pdf>
- Criminal Code of The Kyrgyz Republic. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/67156/104401/F1696552027/KGZ67156%20Eng.pdf>
- Criminal Code of the Republic of Armenia. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/65062/61317/F1716776223/ARM65062.pdf>
- Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/5d541c884.pdf>

- Criminal Code of The Republic of Tajikistan. URL: <https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/Tajikistan-Criminal-Code.pdf>
- Currie R., Rikhov J., International and transnational criminal law. Toronto: Irwin Law, 2013.
- David Ormerod. Smith and Hogan's Criminal Law. 13th edition. Oxford University Press. 2011.
- Dinstein Y. War Crimes in International Law. Hague-Boston-London, 1996
- Ecocide Crimes in Domestic Legislation. URL: <http://eradicatingecocide.com/wp-content/uploads/2012/06/Ecocide-National-Criminal-Codes1.pdf>
- Ecocide: From Vietnam War To International Criminal Jurisdiction? Procedural Issues In-Between Environmental Science, Climate Change, And Law, Cork Online Law Review, 2022. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4072727
- European Committee on Crime Problems (ECCP). URL: <https://www.coe.int/en/web/cdpc>
- Friman H., Robinson D., Wilmshurst E. An Introduction to International Criminal Law and Procedure, Cambridge, 2010
- Frowein J. The Implementation and Promotion of International Law Through National Courts. International Law as a Language for International Relations \ Proceedings of the UN Congress on Public International Law. N.York, 13-17 March 1995.
- Ginsburgs G. Moscow's Road to Nuremberg: The Soviet Background to the Trial // Law in Eastern Europe. № 43, Boston, 1996, 161 pp.
- Harris D.Y., O'Boyle M., Bates E.P., Buckley C.M. Law of the European Convention of Human Rights. N.Y.: Oxford University Press, Fourth Edition, 2018, 1056 pp.
- James T. Fussell. A crime without a name: Winston Churchill, Raphael Lemkin and the World War II origins of the word

- “genocide”. URL: <http://www.preventgenocide.org/genocide/crimewithoutaname.htm>
- Jorgensen N. *The Responsibility of States for International Crimes*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
 - Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War)*. N.Y.: St Martin's Press, 2014, 674 pp.
 - Lonely Planet Georgia, Armenia & Azerbaijan (Travel Guide). Lonely Planet Publications. 2008.
 - Luban D. *International and Transnational Criminal Law*. N.Y.: Aspen Publishers, 2009.
 - Mammadov R., Hacıyev C., Mammadov Kh. *The Occupying Policy of the Armenian Republic and the Problems of Regional Security*. Baku: SEDA publ.house, 2018, 152 pp.
 - Mammadov R., İsmaylova A., Hacıyev C. *Territorial Integrity of Azerbaijan: International Law and National Experience*. Baku, 2012, 260 pp.
 - Martin Coward. *Urbicide: the politics of urban destruction*. UK, Routledge *Advances in International Relations and Global Politics*. 2008, 176 pp.
 - Md Saidul Islam. “Minority Islam” in Muslim Majority Bangladesh: The violent road to a new brand of secularism // *Journal of Muslim Minority Affairs*, March 2011, 31 (1), pp.125-141
 - Meron T. War crimes in Yugoslavia and Development of International Law // *The American Journal of International Law*, Vol. 100, № 3 (Jul., 2006), pp. 551-579.
 - Neil Boister. *Transnational Criminal Law?* // *European Journal of International Law*, 2003, Vol. 14, No. 5, pp. 953–976
 - Quigley J. Soviet Influence on International Criminal Law in the Nuremberg Era // *Criminal Law Forum*. 1996, № 2, pp.447-451.

- Raphael Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). New York: St Martin's Press, 1991, 712 pp.
- Reza S. Transnational Criminal Law and Procedure: An Introduction // Journal of Legal Education. 2006, N 56, 430 p.
- Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
- Samadova Sh.T. Conceptual foundations for the systematization of crimes against the basics of national security of Ukraine and some other countries // Amazonia Investiga, Columbia, Web of Science Group, Q1, Vol 11 No 49, 2022, pp.86-92
- Samadova Sh.T. Differentiation of Responsibility for International Crimes in Criminal Code of Azerbaijan Republic // Middle-East Journal of Scientific Research, USA, Washington, 2014, pp.861-868
- Samadova Sh.T. Extradition Institute in Criminal Law of Azerbaijan // Materials of the International Conference “Process Management and Scientific Developments”, Birmingham, United Kingdom, 14.11.2019, pp.60-69
- Samadova Sh.T., Nuriyev E.Z. Implementation of international standards of fight against legalization of criminally obtained funds or other property in criminal legislation of Republic of Azerbaijan // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya məsələləri. Bakı, 2018, N 2, pp.14-22
- Samaha J. Criminal Law, Cengage Learning. Digital format. 2010, 528 pp.
- Schabas W.A. An Introduction to the International Criminal Court – 2nd ed., Cambridge, 2004.
- Schabas W.A. Genocide in International Law: the crimes of crimes. UK, Cambridge University Press, 2000 (1950), 628 p.
- Shaw M.N. International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 1544 pp.

- Sun D. Singapore ranked least corrupt Asian country and fifth overall of 180 countries and territories. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore> (01.02.2023)
- The Criminal Code of the Republic of Moldova. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/criminal-code-of-the-republic-of-moldova_html/Republic_of_Moldova_Criminal_Code.pdf
- The First Review Conference of the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, Uganda, May 31-June 11, 2010. URL: <http://www.icc-cpi.int>
- The Law of War Crimes: National and International Approaches. Ed. by McCormack T.L.H., Simpson G.J., Hague-Boston-London, 1997
- The Practice of the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda \ John R.W.D. Jones, Transnational Publishers? Inc. Ardsley, N/York, 2000
- Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. N.Y: N/Y University Press, 2003, 360 p.
- Thomas W. Simon. Genocide, Torture and Terrorism: Ranking International Crimes and Justifying Humanitarian Intervention. Palgrave Macmillan. 2016, 256 p.
- United Nations Convention Against Transnational Organized Crime United Nations, New York, 2004 URL: <https://www.unodc.org/documents/middleeastandnorthafrica/organised-crime/>
- Whitaker B. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/108352#record-files-collapse-header> Boll McCarty
- Wierda M., Nassar H., Maalouf L. Early Reflections on Local Perceptions, Legitimacy and Legacy of the Special Tribunal for Lebanon // Journal of International Criminal Justice. 5 (2007), pp. 1065-1081

- Zahid Shahab Ahmed, Musharaf Zahoor. Bangladesh-Pakistan relations: hostage to a traumatic past // Commonwealth & Comparative Politics, 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/331172489_Bangladesh-Pakistan_relations

Web-resurslar:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. URL: <http://www.president.az>
- “Azərbaycan” portalı. URL: <https://azerbaijan.az/>
- Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun rəsmi saytı. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az>
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <http://www.constcourt.gov.az>
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <http://www.supremecourt.gov.az>
- Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <http://www.mia.gov.az>
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. Cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. URL: <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>
- Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Hüquqi aktların vahid electron bazası. URL: <http://www.e-qanun.az>
- Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <http://www.justice.gov.az/>
- Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <http://www.mod.gov.az/>
- BCM-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.icc-cpi.int>
- BMT-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.un.org/documents>
- Heydər Əliyev Fondunun saytı. URL: www.heydar-aliyev-foundation.org
- European Avropa Şurasının rəsmi saytı. URL: <http://www.coe.news>

- European Court of Human Right (ECHR). URL: <https://www.echr.coe.int/>
- Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC). URL: <https://www.eccc.gov.kh/en>
- International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY). URL: <http://www.icty.org>
- International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribuna>
- International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. URL: <https://www.irmct.org/en>
- MDB-nin rəsmi saytı. URL: <http://www.e-cis.info>
- Prevent genocide international. URL: info@preventgenocide.org
- Qarabağda ekosid. URL: <https://story.karabakh.center/az/qarabagda-ekosid>
- Stop Ecocide International. URL: <https://www.stopecocide.earth/leading-states>
- The International Court of Justice URL: <http://www.icj-cij.org>
- The Special Tribunal for Lebanon. URL: <https://www.stl-tsl.org/en>

Şəhla Tofiq qızı Səmədova

*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının müdiri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

**Transmilli cinayət hüququnun
nəzəri və praktiki problemləri**

Monoqrafiya

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 15.08.2023.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 19 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 208.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az